

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова праця

СМІРНОВА ВІКА В'ЯЧЕСЛАВІВНА

УДК 347.998.2(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**РОЗГЛЯД ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ
ЗА УЧАСТЮ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ**

081 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **В.В. Смірнова**

Науковий керівник: **Лов'як Олег Орестович**, кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

Київ - 2021

АНОТАЦІЯ

Смірнова В.В. Розгляд цивільних справ за участю присяжних в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021.

Дисертація є комплексним науковим дослідженням проблематики розгляду цивільних справ за участю присяжних в Україні.

Розглянуто теоретико-правові засади та іноземний досвід становлення та розвитку інституту присяжних у цивільному судочинстві України, визначено стан наукового розроблення, окреслено методологію правового дослідження проблематики розгляду цивільних справ за участю присяжних в Україні. За результатом аналізу стану наукових досліджень інституту присяжних у цивільному судочинстві обґрунтовано позицію, що на сьогодні залишаються недостатньо вивченими питання розгляду цивільних справ за участю присяжних, оскільки більшість наукових праць присвячені дослідженню функціонування цього правового інституту у межах кримінального судочинства. У зв'язку з цим, обґрунтована необхідність подальшого дослідження проблематики залучення присяжних до розгляду цивільних справ.

У роботі здійснений ретроспективний огляд розвитку суду присяжних на теренах сучасної України починаючи з судових реформ 1864 року і до сьогодення. Запропоновано наступну авторську періодизацію етапів розвитку інституту суду присяжних у цивільному процесі за часів незалежності України: 1) формальне відновлення інституту народних засідателів (1996-2004); 2) впровадження інституту народних засідателів у цивільне судочинство України (2004-2017); 3) період ліквідації інституту народних засідателів та впровадження суду присяжних (2017 – сьогодення).

З'ясовано, що ліквідація народних засідателів та впровадження інституту присяжних у цивільний процес України не тягне за собою зміни моделі суду присяжних, тому присяжні розглядають справи окремого провадження за принципами змішаної моделі суду присяжних.

У ході дослідження автором здійснено порівняння інститутів народного представництва в суді у цивільному процесі України і деяких іноземних країн в результаті чого сформовано висновок, що окремий зарубіжний досвід щодо залучення присяжних до розгляду цивільних справ може бути імплементований в судову систему України.

Здійснено комплексну теоретико-правову характеристику цивільного процесуального статусу присяжного, у межах якої досліджено поняття і момент набуття особою цивільного процесуального статусу присяжного, а також порядок формування та складання списків присяжних.

Сформульовано авторську дефініцію поняття «кандидат у присяжні», де під поняттям кандидат у присяжні пропонується розуміти фізичну особу, яка відповідає встановленим у законі вимогам, що висуваються до присяжного, включена до списку присяжних, однак ще не реалізувала своє право на участь у здійсненні правосуддя шляхом безпосереднього розгляду цивільної справи у суді. Аргументовано, що кандидат у присяжні набуває правового статусу присяжного з моменту складання присяги у залі судового засідання.

Встановлено, що кандидати у присяжні мають відповідати вимогам вікового цензу і цензу осілості. Однак, враховуючи недоліки чинного законодавства в частині визначення поняття «постійне проживання», а також законодавчі зміни щодо скасування цензу осілості для суддів, обґрунтована необхідність скасування вимоги щодо цензу осілості для присяжних.

Констатовано, що досі на законодавчому рівні не встановлені процесуальні права та обов'язки присяжних під час здійснення ними правосуддя у цивільних справах. Законодавцем ці положення закріплені тільки у кримінальному процесуальному законодавстві. У зв'язку з цим, запропоновано доповнити ЦПК ст. 35-1 «Процесуальні права та обов'язки присяжних».

Акцентовано, що до присяжних не можуть застосовуватися жодні заходи процесуального примусу. Водночас, удосконалена наукова позиція щодо можливості настання процесуальної відповідальності у вигляді усунення

присяжного зі складу колегії присяжних, а також обґрунтована доцільність притягнення присяжного до адміністративної відповідальності за злісне ухилення від явки до суду.

У контексті дослідження правового статусу присяжних доведена необхідність перегляду суб'єктів декларування відповідно до Закону України «Про протидію корупції» та звільнення присяжних від обов'язку щорічного подання електронних декларацій.

Встановлено, що підстави увільнення присяжних від виконання обов'язків у суді доцільно розподіляти на дві категорії: ті, що унеможливають участь особи в якості присяжного (наприклад: досягнення громадянином 65-річного віку); ті, що мають тимчасовий характер і не позбавляють особу можливості бути присяжним після їх усунення (наприклад: перебування у відпустці по догляду за дитиною).

На підставі аналізу цивільного процесуального законодавства та судової практики доведено, що на присяжних розповсюджуються положення статей 36 і 37 ЦПК щодо відводу (самовідводу) судді. Також встановлено, що найчастішою причиною відводу присяжних під час розгляду цивільних справ є їх систематична неявка у судове засідання без поважних причин.

Судова практика засвідчує, що присяжні, у більшості випадків, залучаються до участі у підготовчому судовому засіданні у справах окремого провадження. Враховуючи мету та завдання підготовчого судового засідання у деяких справах окремого провадження, аргументована доцільність усунення присяжних від участі у підготовчому засіданні і запропоновано залучати останніх тільки до розгляду справ по суті.

Деякі аспекти судової практики є підґрунтям для таких правових позицій: під час розгляду справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною, поновлення цивільної дієздатності фізичної особи судді ґрунтують своє рішення на підставі письмових доказів та формують рішення за результатами зіставлення медичного і юридичного критеріїв недієздатності. Акцентовано увагу на важливості оцінки усіх наявних

у справі відомостей та сформульовано припущення, що участь присяжних у цих справах окремого провадження є додатковим інструментом контролю за всебічним дослідженням усіх обставин справи.

Встановлено, що справам про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою характерний специфічний порядок підготовки до судового розгляду. Специфіка підготовки виявляється в тому, що законодавець детально регламентує підготовчі дії судді, конкретизує обов'язок судді із збору доказового матеріалу, приписує суду вживання заходів з охорони майна відсутньої особи. Обґрунтовано, що присяжні мають залучатися тільки до розгляду справи по суті.

Встановлено, що для розгляду справ про надання особі психіатричної та фізичної допомоги у примусовому порядку встановлені скорочені строки судового розгляду. Акцентовано, що будь-яке затягування судового розгляду справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку і справ про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу створює ризики для громадськості, яка може постраждати від дій, вчинених особою, яка має психічне захворювання або, відповідно, може перебувати у ризику зараження небезпечною хворобою. З метою дотримання встановлених у законі строків розгляду справ про надання особі психіатричної та фізичної допомоги у примусовому порядку запропоновано надсилати присяжним запрошення на участь у судовому засіданні засобами мобільного зв'язку, а саме шляхом надіслання SMS-повідомлень.

Увагу зосереджено на тому, що усиновлення є пріоритетною формою влаштування дітей-сиріт і дітей позбавлених батьківського піклування і враховуючи те, що діти є найбільш соціально вразливою верствою населення, вони потребують особливого захисту їх прав та інтересів з боку держави.

Аналіз практики розгляду судами справ про усиновлення засвідчує, що суди не завжди дотримуються вимог закону щодо з'ясування та врахування думки дитини. Доведено, що усиновлення без заслуховування думки дитини та надання її згоди (у випадках, коли дитина досягла відповідного віку) є грубим

порушенням її прав. Аргументовано, що колегіальність судового розгляду справ про усиновлення сприяє вирішенню цих справ у найвищих інтересах дитини.

Справи про усиновлення стосуються соціальної сфери життя людини та інституту сім'ї, що є частиною повсякденного життя кожного пересічного громадянина, тому під час розгляду присяжними справ про усиновлення останні можуть використовувати власний життєвий досвід, сімейні цінності і внутрішні переконання. Доведено, що під час розгляду справ про усиновлення присяжні займають активну позицію, що підтверджується наявністю судової практики винесення присяжними рішення всупереч позиції професійного судді.

Аналіз судових рішень апеляційної інстанції у справах про скасування усиновлення та визнання його недійсним свідчить про неоднократне неправильне застосування суддями норм матеріального права, а недостатність спеціальних процесуальних норм створює додаткові труднощі у процесі судового розгляду цих категорій справ. Аргументовано, що залучення присяжних до розгляду справ про скасування усиновлення і визнання його недійсним стане додатковим інструментом контролю за дотриманням матеріальних і процесуальних норм права та прийняттям судового рішення у найвищих інтересах дитини.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання розроблених пропозицій та висновків: у науково-дослідній роботі – під час проведення подальших наукових досліджень участі присяжних у розгляді цивільних справ; у законотворчій діяльності – у процесі вдосконалення Цивільного процесуального кодексу України, Сімейного кодексу України й інших нормативно-правових актів з питань залучення представників народу до розгляду цивільних справ; у правозастосовній діяльності – під час формування та складання списків присяжних територіальними органами Державної судової адміністрації України та місцевими радами, під час розгляду судами справ окремого провадження за участю присяжних; у навчально-методичній роботі –

для підготовки та викладання навчальної дисципліни «Цивільне право і процес».

Ключові слова: присяжний, народний засідатель, суд присяжних, окреме провадження, судовий процес, цивільне судочинство, цивільний процес, правовий статус.

SUMMARY

Smirnova V.V. Consideration of civil cases with the participation of a jury in Ukraine. - Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 – The Law. - National Academy of Internal Affairs, city of Kyiv, 2021.

The dissertation is a complex scientific study of the problems of consideration of civil cases with the participation of a jury in Ukraine.

The theoretical and legal foundations and foreign experience of the formation and development of the institution of the jury in civil proceedings in Ukraine are considered, the state of scientific development is determined, the methodology of legal research of the problems of consideration of civil cases with the participation of a jury in Ukraine is determined. According to the results of the analysis of the state of the scientific study of the institute of popular representation in civil proceedings, the position is justified that today the issues of consideration of civil cases with the participation of a jury remain insufficiently studied, since most scientific works are devoted to the study of the functioning of this legal institution in the framework of criminal proceedings. In this regard, the necessity of the further study of the problem of attracting jurors to the consideration of civil cases is substantiated.

The paper provides a retrospective review of the development of the jury in the territory of modern Ukraine, from the judicial reform of 1864 to the present day. The following author's periodization of the stages of development of the institution of the jury in civil proceedings during the period of independence of Ukraine is proposed: 1) formal restoration of the institution of people's assessors (1996-2004) 2) introduction of the institution of people's assessors in civil proceedings of Ukraine (2004-2017); 3) the period of liquidation of the institute of people's assessors and the introduction of the jury (2017 - today).

It was found that the liquidation of people's assessors and the introduction of the institution of juries in the civil procedure of Ukraine does not entail a change in

the model of the jury, therefore the jury considers cases of special proceedings on the principles of the mixed model of the jury.

In the course of the study, the author compared the institutions of people's representation in the civil procedure of Ukraine and the civil procedure of the post-Soviet countries and the countries of the European Union, as a result of which the conclusion was formed that the separate experience of foreign states in attracting representatives of the people to the consideration of court cases can be implemented in the judicial system of Ukraine.

A civil-legal characterization of the jury's legal status was carried out, within the framework of which the concept and the moment of acquiring the legal status of a jury by a person were investigated, as well as the procedure for the formation and compilation of jury lists.

Based on the analysis of civil legislation and scientific research, it was proposed to identify a candidate for the jury as an individual who meets the requirements for a jury established in the law, is included in the list of jurors, and has provided written consent to be a jury, but has not yet exercised the right to participate in the administration of justice by direct consideration of a civil case in court. It is argued that a candidate for jury acquires the legal status of a jury from the moment he/she receives a written invitation to participate in the consideration of a special proceeding.

It has been established that jury candidates must meet the age and residency requirements. However, taking into account the shortcomings of the current legislation in terms of the definition of "permanent residence", as well as legislative changes on the abolition of the residency requirement for judges, the need to cancel the requirement for the residency requirement for juries is justified.

It was stated that the procedural rights and obligations of the jury in the exercise of justice in civil cases have not yet been established at the legislative level. The legislator enshrines these provisions only in the criminal procedural legislation.

It is emphasized that no procedural coercion measures can be applied to the jury. At the same time, the scientific position on the possibility of liability for the

failure of the jury to appear in the courtroom was improved, including in terms of imposing a fine on the jury for failure to appear at the court session without good reason.

In the context of the study of the legal status of the jury, the need to revise the subjects of declaration in accordance with the Law of Ukraine "On Combating Corruption" and the release of the jury from the obligation to submit annual electronic declarations has been proved.

It has been established that the grounds for the release of a jury from the execution of duties in court should be divided into two categories: those that make it impossible for a person to participate as a juror (for example, a citizen reaches the age of 65); those that have a temporary nature and do not deprive a person of the opportunity to be a jury after their termination (for example: being on parental leave).

Based on the analysis of civil procedural legislation and judicial practice, it has been proved that the jury is subject to the provisions of Articles 36 and 37 of the Code of Civil Procedure on recusal (self-recusation) of a judge. It was also established that the most common reason for the disqualification of the jury is their systematic failure to appear at the court hearing without good reason.

Judicial practice confirms that the jury is involved in the preparatory hearing in special proceedings. Taking into account the goals and objectives of the preparatory court session in some cases of special proceedings, the expediency of eliminating the jury from participation in the preparatory session and involving the latter only in the consideration of cases on the merits is argued.

Some aspects of judicial practice are the basis for such legal positions: when considering cases on limiting the civil legal capacity of an individual, declaring an individual being incapacitated, renewing the civil legal capacity of an individual, judges base their decision on the basis of written evidence and form decisions based on the results of comparing medical and legal criteria... It has been proved that the participation of the jury in these cases of special proceedings is of a formal nature due to their lack of appropriate legal knowledge on certain types of civil legal capacity of an individual, in connection with which a proposal was made to remove the jury from

consideration of cases on limiting the civil legal capacity of an individual, recognizing an individual as an incapacitated person and the renewal of civil legal capacity of an individual.

When considering cases of compulsory provision of mental health care to a person. It is emphasized that cases on the provision of physiological care to a person by compulsory procedure, in accordance with the requirement of the law, should be considered within a short period of time. Considering this fact, as well as the nature of these cases of special proceedings, the necessity of considering cases on the provision of psychiatric care to an individual by compulsory procedure without involving a jury is argued.

Attention is focused on the fact that adoption is a priority form of placement for orphans and children deprived of parental care, and taking into account that children are the most socially vulnerable segments of the population, they need special protection of their rights and interests by the state.

In the Summaries of the Supreme Court of Ukraine "The practice of court consideration of cases related to deprivation of parental rights, adoption, the establishment of guardianship and custody of children" it is noted that the courts do not always comply with the requirements of the law to clarify and take into account the opinion of the child. Please note that adoption without hearing the child's opinion and providing his/her consent (in cases where the child has reached the appropriate age) is a gross violation of his/her rights. It has been proven that the collegial nature of the judicial review of adoption cases contributes to the solution of these cases in the interests of the child.

Adoption cases relate to the social sphere of a person's life, and the institution of the family which is a part of the daily life of every ordinary citizen, therefore, when considering adoption cases by a jury, the latter can use their own life experience, family values, and inner convictions. It has been proven that, when considering adoption cases, the jury takes an active position, which is confirmed by the existence of the judicial practice of the jury making decisions contrary to the position of a professional judge.

The analysis of court decisions of the appellate instance in cases of cancellation of adoption and its recognition as invalid testifies to the repeated misapplication of substantive law by judges, the lack of special procedural rules creates additional difficulties in the process of judicial consideration of these categories of cases. It is argued that the involvement of the jury in the consideration of cases on the cancellation of adoption and its invalidation will become an additional tool for monitoring of compliance with the substantive and procedural norms of law and making a court decision in the interests of the child.

The practical significance of the results obtained lies in the possibility of using the developed proposals and conclusions: in research work - in the conduct of further scientific research on the participation of juries in the consideration of civil cases; in legislative activity - in the process of improving the Civil Procedure Code of Ukraine, the Family Code of Ukraine and other normative legal acts on the issues of attracting representatives of the people to the consideration of civil cases; in law enforcement - in the formation and compilation of lists of jurors by territorial bodies of the State Judicial Administration of Ukraine and local councils, when the courts are considering cases of special proceedings with the participation of a jury; in educational and methodological work - for the preparation and teaching of the academic discipline "Civil law and process".

Keywords: juror, people's assessor, jury, separate proceedings, judicial proceeding, civil proceedings, civil procedure, legal status.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Смірнова В.В. Правові підстави участі присяжних у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право №5*. 2019. Вип № 5. С. 66-72.
2. Смірнова В.В. Процес становлення та розвитку інституту присяжних на території України після судової реформи 1864 року. *Науковий вісник публічного та приватного права*, Вип.3, Том 1, 2019. С.62-67
3. Смірнова В.В. Окрема думка присяжних під час розгляду справ окремого провадження. *Підприємництво, господарство і право № 10*. 2020. Вип № 10. С. 314-319.
4. Смірнова В.В. Правовий статус присяжних у цивільному судочинстві України. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеського юридична академія»*. 2020. №2. С. 17-21.
5. Смірнова В.В. Порівняльний аналіз суду присяжних у цивільному процесі України, Європи і США. *Науковий журнал KELN (Knowledge, Education, Law, Management) 2020 № 3(31), vol. 2. P. 170-175.*

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Смірнова В.В. «Інститут присяжних в цивільному судочинстві України». Інтеграція юридичної науки і практики, як основа сталого розвитку правової системи: матеріали міжнародної наук.-практ. конференції (30 листопада 2018), с. 169-171.
7. Смірнова В.В. «Судова реформа як необхідна умова покращення позиції України у міжнародних рейтингах». Круглий стіл «Національні правові системи в умовах глобалізації (пам'яті професора О.Г. Мурашина)»: матеріали круглого столу (21 березня 2019 року), с. 139-141.
8. Смірнова В.В. «Принцип безпосередності під час розгляду справ окремого провадження за участю присяжних». Актуальні питання розвитку правової держави в умовах сучасного становлення громадянського суспільства в

Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (24 січня 2020 р.) / відп. ред. С.В. Губарєв, О.О. Лов'як – К., 2020. С. 62-65.

9. Смірнова В.В. Затягування розгляду справ окремого провадження у зв'язку з неявкою присяжних і їх заміною. Сучасний вимір держави і права : міжнародна науково-практична конференція, м. Львів, 15–16 травня 2020 р. Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2020. С. 40-44.

10. Смірнова В. В. Щодо моменту набуття особою правового статусу присяжного. *Сучасне правотворення: питання теорії та практики* : міжнародна науково-практична конференція, м. Дніпро, 5–6 червня 2020 р. Дніпро : Громадська організація «Правовий світ», 2020. С. 113-116.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	17
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПОРЯДКУ РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ЗА УЧАСТЮ ПРИСЯЖНИХ	
1.1. Стан наукової розробки і методологія дослідження проблеми розгляду цивільних справ за участю присяжних.....	27
1.2. Еволюція правового регулювання розгляду цивільних справ за участю присяжних в Україні та деяких зарубіжних країнах.....	48
Висновки до розділу 1.....	69
РОЗДІЛ 2. ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ПРИСЯЖНОГО У СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ	
2.1. Поняття та елементи цивільного процесуального статусу присяжного у цивільному судочинстві.....	72
2.2. Цивільна процесуальна правосуб'єктність як передумова набуття правового статусу присяжного.....	93
2.3. Підстави увільнення від виконання обов'язків присяжного.....	115
Висновки до розділу 2.....	132
РОЗДІЛ 3. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ЗА УЧАСТЮ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ	
3.1. Участь присяжних у розгляді справ щодо зміни правового статусу фізичної особи.....	137
3.2. Участь присяжних у розгляді справ про надання особі психіатричної та фізичної допомоги у примусовому порядку.....	159

3.3. Участь присяжних у розгляді справ щодо зміни сімейно-правового статусу дитини.....	182
Висновки до розділу 3.....	208
ВИСНОВКИ	212
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	217
ДОДАТКИ	247

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс України

ЦК – Цивільний кодекс України

КК – Кримінальний кодекс України

ККУ – Кримінальний процесуальний кодекс України

СКУ – Сімейний кодекс України

ЗУ – Закон України

ЄС – Європейський Союз

ДСА – Державна судова адміністрація України

ТУ ДСА – Територіальні управління Державної судової адміністрації України

США – Сполучені штати Америки

ЗМІ – Засоби масової інформації

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Ст. 124 Конституції України встановлено право безпосередньої участі громадян у здійсненні правосуддя через присяжних. Відповідно до приписів ст. 293 Цивільного процесуального кодексу України, присяжні беруть участь у розгляді справ окремого провадження, а саме у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, усиновлення, надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу. Крім того, в Указі Президента України «Про стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки» зазначено, що одним з напрямків реформування системи судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів є підвищення ефективності правосуддя та оптимізація повноважень суддів різних юрисдикцій, у тому числі шляхом поступового впровадження та розширення застосування суду присяжних. Наразі на розгляді Комісії з питань правової реформи Верховної Ради України перебуває «Стратегія сталого розвитку судової системи на 2021-2025 роки», де визначається вектор подальшого розвитку судової системи, у тому числі знову акцентується увага на належному функціонуванні суду присяжних. Отже, забезпечення доступу громадян до правосуддя є одним із пріоритетних завдань держави, а реформування та розширення компетенції суду присяжних є одним із пріоритетних напрямків розвитку судової системи України.

За статистичними даними у 2020 році було розглянуто 20 319 справ окремого провадження за участю присяжних. У порівнянні у кримінальному процесі за такий самий період за участю присяжних розглянуто лише 111 справ. Не зважаючи на те, що участь присяжних у цивільному судочинстві у 183 рази перевищує участь представників народу у кримінальному процесі, більшість

наукових досліджень дотепер присвячені аналізу особливостей та перспектив участі присяжних у кримінальному судочинстві.

Проблемні аспекти, пов'язані з участю громадян у здійсненні правосуддя в якості присяжних, зокрема питання щодо формуванням та складанням списків присяжних, процесуальних особливостей розгляду справ за участю присяжних були і є предметом наукових досліджень таких науковців, як К. В. Волохова, І. Р. Волоско, В. М. Єднак, Н. С. Карпов, С. В. Петков, А. А. Солодков, В. М. Щерба, В. М. Тертишник, Є. А Чорнобай, В. С. Канцір. Однак більшість з цих наукових праць висвітлюють питання щодо суду присяжних у межах кримінального провадження, залишаючи поза увагою дослідження проблематики залучення присяжних у розгляді цивільних справ.

Правове регулювання участі присяжних при розгляді цивільних справ окремого провадження, правовий статус присяжного у цивільному судочинстві знайшли відображення в наукових доробках А. О. Алексеєва, І. І. Задоя, С. О. Іваницький, О. В. Колісник, І. Є. Марочкіна, Я. Я. Мельник, В. В. Новоселова, В. О. Проценко, І. О. Русанова, Л. В. Сапейко, Н. В. Сібільова, С. Я. Фурса, Д. В. Шкребець, Н. Г. Яценко. Проте вищезазначені фахівці розглядають лише окремі особливості розгляду цивільних справ за участю присяжних.

Доводиться констатувати, що на сьогоднішній день відсутня єдина наукова позиція щодо тих категорій цивільних справ, до розгляду яких слід залучати присяжних. Одні науковці вважають, що залучення присяжних до розгляду справ окремого провадження є пережитком минулого та вже не виконує завдань, що першочергово ставилися перед судом присяжних, інші, навпаки, вказують на необхідність розширення компетенції присяжних також на цивільні справи позовного провадження. Відсутність єдиного наукового підходу до визначення тих цивільних справ, до розгляду яких доцільно залучати присяжних, свідчить про недостатнє дослідження цієї проблематики та наявність низки питань, що потребують вирішення як у науковому, так і законодавчому полі.

Дискусійними залишаються і питання порядку відбору та складання списків присяжних, обсягу їх прав, обов'язків та відповідальності. Усе це разом із недосконалістю цивільного процесуального законодавства в частині врегулювання процедури залучення присяжних до участі у здійсненні правосуддя призводить до гальмування роботи судів.

Актуальність та необхідність подальших наукових досліджень залучення присяжних до розгляду цивільних справ обумовлена не тільки відсутністю комплексного дослідження цієї проблематики, а й нагальною потребою удосконалення чинного цивільного процесуального законодавства з метою створення більш дієвого та незалежного інституту народного представництва та оптимізації судового розгляду цивільних справ за участю присяжних.

У зв'язку з цим, потребується здійснення комплексного дослідження особливостей залучення присяжних до розгляду цивільних справ з метою удосконалення функціонування цього інституту у межах цивільної процедури та забезпечення повноцінної реалізації конституційного права громадян на участь у здійсненні правосуддя.

Зазначене засвідчує необхідність системного аналізу низки загальнотеоретичних і практичних питань інституту суду присяжних у цивільному судочинстві України і формування науково обґрунтованих положень подальшого удосконалення цього інституту з метою його ефективного функціонування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено з дотриманням основних положень Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, схваленою Указом Президента України від 20 травня 2015 року, а також з врахуванням положень Указу Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30.09.2019.

Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Національної академії внутрішніх справ 25.09.2018 (протокол №15).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є комплексний аналіз особливостей залучення присяжних до розгляду цивільних справ, а також розроблення пропозицій з удосконалення чинного законодавства.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі *завдання*:

- визначити стан наукового розроблення і методології дослідження проблеми розгляду цивільних справ за участю присяжних;
- проаналізувати еволюцію правового регулювання розгляду цивільних справ за участю присяжних в Україні та деяких зарубіжних країнах;
- встановити поняття та елементи цивільного процесуального статусу присяжного;
- охарактеризувати цивільну процесуальну правосуб'єктність як передумову набуття правового статусу присяжного;
- визначити підстави увільнення від виконання обов'язків присяжного;
- розглянути особливості участі присяжних у розгляді справ щодо зміни правового статусу фізичної особи;
- розглянути особливості участі присяжних у розгляді справ про надання особі психіатричної та фтизіатричної допомоги у примусовому порядку;
- розглянути особливості участі присяжних у розгляді справ щодо зміни сімейно-правового статусу дитини.

Об'єктом дослідження суспільні відносини, що виникають у зв'язку із залученням присяжних до розгляду цивільних справ.

Предмет дослідження – участь присяжних у розгляді цивільних справ в Україні.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження становлять методи і прийоми наукового пізнання особливостей розгляду цивільних справ за участю присяжних. За допомогою *історичного методу* досліджено генезу розвитку інституту суду присяжних у цивільному судочинстві (1.2), *порівняльно-правовий метод* застосовано для виявлення спільних і особливих ознак розгляду цивільних справ за участю присяжних у

судочинстві зарубіжних країн і України (1.2). Методи *індукції і дедукції* використано для визначення: порядку формування та складання списку присяжних (2.2) підстав увільнення особи від виконання обов'язків присяжного, підстав відводу і самовідводу присяжних (2.1, 2.3). За допомогою *логічного методу* було проаналізована правозастосовна практика, обґрунтована необхідність внесення відповідних законодавчих змін (3.1, 3.2, 3.3). *Формально-юридичний метод* використано для дослідження чинного законодавства щодо порядку залучення присяжних до розгляду цивільних справ. *Діалектичний метод* використано для визначення правових наслідків неявки присяжних у судові засідання (2.1), процесуальних особливостей розгляду деяких справ окремого провадження (3.1, 3.2, 3.3).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у проведенні комплексного наукового дослідження особливостей розгляду цивільних справ за участю присяжних з використанням методологічного апарату і з аналізом правозастосовної практики.

У результаті проведеного дослідження сформульовано та обґрунтовано, а також додатково аргументовано низку наукових положень і висновків, які виносяться на захист, зокрема:

вперше:

сформульовано авторський висновок, що народний (непрофесійний) елемент у правосудді хронологічно виник раніше, ніж професійний: вирішення правових спорів між громадянами традиційно більше належало до сфери суспільного, аніж державного інтересу. Право на участь у правосудді – засадниче демократичне право будь-якого громадянина, а народна участь в правосудді сприймається як необхідний атрибут демократичного розвитку держави;

встановлено, що у своїй еволюції цивільне процесуальне законодавство, яке регулює інститут присяжних у період незалежності України, пройшло декілька етапів, серед яких доцільно виокремити: перший - формальне відновлення інституту народних засідателів (1996-2004 роки), за якого

відбулося безпосереднє закріплення права громадян у здійсненні правосуддя шляхом участі в ньому народних засідателів; другий - впровадження інституту народних засідателів у цивільне судочинство України (2004-2017 роки), особливістю якого стало впровадження інституту народних засідателів у цивільний процес шляхом закріплення їх обов'язкової участі під час розгляду деяких справ окремого провадження; третій - період ліквідації інституту народних засідателів та впровадження інституту суду присяжних (2017 – сьогодні), основний зміст якого полягає в участі у правосудді таких представників громадянського суспільства, для яких юриспруденція не є основним родом заняття, і який характеризується не скільки сприянням професійним суддям при вирішенні цивільних справ, скільки в забезпеченні народної якості самого правосуддя, тобто відповідності правосуддя різноманітним потребам суспільства, громадського контролю такої відповідності;

сформульовано дефініцію «кандидат у присяжні», під яким пропонується розуміти особу, яка відповідно до процедури встановленої законом, включена до списку присяжних та відповідає вимогам, що висуваються до особи присяжного законом, однак ще не реалізувала своє право на участь у здійсненні правосуддя шляхом безпосереднього розгляду цивільної справи у суді. Під «присяжним» слід розуміти особу, допущену судом до участі у розгляді конкретної цивільної справи, з чітко визначеними процесуальними права та обов'язками;

обґрунтована необхідність законодавчого закріплення права учасників в процесі формування колегії присяжних клопотати перед судом про проведення перевірки відомостей про кандидата в присяжні шляхом направлення судом відповідних запитів підприємствам, установам, організаціям, посадовим особам. Відомості, про перевірку яких клопоче сторона, повинні мати значення для встановлення обставин, наявність яких може перешкоджати участі присяжного в розгляді цивільної справи. Не підлягають перевірці відомості, які не перевірялися стороною при опитуванні кандидатів в присяжні;

запропоновано з метою захисту прав присяжних при оскарженні судового рішення у зв'язку із прихованням кандидатами відомостей про себе і своїх близьких, зобов'язати сторони вказувати джерело отримання даних про особу присяжного, які стали підставою для оскарження рішення суду;

сформульовано та обґрунтовано положення по удосконаленню процедури формування колегії присяжних, спрямовані на упорядкування дій головуючого по наданню учасникам можливості опитувати кандидатів в присяжні та обмеження немотивованого відхилення питань, що ставляться учасниками, виключно за розсудом головуючого, а також на обмеження неправомірного впливу на внутрішнє переконання присяжних, як з боку головуючого, так і інших професійних учасників процесу;

обґрунтовано доцільність залучення присяжних до розгляду справ про скасування усиновлення та визнання його недійсним за умови дотримання ними таємниці усиновлення, лікарської таємниці, таємниці особистого та сімейного життя осіб, які беруть участь у справі;

удосконалено:

правова позиція щодо відповідальності присяжних за невиконання покладених на них обов'язків у вигляді виключення присяжного зі складу колегії присяжних та його усунення від розгляду справи, а також настання адміністративної відповідальності за злісне ухилення присяжного від явки до суду;

наукове положення щодо обов'язків присяжних, а саме щодо віднесення присяжних до суб'єктів декларування відповідно до Закону України «Про протидію корупції»;

науковий погляд щодо необхідності наділення присяжних правом на викладення окремої думки у разі незгоди із прийнятим судовим рішенням;

наукова думка про те, що практична цінність залучення представників народу – присяжних до здійснення правосуддя полягає не у «штучному підтягуванні» їх до рівня професійних суддів, а у використанні потенціалу

непрофесійного, життєвого розуміння правової дійсності і справедливості в даній державі в даний історичний період;

наукові судження про необхідність формування територіальними органами ДСА і місцевими радами банку даних про кандидатів у присяжні та заведення кадровою службою апарату суду особової справи присяжного;

дістало подальший розвиток:

висновок про необхідність скасування такої вимоги для присяжного, як ценз осілості, враховуючи активні глобалізаційні процеси, які нині характерні для сучасного українського суспільства;

положення про те, що при розгляді справ окремого провадження, присяжні повинні залучатися лише до розгляду справи по суті, не беручи участі в попередньому судовому засіданні;

наукова позиція щодо визначення правового статусу присяжних, як спеціального правового статусу, пов'язаного із здійсненням правосуддя;

На підставі наведених положень розроблено низку пропозицій щодо оптимізації законодавства України, а саме доповнити ЦПК статтею 35-1 «Процесуальні права та обов'язки присяжних», внести зміни до ст. 240-1 СКУ, ст. 65 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів».

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані у дисертації наукові положення, висновки і рекомендації можуть бути використані у:

- *правозастосовній діяльності* – з метою вдосконалення роботи судів під час розгляду цивільних справ за участю присяжних, а також діяльності територіальних органів ДСА з формування та складання списків присяжних (Акт впровадження матеріалів дисертаційного дослідження в діяльність органів Міністерства юстиції України; Акт впровадження в практичну діяльність Київського районного суду м. Одеси);

- *правотворчості* - для внесення змін і доповнень до нормативно-правових актів, які регулюються порядок участі присяжних у розгляді цивільних справ;

- *навчально-методичній роботі* – для підготовки та викладання дисципліни «Цивільне право та процес», «Сімейне право», «Сучасні аспекти цивільного права і процесу», «Особливості розгляду окремих категорій цивільних спорів», розроблення підручників і навчально-методичних матеріалів із цивільного і цивільно-процесуального права (Акт впровадження Національної академії внутрішніх справ).

Апробація матеріалів дисертації. Теоретичні і практичні висновки та положення, що сформульовані у дисертації оприлюднено на міжнародних, всеукраїнських науково-практичних конференціях та засіданнях круглого столу: «Інтеграція юридичної науки і практики, як основа сталого розвитку правової системи» (30 листопада 2018), «Національні правові системи в умовах глобалізації (пам'яті професора О.Г. Мурашина)» (21 березня 2019 року), Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського (грудень 2019), «Сучасний вимір держави і права» (Львів, 15–16 травня 2020). «Сучасне правотворення: питання теорії та практики» (м. Дніпро, 5–6 червня 2020 р).

Структура та обсяг дисертації обумовлена метою, предметом і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (297 найменування на 30 сторінках) і двох додатків (на 9 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 255 сторінок, із них основний текст – 199 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПОРЯДКУ РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ЗА УЧАСТЮ ПРИСЯЖНИХ

1.1. Стан наукової розробки і методологія дослідження проблеми розгляду цивільних справ за участю присяжних

Впровадження інституту присяжних у судову систему незалежної України відбулося у зв'язку із встановленням у ст. 124 Конституції України положення, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних [77].

Однак ця конституційна норма залишалася декларативною до прийняття у 2004 році Цивільно-процесуального кодексу України, в якому містилися правові норми, що регламентували підстави і порядок залучення представників народу до розгляду справ окремого провадження. Участь пересічних громадян у здійсненні правосуддя завжди викликала жваві наукові дискусії щодо правового статусу народних засідателів, порядку прийняття ними рішень, категорій справ, до розгляду яких доцільно залучати останніх тощо.

Досліджуючи генезу розвитку цього правового інституту слід зазначити, що вперше інститут присяжних був впроваджений ще у 1864 році під час проведення судової реформи у Російській імперії і саме з того часу почалися активні наукові дослідження правової природи цього інституту, його ролі та значення у судочинстві.

Варто зазначити, що дослідження проблематики залучення присяжних до розгляду справ у суді представлена як на рівні монографічних і дисертаційних досліджень, так і на рівні окремих наукових розробок, навчальної та спеціальної літератури.

Однією з перших фундаментальних праць, присвячених проблематиці функціонування суду присяжних за часів Російської імперії є праця А.Ф. Коні

«О суде присяжных и о суде с сословными представителями», видана ще у 1864 році. Не зважаючи на те, що у цій науковій праці увага автора зосереджувалася на дослідженні участі присяжних у кримінальному процесі, низка результатів проведеного дослідження мають значення і для цивільного процесу. Автором було проаналізовано вимоги до присяжних та встановлено, що рівень освіченості останніх не впливає на якість встановлення ними фактичних обставин справи, висвітлено негативні риси суду присяжних із зауваженням про необхідність удосконалення цього інституту, а не його скасування [76].

Історія становлення суду присяжних у Російській імперії також була предметом дисертаційного дослідження Л. Є. Владимірова «Суд присяжных. Условия действия института присяжных и метод разработки доказательств». Окрему увагу науковець звертає на моральні та правові умови суспільства, необхідні для функціонування суду присяжних, зазначаючи, що інститут суду присяжних є сильним протестом проти формальної винуватості особи, проти її засудження без врахування індивідуальних обставин, які, частіше за все, змінюють самі властивості злочину [22, с. 9].

Не менш важливого значення для розробки даної проблематики мають праці російського вченого, доктора юридичних наук А.А. Демичева. У монографії «История суда присяжных в дореволюционной России (1864-1917)» автором досліджені питання становлення та розвиток суду присяжних у 1864-1917 роках, соціальний склад присяжних засідателів та їх діяльність, причини кризи суду присяжних у 1878-1889, подальшу зміну компетенції суду присяжних, суд присяжних у роки Першої Світової війни тощо. У зазначеному монографічному дослідженні автором сформовані основні недоліки суду присяжних, серед яких економічні (встановлено, що суд присяжних найдорожчою формою суду), соціокультурні (пов'язані з історичною традицією, особливостями російського менталітету), юридичні проблеми (пов'язані з недоліками законодавства). Не зважаючи на це, науковець доходить висновку щодо необхідності подальшої цілеспрямованої популяризації суду присяжних не тільки серед юристів, але й серед пересічних громадян, а також

формування належного рівні правосвідомості через засоби масової інформації [39, с. 244, 248].

Основні історико-правові особливості залучення присяжних до участі у здійсненні правосуддя означені у науковій статті О. О. Сидорчука «Функціонування суду присяжних у Правобережній Україні за Судовими статутами 1864 р.» [204], питання формування судових органів та корпусу суддів у цей історичний період було предметом дослідження С. Ю. Обрусної у науковій статті «Формування корпусу суддів за судової реформою 1864 р.» [127], дослідженню конституційних основ статусу суддів цього історичного періоду присвячені також наукові праці В. М. Кравчука.

Питання функціонування суду присяжних у радянському та пострадянському судочинстві також висвітлювались у низці наукових праць сучасних російських вчених. Досліджуючи радянський етап участі народу у здійсненні судочинства В. М. Єрмолаєв зазначав, що під час розгляду цивільних, дрібних кримінальних правопорушень правовий статус народних засідателів прирівнювався до правового статусу суддів і народні засідателі ставали повноправними учасниками судового процесу. Науковцем була запропонована наступна періодизація судочинства за участю народних засідателів починаючи з раннього Середньовіччя:

1. Період Київської Русі, коли в системі судоустрою існували общинні суди, процедура розгляду цивільних справ за участю представників місцевих громад кінця XIV – першої половини XVII ст.

2. Доба польсько-литовського панування на українських землях.

3. Період з Української національної революції 1648 року і до судової реформи у Російській імперії 1864 року. Характеризувався створенням власної судової системи, у якій судами розглядалися цивільні справи за участю представників громадськості, а процес був гласним і мав змагальний характер.

4. З 1864 року до припинення існування суду присяжних на території України за радянських часів (1920 рік).

5. Радянський етап часті народу у здійсненні судочинства у формі обраних суддів і народних засідателів.

6. Сучасний етап – з моменту проголошення незалежної демократичної України до сьогодні [50, с. 35].

Процес становлення та розвитку інституту народних засідателів, визначення статусу народних засідателів, а також особливості формування складу народних засідателів для участі у цивільному судочинстві були предметом дослідження наукових праць Л. А. Кондрат'євої. Автор досліджувала окремі аспекти правосуб'єктності народних засідателів, а також основні вимоги, що висуваються законодавцем до народних засідателів. Також Л. А. Кондрат'єва пропонує запровадити процедуру обрання народних засідателів замість складання та затвердження списків народних засідателів місцевою радою [75].

Перспективи подальшого розвитку та функціонування інституту присяжних на теренах сучасної Російської Федерації досліджувалися такими науковцями як А. Д. Попова, А. П. Кругликов, С. О. Насонов, О. Р. Белкін та іншими. У своїх наукових працях А. Д. Попова досліджує склад суду присяжних та на підставі проведених досліджень доходить висновку, що там, де з'являється суд присяжних стрімко підвищується якість попереднього слідства. Сторони змушені переконувати присяжних у власній правоті. Водночас, автор зауважує, що ефективність такого судочинства залежить також від рівня правової культури, правосвідомості населення [145, с.116]. Цікавою видається і позиція А. П. Круглікова, який дійшов висновку, що суд присяжних у кримінальному судочинстві Російської Федерації довів власну ефективність у захисті прав громадян, а також науковець зауважив, що будь-які законодавчі зміни, спрямовані на обмеження повноважень суду присяжних, негативно впливають на зазначений правовий інститут. Також автор зауважує, що противники суду присяжних досить часто вказують на зменшення у США та інших країнах, де діє цей суд, кількості справ, що розглядають із залучення присяжних засідателів. Водночас, слід не забувати, що якщо обвинувачений

(підсудний) виявить бажання, то його справа буде розглядатися судом присяжних. Це є гарантією того, що справа буде розглянута незалежним судом. Автор доходить висновку щодо необхідності подальшого наукового дослідження проблем законодавчої регламентації та функціонування суду присяжних [90, с. 95-96].

Про необхідність удосконалення законодавства щодо функціонування суду присяжних зазначав і С. О. Насонов, який звертав увагу на порядок дослідження присяжними засідателями доказів у суді [117]. В свою чергу О. Р. Белкін, досліджуючи конституційне право громадян на розгляд справ судом присяжних, стверджує, що реалізація цього конституційного права одним обвинувачем у суді, фактично, є обмеженням прав інших обвинувачених у справі, для яких розгляд справи судом присяжних стає обов'язковим незважаючи на їх власне бажання. Також, О. Р. Белкін у своїх наукових працях досліджує недоліки формування складу присяжних засідателів та пропонує запровадити для кандидатів у присяжні тестування або співбесіду за участю лікарів-спеціалістів: психіатра, психолога, нарколога та інших необхідних фахівців для встановлення ступеня готовності потенційного присяжного засідателя [9].

Вимоги, що висуваються до присяжних, а також процедура формування та складання списків присяжних були предметом досліджень російський вченого Ю. Г. Зуєва. Обґрунтовуючи правильність позиції законодавця щодо встановлених до присяжних вимог автор зазначає, що вимоги щодо відсутності хронічних захворювань, обмеженої дієздатності встановлені для того, щоб здійснювати правосуддя могли виключно гідні і розсудливі громадяни, які пройшли певну процедуру реєстрації (були включені у списки присяжних) [59, с. 23].

На рівні дисертаційного дослідження С. О. Іваницьким здійснений комплексний аналіз правового механізму формування складу народних засідателів в Україні. Автор обґрунтовує доцільність встановлення моральної вимоги до народних засідателів у вигляді критерію «добропорядності»,

необхідність введення механізму дострокового припинення повноважень народних засідателів та обмеження кількості строків перебування однієї особи на посаді народного засідателя не більше двох термінів підряд. Також дослідник доводить необхідність впровадження юридичного врегулювання механізму дострокового припинення повноважень народного засідателя, аналізує проблематику відводу і самовідводу народного засідателя. Слушною є думка автора щодо необхідності законодавчого закріплення переліку обов'язків народних засідателів при здійсненні правосуддя, в основу яких мають бути покладені відповідні обов'язки суддів, указані в ч. ч.1, 3 та 4 ст. 6 Закону України «Про статус суддів». Науковцем пропонується зафіксувати на законодавчому рівні поняття «кандидат у народні засідателі». На думку автора, особа набуває процесуального статусу народного засідателя з моменту затвердження списків присяжних [61, с. 12].

Протилежної точки зору дотримується А. А. Солодков, який стверджує, що кандидатом у присяжні стає особа з моменту включення її до списку присяжних і набуває статусу присяжного з моменту складання неї присяги. Також цікавою є позиція автора щодо класифікації обов'язків присяжного на наступні групи: 1) обов'язки присяжних під час формування колегії присяжних; 2) обов'язки під час судового розгляду; 3) обов'язки під час ухвалення рішення суду присяжних [222, с. 23-24].

Окремо слід звернути увагу на стан наукової розробки проблеми формування та складання списків присяжних. Науковці Б. В. Улюшев і С. В. Петков у статті «Адміністративно-правові аспекти затвердження списків присяжних» зазначають, що відносини між Державною судовою адміністрацією і місцевими радами можна вважати адміністративними, а тому під час формування та затвердження списків присяжних присутній владно-адміністративний вплив. Також автори зауважують, що відсутність диспозитивного критерію формування списків присяжних наразі може нівелювати його основну мету – потребу загальної довіри до судових рішень, яка забезпечить їх стабільність і спокій в державі [1].

Разом із тим слід визнати, що формування списків присяжних місцевими радами на підставі подання територіального управління Державної судової адміністрації створює ряд додаткових труднощів, серед яких: затягування процедури формування списків присяжних, недостатня кількість кандидатів у присяжні, відсутність контактних даних присяжних у списках та інше. Тому ми розділяємо точку зору тих науковців, які пропонують усунути міські ради від формування списків присяжних та передати ці повноваження територіальним управлінням Державної судової адміністрації.

Поряд із дослідженням порядку формування та складання списків присяжних, а також вимог, що до них висуваються, значний науковий інтерес становить дослідження правового статусу присяжного.

У дисертаційному дослідженні І. Р. Волоско «Суд присяжних в Україні: особливості формування та діяльності» досліджений процесуальний статус присяжних під час участі у здійсненні правосуддя у кримінальних справах. Автор доводить необхідність розмежування понять «кандидат у присяжні» і «присяжний» вказуючи, що ці дві категорії мають різний правовий статус, визначає процесуальні права, якими наділений присяжний під час участі у судовому засіданні, а також гарантії його діяльності. Науковець звертає увагу, що чинне законодавство не встановлює жодних особливостей щодо апеляційного перегляду рішень ухвалених судом присяжних, що, на думку автора, фактично нівелює авторитет суду присяжних, оскільки його рішення переглядаються професійними суддями в загальному порядку [24, с. 201].

Аналізуючи процесуально-правовий статус присяжних П.Ф. Немеш дійшов висновку, що процедура добору, гарантії діяльності професійних суддів та непрофесійних звичайно різні, але у процесі слухання цивільної справ процесуальний статус присяжного нічим не відрізняється від процесуального статусу судді [119, с. 489].

Грунтовним дослідженням судової системи України загалом та інститутом присяжних, зокрема, займалася український науковець Л. М. Москвич. У монографії, написаної у співавторстві з І. О. Русановою та С.

О. Іваницьким, проведений аналіз правового статусу носіїв судової влади в Україні, у тому числі досліджений правовий статус народних засідателів та присяжних. Монографія є комплексним науковим дослідженням правового статусу професійних суддів, правового статусу народних засідателів, а також правової природи різних моделей суду присяжних. У межах дослідження правового статусу народних засідателів запропоновано виокремлювати наступні його елементи: 1) правосуб'єктність; 2) права; 3) обов'язки; 4) гарантії діяльності народного засідателя [114, с. 24]. Водночас слід звернути увагу, що досліджуючи процесуальні права, обов'язки і гарантії діяльності народних засідателів автори більше уваги приділяють дослідженню їх участі у кримінальному процесі, а особливості залучення народних засідателів до участі у справах окремого провадження, в основному, залишаються за межами дослідження.

У монографії І. О. Русанової «Суд присяжних в Україні: проблеми становлення та розвитку» проведене ретельне дослідження історико-правової генези основних моделей суду присяжних, надано правову характеристику суду присяжних в Україні, висвітлено основні організаційно-правові проблеми формування суду присяжних в Україні [195]. Погоджуємося з думкою автора, що суд присяжних можливий лише у правовій державі, де є закон, який визначає, що заборонено, і гарантує кожному свободу, поки той не порушить цей закон. Також науковець стверджує, що цей правовий інструментарій повинен працювати в режимі тісної співпраці судді-професіонала і присяжного [196, с. 427]. Наукові здобутки І. О. Русанової мають важливе значення для подальшої імплементації та функціонування суду присяжних в Україні.

Водночас, враховуючи той факт, що ЦПК не врегульовано порядок складання присяги присяжними під час розгляду справ окремого провадження, питання щодо моменту набуття останніми процесуального статусу присяжного залишається відкритим.

Вагомий науковий інтерес для висвітлення питання процесуального статусу присяжних має науковий посібник М. А. Авдєєва і В. В. Хатуаєвої, у якому висвітлені конституційні засади функціонування інституту присяжних та процесуальні особливості судового розгляду за участю присяжних. В рамках проведених досліджень вченими було встановлено, що за своїм процесуальним статусом присяжні можуть бути віднесені до суду, а їх правове становище зумовлюється сукупністю прав і обов'язків, наданих їм законом. На думку вчених, особа набуває процесуального статусу присяжного у складі сформованої колегії тільки з моменту прийняття нею присяги [264].

У науковому середовищі залишається дискусійним питання щодо відповідальності присяжного. Судова практика свідчить про часте порушення присяжними покладених на них процесуальних обов'язків, серед яких найпоширенішою є неявка останніх у судові засідання без поважних причин. Слід зауважити, що справи окремого провадження, до розгляду яких залучаються присяжні, стосуються соціальних сфер життя людини і затягування їх судового розгляду є недопустимим. Водночас, аналіз наукових праць з цієї проблематики свідчить про те, що питання притягнення присяжних окремих видів юридичної відповідальності залишається поза увагою. На думку В. М. Щерби присяжні несуть моральну відповідальність за людські долі, і ця відповідальність помножується на кількість присяжних [282].

На нашу думку, наявність певного морального навантаження є недостатнім інструментом забезпечення виконання обов'язків присяжного. У зв'язку з тим, що чинне законодавство України не містить дієвого механізму забезпечення участі присяжного у судовому процесі, погоджуємося із наявними у юридичній літературі пропозиціями застосування грошового стягнення до присяжних, які ухиляються від явки за викликом до суду [222, с. 25].

Окремо слід зазначити наявні проблеми у визначенні правового статусу присяжних, їх прав та обов'язків під час здійснення правосуддя. У статті Н. С. Карпова і В. М. Щерби «Деякі аспекти забезпечення участі народу у здійсненні правосуддя» проаналізовано законодавчо встановлені вимоги до

народних засідателів, а також вказано на деякі недоліки юридичної техніки у Законі України «Про судоустрій і статус суддів». Науковцями запропоновано не включати до списку народних засідателів осіб, що були притягнуті як обвинувачені, а потім звільненні від кримінальної відповідальності, а також громадян, щодо яких провадиться досудове розслідування чи судовий розгляд кримінальної справи [64, с. 18].

Важливі аспекти досліджуваної проблематики частково розглянуті у праці О. В. Колісник «Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин». Аналізуючи сутність цих справ, автор приходить до висновку, що участь народних засідателів у цивільному судочинстві зумовлена особливим положенням, у яке потрапляє людина, стосовно якої розглядається справа; у справах такого роду зачіпаються первинні, основні права людини на недоторканність, на повагу честі, гідності, на свободу та незалежність, як, наприклад, у разі усиновлення, коли вирішується доля людини, її майбутнє, йдеться про право на вільний розвиток її особистості. Водночас, автор пропонує усунути присяжних від участі у розгляді справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку, а також справ про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу. На думку науковця, представники суспільства повинні брати участь у розгляді лише таких категорій цивільних справ, у яких для правильного з'ясування фактичних обставин потрібна думка пересічного громадянина, який би втілював у собі суспільну мораль. І тому немає принципового значення, як саме будуть називатися ці представники громадськості – присяжними чи народними засідателями. Також, у межах здійсненого автором дисертаційного дослідження окреслений порядок увільнення народних засідателів від виконання обов'язків у суді, проаналізовані різні наукові погляди щодо тих категорій справ, до розгляду яких слід залучати присяжних, а також запропоновано залучати представників громадськості до розгляду земельних, трудових та житлових спорів. Також на думку автора, науковому дослідженню підлягає і питання про доцільність

участі народних засідателів при вирішенні цивільних справ у суді апеляційної інстанції [72].

У дисертаційному дослідженні В. О. Сердюк «Проблеми реалізації судово-правової реформи в Україні (1991-2004 рр.)» досліджені підстави відновлення інституту присяжних та зроблено висновок, що законодавцем зроблено намагання об'єднати дві форми залучення народу до участі у здійсненні правосуддя: англосаксонську та європейську моделі. На рівні дисертаційного дослідження автором визначені основні шляхи подальшого законодавчого вирішення цієї проблеми: по-перше, на початковому етапі функціонування інститутів народних засідателів та присяжних у законодавстві повинна бути встановлена можливість альтернативного вибору для учасників процесу тієї чи іншої форми участі представників народу у здійсненні правосуддя. Крім того, повинно бути надано також право взагалі відмовитися від залучення до розгляду справи народних засідателів та присяжних. Це дасть змогу апробувати дані інститути щодо їхньої ефективності; по-друге, необхідно розмежувати представників народу в здійсненні правосуддя у такий спосіб: народні засідателі беруть участь у розгляді будь-яких справ по першій інстанції на однакових правах із професійними суддями [203].

Окремий науковий інтерес представляє стаття Я. Я. Мельник «Сутність суб'єктивних обов'язків народних засідателів при відправленні правосуддя: постановка проблеми», у якій досліджені особливості участі представників народу у здійсненні правосуддя у межах цивільної процедури, проведений аналіз змісту суб'єктивних цивільних процесуальних обов'язків народних засідателів, суті та необхідних умов для їх безпосереднього виконання. Науковець схиляється до думки, що народні засідателі при здійсненні правосуддя у цивільному процесі повинні встановлювати лише наявність факту, а не права, оскільки законом визначено участь народних засідателів виключно у справах окремого провадження. Окреме провадження за ч.1 ст.234 ЦПК України є видом непозовного провадження, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності

саме фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або встановлення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав [108, с. 253].

На думку Л. В. Сапейко правосуддя має здійснюватися виключно професійними суддями без залучення народних засідателів, тобто осіб, які не мають відповідної юридичної підготовки і досвіду роботи в правовій сфері. При цьому, якість розгляду цивільних справ має підвищуватися за рахунок достатньої фаховості суддів, суворого дотримання ними норм законодавства, справедливого та неупередженого розгляду справ, а також забезпечення державою належних умов функціонування судової системи. В свою чергу, контроль суспільства за діяльністю судів повинен відбуватися через вільний доступ до судових засідань представників громадськості, засобів масової інформації та інші правові можливості, надані народу України Конституцією. Автор зазначає, що інститут народних засідателів в цивільному судочинстві ж номінальним, оскільки не виконує свого юридичного призначення. Судові рішення у справах, в яких на сьогоднішній день передбачена участь народних засідателів, до введення даного інституту мали, як і зараз, найменш суперечливий характер, порівняно з рішеннями у позовних справах, в яких наявні – спір про право, сторони та інші зацікавлені особи з протилежними інтересами та, як наслідок, різні за своєю суттю і значенням доказові джерела, що ускладнює їх вирішення. На переконання автора, практичної необхідності залучати народних засідателів до розгляду певних категорій справ окремого провадження немає [200, с. 299].

Проблематика залучення присяжних до розгляду справ окремого провадження також висвітлювалися у працях М. М. Ясинок. За результатами проведених досліджень науковець дійшов висновку, що інститут народних засідателів в тому вигляду, як він існує, вичерпав свій ресурс. Автор зазначає, що всі справи окремого провадження можливо розглядати суддею одноособово. Водночас, науковець зауважує, що питання контролю за судовим розглядом справ про усиновлення, визнання фізичної особи безвісно відсутньою,

оголошення померлою, обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною, надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, дійсно потребують уваги. М. М. Ясинок зазначає, що такий контроль можуть здійснювати органи місцевого самоврядування і прокуратура [285, с. 163].

Протилежною є думка В. В. Новоселової, яка стверджує, що критичне й творче осмислення правових норм присяжними засідателями здатні не поступатися тим, якими володіють представники професійної групи юристів, а у поєднанні зі знаннями в інших галузях науки, життєвим досвідом, високою правовою активністю присяжних засідателів вони у своїй сукупності можуть сприяти у кінцевому підсумку формуванню виваженого, обґрунтованого рішення (вироку). На думку автора, визначальними властивостями, якими має володіти присяжний засідатель, є його уміння й навички, здоровий глузд, певний життєвий досвід. Досліджуючи правову культуру присяжних науковець формує висновок, що правова культура присяжних засідателів – це одна із форм правової культури суспільства, притаманна тій групі людей, які переважно займаються неюридичною діяльністю та з огляду на загальний рівень їх правової культури, залучаються до здійснення правосуддя, реалізуючи принцип народовладдя у судочинстві [125, с. 48].

Досліджуючи стан наукової розробки залучення присяжних до розгляду цивільних справ можна дійти висновку, що участь громадян у здійсненні правосуддя завжди викликала науковий інтерес та була предметом низки наукових досліджень. Водночас, погляди науковців щодо тих справ, до розгляду яких слід залучати присяжних, є діаметрально протилежними. Одні вважають, що залучення присяжних до розгляду справ окремого провадження довело власну неефективність та вказують на необхідність розгляду цих справ суддею одноособово. Інші, навпаки, підкреслюють важливість реалізації конституційного положення щодо безпосередньої участі громадян у здійсненні правосуддя та пропонують розширити компетенцію присяжних на розгляд окремих цивільних справ позовного провадження.

Новим підходом до висвітлення проблем участі присяжних у цивільному процесі характеризуються наукові праці Д. В. Шкребець. Автором запропоновано ввести критерії цивільних справ, за умови відповідності яким вона може розглядатися за участю присяжних. Такими критеріями має бути складність і важливість справи або сума позову. У статті «Суд присяжних у цивільному процесі» автором наведений приклад судової справи за участю «Криворіжсталь», питання щодо реприватизації якого залежало від волі одного чи декількох суддів. У разі участі присяжних в цьому судовому процесі значний моральний тиск і високий рівень відповідальності могли бути перерозподілені між ними і професійними суддями. Крім того, Д. В. Шкребець пропонує залучати присяжних до розгляду цивільних справ щодо заборгованості за кредитними договорами між юридичними і фізичними особами, оскільки участь представників народу в цих випадках сприяла б винесенню більш об'єктивних судових рішень із врахуванням усіх обставин, у зв'язку з якими ця заборгованість виникла [276, с. 221-222].

Аналіз стану наукової розробки проблематики участі присяжних у розгляді цивільних справ свідчить про те, що не зважаючи на наявність низки наукових праць до сих пір відсутній єдиний концептуальний підхід до вирішення тієї моделі суду присяжних, яка буде найбільш ефективною та дієвою в рамках цивільного судочинства України. У науковому співтоваристві можна виокремити два діаметрально протилежні погляди на подальший розвиток суду присяжних у цивільному процесі. Одні вважають, що цей інститут є пережитком радянського періоду, а участь присяжних у справах окремого провадження є лише формальним виконанням вимог закону, тому доцільним є скасування цього інституту та розгляд цієї категорії справ суддею одноособово. Інші, навпаки, у межах здійснених наукових досліджень пропонують розширити повноваження присяжних у цивільному процесі шляхом надання останнім можливості розглядати цивільні справи у порядку загального позовного провадження. Так, С. Я. Фурса зазначає, що реформування цивільного судочинства за допомогою суду присяжних – це

обов'язок держави, яка проголосила це положення у Конституції. На думку науковця, у справах, в яких вартість позову сягає більше 1 000 000 гривень, має сплачуватися судовий збір з урахуванням участі у справі суду присяжних [262, с. 15].

Як слушно зауважує С. Ю. Обрусна впровадження інституту присяжних потребує прийняття низки нормативно-правових актів або окремого закону «Про суд присяжних», який би визначав правові засади організації суду присяжних, правовий статус присяжного та інші питання, пов'язані із діяльністю вказаного суду. На думку автора, важливо відпрацювати організаційні моменти формування корпусу присяжних, а потім опрацювати шляхи та методи залучення їх до здійснення правосуддя. До таких організаційних заходів слід віднести: порядок проведення виборів присяжних чи формування їх списків, вимоги до кандидатів, правовий статус присяжного, питання внутрішньої самоорганізації корпусу присяжних, матеріально-фінансового забезпечення тощо. За таких умов можна якісно вирішити проблему такої форми участі народу в судочинстві як суд присяжних, підвищити ефективність правосуддя та довіру народу до його здійснення [127, с. 501].

Підсумовуючи усе вищенаведене можна дійти висновку, що дискусія щодо доцільності впровадження інституту присяжних у цивільне судочинство України набуває ще більшої актуальності у зв'язку з проведенням судової реформи та прагненням влади підвищити довіру громадян до судової системи України. Не зважаючи на наявність низки наукових досліджень, усі вони розглядають лише окремі аспекти інституту присяжних в Україні, крім того більшість з них стосується кримінального провадження, тому проблематика встановлення правового статусу присяжних та категорій цивільних справ, до розгляду яких слід залучати пересічних громадян, залишається невирішеною.

Відсутній єдиний науковий підхід й щодо змісту процесуальних прав і обов'язків присяжного, визначення поняття «кандидат у присяжні», закріплення порядку формування та затвердження списків присяжних, вимог,

що висуваються до останніх. Також аналіз вищезазначених наукових джерел свідчить про відсутність єдиного підходу науковців щодо доцільності притягнення присяжних до відповідальності за невиконання або неналежне виконання покладених на них процесуальних обов'язків тощо.

Більш того, відсутність законодавчого врегулювання правового статусу присяжного, його процесуальних прав та обов'язків у цивільному судочинстві створює додаткові труднощі на практиці. Очевидним є той факт, що залучення присяжних до розгляду справ окремого провадження у тому вигляді, як це є наразі, вже довело власну неефективність. Більшість науковців переконані, що інститут суду присяжних є інструментом забезпечення прозорого, неупередженого та об'єктивного судового розгляду, засобом підвищення довіри громадян до суду, а тому, його скасування у цивільному судочинстві буде суперечити як очікуванням суспільства, так і положенням Конституції України, яка прямо закріпила можливість безпосередньої участі громадян у здійсненні правосуддя. Тому, необхідним є здійснення комплексного наукового дослідження інституту суду присяжних у цивільному судочинстві та визначення можливих шляхів його удосконалення.

Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що проблематика участі присяжних у розгляді справ окремого провадження потребує подальшого наукового дослідження.

Погоджуємося з існуючою у науці думкою, що наукове дослідження є важливою складовою розвитку науки і наукового пізнання. За допомогою наукових досліджень здійснюється вивчення навколишнього матеріального світу та форм його ідейного відображення у свідомості людей, розкривається структура і взаємодія різних елементів матеріальної та ідеальної дійсності, встановлюються властивості і закономірності її розвитку. Характерною рисою наукового дослідження, яка відрізняє його від інших видів дослідження, є використання специфічної методології [275, с. 54].

Пропонуємо перейти до визначення методології дослідження розгляду цивільних справ за участю присяжних в Україні.

У вітчизняній науковій традиції під методологію розглядають як учення про науковий метод пізнання або як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження і здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження. Найчастіше методологію тлумачать як теорію методів дослідження, створення концепцій, як систему знань про теорію науки або систему методів дослідження [270, с. 56].

Методологія – це вчення, цілісна теорія з поняттями й категоріями, світогляд, через призму яких і здійснюється пізнання з допомогою методів у відповідності з технологією їх застосування – методикою [80, с. 6].

Науковий метод визначають як сукупність способів отримання нових знань і методів рішення завдань у рамках будь-якої науки [275, с. 58].

Наукове пізнання – це дослідження, яке характерне своїми особливими цілями, завданнями, методами отримання і перевірки нових знань з метою оволодіти силами природи, пізнати закони розвитку суспільства і поставити їх на службу, впливати на хід історичних подій. Теорія пізнання є вченням про закономірності процесу пізнання навколишнього світу, методи і форми цього процесу, про істину, критерії і умови її доведення. Процес пізнання зводиться від живого спостереження до абстрактного мислення і від нього до практики [91, с. 7-8].

При проведенні конкретного наукового дослідження використовуються ті методи, які спроможні дати глибоку та всебічну характеристику досліджуваного явища. Вибір їх залежить від мети і завдань дослідження, специфіки предмета пізнання та інформаційного забезпечення. Virізняють методи загальнонаукові, які застосовують у дослідницькому процесі різних наук, і спеціальні – при розв'язанні прикладних наукових задач [104, с. 29].

Юридична методологія використовує загальнонаукові теорії про поняття й основні методи наукового дослідження. Її основні категорії базуються на загальнонауковій методології. Отже, методологія цивільного процесуального права не може перечити загальнонауковій і загальноправовій методології, оскільки є їх різновидом. У той же час, враховуючи спеціальний предмет

дослідження, використання лише загальнонаукових методів буде недостатньо для його вивчення. Потрібні спеціальні методи, що дозволяють ефективно досліджувати специфіку предмета юриспруденції, тобто предмету певної науки повинні відповідати методи його вивчення [18, с. 124].

Основою методології дослідження інституту суду присяжних у цивільному судочинстві України стали такі загальнонаукові методи (аналізу, синтезу, індукції, дедукції) і спеціальні методи пізнання - історико-правовий, порівняльно-правовий, формально юридичний, метод правового моделювання і логічний метод.

У науці приватного права встановилась багаторівнева концепція методології, що охоплює діалектику (від грецьк. – веду розмову, сперечаюсь) – вчення про загальні закони розвитку природи, суспільства і пізнання, метафізику (те, що йде після фізики); на відміну від старої метафізики, нова визнає загальний зв'язок явищ і займається пошуками оптимальних засобів тлумачення розвитку [274, с. 151].

Слід погодитись з тим, що використання в комплексі загальнонаукових, приватнонаукових та спеціальних методів науки цивільного процесуального права сприяє правильному розумінню сутності правових категорій цивільного процесуального права, закономірностей їх трансформації та визначенню перспектив ефективного реформування механізму правового регулювання відповідної сфери правовідносин [15].

Методологія цивільного процесуального права не може перечити загальнонауковій і загальноправовій методології, оскільки є їх різновидом. У той же час, враховуючи спеціальний предмет дослідження, використання лише загальнонаукових методів буде недостатньо для його вивчення. Потрібні спеціальні методи, що дозволяють ефективно досліджувати специфіку предмета юриспруденції, тобто предмету певної науки повинні відповідати методи його вивчення [18, с. 124].

Отже, з метою повного та всебічного дослідження розгляду цивільних справ за участю присяжних були використані різноманітні як загальнонаукові, так і спеціальні методи пізнання.

За допомогою загальнонаукових методів виділені ознаки дослідженого предмету, встановлена схожість і відмінність цих ознак, здійснено порівняння загального із приватним, одиничним, особливим, виокремлені частини досліджуваного об'єкта, виявлені його властивості, здійснено порівняння правових інститутів з метою визначення їх схожості і відмінності тощо.

Аналіз – це уявне чи реальне розкладання цілих об'єктів на їх складові елементи, подальше вивчення, класифікація останніх і, образно кажучи, їх розміщення на окремих полицях за певними властивостями, якостями, ознаками [85, с. 57].

Синтез - це метод дослідження, який дозволяє з'єднувати елементи (частини) об'єкта, розчленованого в процесі аналізу, встановлювати зв'язки між елементами і пізнавати об'єкти дослідження як єдине ціле. Під час дослідження будь-якого визначеного об'єкта аналіз та синтез використовуються одночасно, оскільки вони взаємопов'язані [144, с. 24].

Результатом синтезу є нове утворення, властивості якого є результатом внутрішнього взаємозв'язку і взаємозалежності його елементів. У процесі синтезу відбувається реконструкція початкової цілісності об'єкта або явища, а також перевірка отриманих знань про його властивості, що були отримані в процесі аналізу. Процес аналізу і синтезу призводить до утворення загальних понять про предмети, явища і процеси, а також формулювання суджень, що виражають найбільш загальні закони розвитку [199, с. 181-182].

Під час дослідження інституту суду присяжних ми використовуємо метод аналізу і синтезу для дослідження правового статусу присяжних під час розгляду справ окремого провадження та визначення ролі цього інституту у цивільному судочинстві.

Загальнонауковими методами, що використовували у дослідженні заявленої проблематики, також були методи індукції і дедукції. Індукція (від

лат. induction – наведення) перехід у процесі пізнання від окремого знання до загального; від знання меншого ступеню спільності до знання більшого ступеню загальності. Іншими словами – це метод дослідження та пізнання, що пов'язаний з узагальненням результатів спостережень та експериментів. У свою чергу, виявлені на основі емпіричних фактів та теоретичних суджень закономірності, встановлені аксіоми та розроблені теорії в подальшому виконують роль вихідної основи для нових суджень та наукових досліджень. Тобто процес пізнання йде в зворотній бік – не від окремих фактів до отримання загального, тобто до отримання загальної картини подій, явищ, процесів, а навпаки – від загального знання певної системи речей до встановлення окремого, одиничного. Такий метод має назву дедукції [85, с. 58].

Ми використовуємо методи індукції і дедукції під час дослідження участі присяжних у справах окремого провадження для: розробки порядку формування та складання списків присяжних, виокремлення особливостей розгляду цивільних справ за участю присяжних, визначення порядку усунення присяжних від виконання обов'язків у суді.

Одним із спеціальних методів дослідження, який ми використовували під час дослідження проблематики участі присяжних у справах окремого провадження, є історико-правовий метод.

Історико-правовий підхід у методології наукового дослідження є основним компонентом історичної та юридичної парадигм наукового пізнання і містить у собі історико-правову теорію, загальнонаукові та спеціальні взаємозалежні принципи та методи дослідження правової реальності, що розкривають сутнісні ознаки явища чи процесу в історичній ретроспективі [40, с. 165].

Основною проблемою, на вирішення якої спрямований історико-правовий порівняльний метод, є отримання нового знання за допомогою проведення порівнянь історико-правових джерел. Як видно, для цього потрібні три складові: 1) порівняння (у ряді випадків також і аналогія), які є стандартною загально-науковою логічною операцією; 2) порівняння повинні

характеризуватися своєю ретроспективністю, тобто бути історичними; 3) порівнюватися повинна правова матерія. Лише поєднання цих трьох умов становить зміст головної проблеми теорії історико-правового порівняльного методу й висуває відповідні вимоги до основних підходів і принципів її реалізації [271, с.180].

Використання історико-правового методу дослідження дозволяє розглянути етапи формування інституту суду присяжних в Україні, визначити основні досягнення у його еволюції, а також виявити тенденції подальшого розвитку цього інституту у судочинстві України.

Порівняльно-правові способи і прийоми дослідження правових явищ, зіставляючи особливості правових систем і беручи за основу право зарубіжних країн або його окремі норми, інститути й галузі, дають змогу виявити спільне й відмінне в різних правопорядках, переваги й недоліки тих або інших законодавчих підходів [36, с. 87].

Таким чином, під час дослідження особливостей участі присяжних під час розгляду справ окремого провадження порівняльно-правовий метод застосовуватиметься для виявлення загальних та специфічних ознак інституту суду присяжних у вітчизняному і зарубіжному цивільному процесуальному законодавстві.

Формально-юридичний метод допомагає описати, класифікувати і систематизувати процесуально-правові феномени, досліджувати їх зовнішні і внутрішні форми. У ньому використовуються такі прийоми: аналіз джерел (форм) права, формальної визначеності права як його найважливішої властивості; дослідження внутрішнього змісту правових норм і права в цілому, правил юридичної техніки; методи систематизації нормативного матеріалу тощо [231, с.43].

За допомогою формально-юридичного методу ми будемо здійснювати тлумачення правових категорій, що використовуються законодавцем під час правової регламентації участі представників народу у справах окремого

провадження, що дозволить удосконалити понятійний апарат та уникнути двозначного тлумачення правових норм у межах досліджуваного контексту.

Правове моделювання полягає в тому, що між різними правовими і державними явищами існує деяка подібність, і тому, знаючи властивості й ознаки одного з них (моделі), можна досить точно судити про інше. Цей метод також спрямовано на пошук оптимальної для умов конкретної країни структури державних і правових інститутів, який здійснюється шляхом ідеального відтворення досліджуваних об'єктів стосовно конкретної ситуації.

За допомогою методу правового моделювання ми дослідили різні моделі суду присяжних (класична чи змішана) та можливість їх імплементації у цивільне судочинство України.

Таким чином, для комплексного дослідження інституту суду присяжних у цивільному судочинстві України потребується застосування як загальнонаукових, так і спеціальних методів наукового пізнання. Як слушно зауважив В.І. Зацерковний головне призначення будь-якого наукового метода – на основі відповідних принципів (вимог, приписів тощо) забезпечити успішне вирішення певних пізнавальних і практичних проблем, прирощення знання, оптимальне функціонування і розвиток тих чи інших об'єктів [55, с. 84].

Застосування вище зазначених методів наукового пізнання при дослідженні проблематики залучення присяжних до розгляду справ окремого провадження дозволяє визначити зміст цього правового інституту, його значення у забезпеченні конституційного права громадян на безпосередню участь у здійсненні правосуддя та можливі шляхи його удосконалення.

1.2. Правове регулювання розгляду цивільних справ за участю присяжних в Україні та країнах ЄС.

Судова влада – одна із трьох гілок державної влади, основним завданням якої є захист прав людини, забезпечення соціальної стабільності і законності в державі та повинна реалізуватися винятково правовими засобами. Одним із

таких засобів є інститут суду присяжних, запроваджений в нашій державі Законом України «Про судоустрій та статус суддів». У зв'язку з цим, вірним з нашої точки зору є твердження А. В. Грубінко, що демократичне суспільство не може розвиватися без демократичного судочинства, а таке можливе лише за наявності інституту суду присяжних, де народ самостійно ухвалює рішення, що ґрунтується на принципах верховенства права [34, с. 12].

Світу відомі дві основні моделі суду присяжних – англо-американська (класична) модель суду присяжних, представлена лавою присяжних, які правомочні приймати рішення щодо питань «факту» і формувати його у вигляді вердикту присяжних, і континентальна (європейська) модель, у рамках якої громадяни приймають рішення колегіально із професійним суддею як з питань «факту», так і з питань «права».

Перша модель притаманна судочинству США, а також судовим системам Великої Британії, Іспанії, Австрії, Швейцарії. Така модель передбачає, що присяжні засідателі попередньо з матеріалами справи не ознайомлюються, і є лише спостерігачами судового розслідування та без участі професійного судді, вирішують питання факту винуватості і виносять відповідний вердикт щодо підсудного, який є обов'язковим для судді [16, с. 14].

Друга модель діє в Данії, Франції, Італії, Швеції та за своєю суттю передбачає участь шеф фенів і народних засідателів, які спільно із суддями досліджують усі матеріали справи [174, с. 70-72].

В юридичній літературі вказується, що суди присяжних діють у 53 країнах світу. Досліджуючи питання щодо суду присяжних, В. І. Теремецький, підкреслює, що для більшості європейських країн характерна змішана форма організації правосуддя. Зокрема. Така модель застосовується в Греції, Болгарії, Польщі, Чехії, Естонії, Латвії [235, с. 728-735].

Вважається, що країною походження суду присяжних є Англія, де починаючи з 1215 року присяжні залучалися до розгляду справ, але рішення присяжних могли бути скасовані професійними суддями, що протягом довгих років не дозволяло присяжним бути тими незалежними арбітрами, які б

обмежували авторитарність суду. Тільки у 1670, під час розгляду справи Бушеля, суддям було заборонено скасовувати рішення присяжних засідателів, але залучення присяжних передбачалося тільки під час розгляду кримінальних справ.

Однак, аналіз правових та історичних джерел, дозволяє зробити висновок про наявність більш ранніх прикладів зародження та функціонування судів, які за своїм складом та повноваженням нагадують суди присяжних. Так, наприклад, в Давній Греції, в Афінах існував своєрідний судовий орган, який мав назву «геліея» (від давньогрецького «helios» - сонце). Геліея своїм походженням зобов'язана народним зборам, які проходили лише вдень при сонячному світлі, і виконувала, окрім політичних, ще і судові функції. На думку дослідників, Гелією слід вважати перехідною стадією між судом народних зборів і судом присяжних [277, с. 9].

Розглядаючи питання виникнення та розвитку суду присяжних не можна не згадати і історію становлення такого суду в Стародавньому Римі, в якому існував суд так званих постійних комісій (квестій), в якому були задіяні професійні захисники – патрони, лаудатори та адвокати [60, с. 11-12].

Загалом слід відзначити, що в Римі, до I століття, процес мав ознаки приватно-правового, де звинувачення міг пред'явити лише римський громадянин. Сама ж процедура розгляду справи мала такі особливості: право виключати із списків визначене число суддів, подавати докази належало виключно сторонам, при цьому обвинуваченому надавались значні переваги. Зокрема, обвинувачений для захисту своїх інтересів міг найняти до шести адвокатів, та й часу для його виступу у суді надавалося в півтори разів більше, аніж для обвинувача. Навіть у випадку однакової кількості голосів «за» та «проти», суд зобов'язаний був прийняти рішення про звільнення обвинуваченого. Обвинувальний висновок складався заздалегідь на підставі закону, міра покарання також була передбачена законом, і у випадку визнання обвинувачення, голова колегії проголошував відповідну міру покарання [63, с. 121].

Відомий шведський учений Е. Аннерс відзначав, що особливістю практики римських юристів було те, що вони в епоху республіки вели безперервний та інтенсивний пошук можливостей, які могли б забезпечити обвинуваченому належне правове становище перед колегіальним судом в ході самого судового розгляду [5, с. 61, 103].

Однак, іще до падіння Риму, в процесі росту та зміцнення імперії, приватні засади в процесі почали обмежуватися, натомість, публічні засади – посилюватися. Судова влада фактично була вилучена із відання громади і остаточно стала прерогативою імператора. Обвинувачення набуло публічної форми. За висловом зарубіжної дослідниці Л. О. Воскобитової, судова діяльність все більше стає на службу державним потребам, витісняючи із цієї сфери елементи приватного інтересу, і набуває репресивного характеру [25, с. 56].

Історично підтверджено, що в період після падіння Римської імперії в середньовічній Європі, коли інтенсивно почали розвиватися варварські європейські держави, інститут присяжних був забутий. Поступовий перехід від обвинувального процесу до інквізиційного, сприяв послабленню ролі присяжних у правосудді аж до зникнення даної форми суду. На думку деяких дослідників, наслідком падіння Римської імперії стала втрата ідеалів права [63, с. 61]. Як слушно зазначав Р. Давид, Європа повернулась до більш примітивного стану: право існувало, але панування права припинилось [38, с. 196].

Нами уже наголошувалось, що піонером відродження на нових засадах суду присяжних у середньовічній Європі вважається Англія, що деякою мірою дозволяє назвати її «батьківщиною» сучасного суду присяжних. Попри це, існують історичні свідчення, що вперше подоба судів присяжних в їхньому класичному вигляді з'явилась у Франції за часи правління Людовіка Благочестивого у 829 році. Більш поширена точка зору визнає виникнення суду присяжних у Франції і кінці XVIII століття, що стало результатом Французької буржуазної революції. При цьому вважається, що ці події (революція) стали

таким собі поштовхом поширення даного правового інституту по усій Європі [230].

В контексті даного питання, слід також підкреслити, що не дивлячись на значний вплив на всю європейську цивілізацію ідей Просвіти, що власне стало каталізатором Французької революції, не меншу роль в поширенні інституту присяжних, відіграла і наполеонівська експансія. Наполеон Бонапарт поширював на приєднані в ході війн території не лише матеріальне право Франції (наприклад, всім відомий «Кодекс Наполеона» 1804 року), але і активно впроваджував французьке судочинство.

Щодо Англії, то є необхідність відзначити і те, що точної дати виникнення суду присяжних в англійському судочинстві не встановлено. В сучасних англійських літературних джерелах частіше за все висловлюється припущення, що інститут суду присяжних зародився, але, швидше за все, завезений до Англії після нормандського завоювання в 1066 році. На переконання американських учених Г. Калвега та Г. Зейцеля, які значну частину свого життя присвятили дослідженню суду присяжних і США та Англії, суд присяжних став формуватися під впливом англійського укладу життя ще в IX столітті, в часи правління короля Альфреда Великого [37, с. 77].

Слід також зазначити, що спочатку присяжні в Англії з'являються при розгляді цивільних справ. Згодом, отримавши доступ до вирішення кримінальних справ, вони поступово із свідків перетворюються в суддів, набуваючи право вислуховувати показання свідків та інші докази та вирішувати на їх основі справу своїм вердиктом (*vere dictum* – справедливий вирок) [260, с. 136].

З точки зору К. Ф. Гуценка, першим офіційним підтвердженням існування суду присяжних стали ордонанси англійського короля Генріха II, в одному із яких (1166 рік) містився припис про відбір із числа підданих по 12 осіб від кожної сотні жителів великих населених пунктів і по 4 особи від невеликих селищ. Такі своєрідні колегії тоді і отримали своє найменування –

журі (jury). Автор прямо вказує, що саме такі колегії і вважаються зародками того, що в сучасному світі вважається судом присяжних [37, с. 77].

Інші дослідники надають більшого значення Великій хартії вольностей, яка була підписана англійським королем Іоаном Безземельним у 1215 році та якою було встановлено, що жодного підданого не буде покарано інакше, як по закону рівних йому (перів) й по закону країни [277, с. 5].

Ведучи мову про суди присяжних на теренах нашої державності, безумовно слід звернутися до одного із найдавніших пам'ятників права Київської Русі – «Руської Правди», де за 200 років до Англійської Великої хартії вольностей, містилося згадування про існування у наших пращурів прообразу сучасного суду присяжних. Зокрема, в «Руській Правді» було встановлено положення, за яким особа, яка не заперечувала своєї вини у скоєному, повинна була постати перед 12 мужами, які і вирішували питання про її винність. Стійкість цього звичаю підтверджується згадуванням в договорі Смоленська з німецькими містами (1229 рік) та Псковській судній грамоті (1467 рік). У зв'язку з цим, є обґрунтовані підстави сумніватися в першості Англії та Франції у питанні зародження суду за участю присяжних.

Розглядаючи питання щодо зародження та розвитку суду присяжних, слід наголосити, що цей період тривав досить довго, навіть суто по історичним міркам. Лише наприкінці XVIII ст. присяжні почали вирішувати питання про винність підсудного повною мірою. На це значно вплинули судові процеси у справах про клепаки, які публікувались в друкованих виданнях. Так, у 1792 р. в Англії було прийнято закон, який передбачав, що присяжні, для визнання підсудного винним у клепаці, мають встановити не лише те, чи має опубліковане клепацький характер, але й те, чи несе за це відповідальність саме підсудний. Таким чином, суд присяжних остаточно став тим, чим ми його знаємо сьогодні – «судом факту» [62, с.7].

У 1984 році був прийнятий Закон про суди графства, у якому передбачалося залучення присяжних до розгляду цивільних справ, що пов'язані з клепаком, помилковим ув'язненням, злісним переслідуванням, шахрайством.

Але навіть у цих категоріях справ суддя може відмовити у розгляді справи за участю присяжних, якщо він буде вважати, що матеріали справи важкі для розуміння присяжними.

Трохи пізніше розпочався процес розвитку інституту присяжних у Сполучених Штатах Америки. Перша згадка про участь присяжних засідателів у цивільному процесі міститься у 7 Правці Конституції Сполучених Штатів Америки, яка набрала чинності ще 15 грудня 1791 року. Ця правова норма закріплює право громадян Сполучених Штатів залучати присяжних до розгляду цивільних справ, якщо ціна позову перевищує 20 доларів. Порядок участі присяжних під час розгляду цивільних справ деталізовано у розділі 28 Зводу законодавства Сполучених Штатів Америки. У параграфах 1861-2072 визначаються підстави участі присяжних у цивільних справах, їх права та обов'язки, порядок відбору, перелік вимог, що висуваються до присяжних, підстави відводу присяжних, недопущення їх дискримінації за расовими ознаками, кольором шкіри, віросповіданням тощо [291].

У Франції суд присяжних був запроваджений за часи Великої французької революції у 1789-1799 і класична модель суду присяжних діяла на території країни аж до 1941 року. Після 1941 було запроваджена модель змішаних судів, яка представляла собою колегію з трьох суддів і шести засідателів, які об'єднувалися в єдину колегію для вирішення питання про винуватість особи і про призначення покарання. Згодом ця колегія збільшилася до дев'яти осіб і складалася з чотирьох суддів і шести засідателів [291].

У Німеччині виникла альтернативна форма участь громадян у здійсненні правосуддя – суд шеффенів, який швидко розповсюдився на судові системи інших європейських країн. Після об'єднання Німеччини суд шеффенів був нормативно закріплений у Статуті кримінального судочинства Німецької Імперії 1877 року. В середині XIX століття німецькі шеффенські суди продовжували конкурувати із класичною моделлю суду присяжних і тільки в процесі судової реформи 1924 року німецькі законодавці остаточно відмовились участі присяжних у здійсненні правосуддя. Сучасна система

шеффенських судів сформувалася вже після 1975 року і на сьогодні залишається невід'ємним елементом німецького судоустрою [192, с. 418].

Схожа форма участі громадян у здійсненні правосуддя (замість суду присяжних) була впроваджена у Боснії і Герцеговині у 1891 році, в Болгарії – у 1897 році і Сербії – у 1892 році. Водночас, у більшості інших європейських країн суд шеффенів впроваджувався у національні судові системи не замість суду присяжних, а як альтернативна (додаткова) форма участі громадян у розгляді злочинів невеликої і середньої тяжкості [117, с. 1].

Ще однією з країн, яка до сих пір використовує модель змішаних судів у цивільному судочинстві є Чехія. До комуністичного захоплення влади Чехословаччини у 1948 році, участь присяжних у здійсненні правосуддя слугувала своєрідним інструментом «стримування і противаг», що дозволяло здійснювати контроль за владою колишньої абсолютної монархії. З прийняттям Акту про популяризацію правосуддя у 1948 році традиційна система суду присяжних Чехословаччини залишилася виключно історичною спадщиною. Замість класичного суду присяжних були запроваджені змішані суди, які, в основному, склалися з одного професійного судді та двох народних засідателів. Такі зміни відбувалися виключно з метою контролю за судовою системою з боку комуністичної партії. Після падіння комуністичного режиму у 1989 нові закони Чехословаччини лише частково зберегли право участі громадян у здійсненні правосуддя. Наразі народні засідателі залучаються тільки до розгляду трудових спорів, що становить не більше 5% від загальної кількості цивільних справ [293].

Не зважаючи на ранні згадки про функціонування суду присяжних у європейських країнах, появу цього інституту на теренах сучасної України пов'язують з прийняттям Судових статутів у 1864 році. Проте, слід сказати, що запровадження цього інституту було не результатом поступового розвитку судової системи, а нововведеннями, які пов'язувалися із встановленням вікового та службового цензу та виключення з їхньої підсудності справ щодо державних злочинів [70].

Суд присяжних в процесі свого історичного розвитку з моменту прийняття Судових статутів 1864 року і до його остаточного скасування пройшов чотири основних періоди: період еволюційного розвитку (1864-1878), період кризи присяжних (1878-1889), період переоцінки інституту присяжних (1889-1917) та період нової кризи і його остаточного скасування суду присяжних у 1917 році [216, с. 64].

Розвиток інституту присяжних на кожному з цих етапів супроводжувався низкою законодавчих змін. З прийняттям Судових статутів у 1864 році судова система Російської Імперії зазнала кардинальних змін: створилася нова ефективна система правосуддя, яка складалася з двох рівнів – загальні суди та мирові суди. Як слушно зауважив Р. В. Філіппов основне значення судових реформ полягає в тому, реформа створила нову судову владу, а також нове уявлення про законність і правосуддя. З'явилося зовсім нове для російського самодержавства відношення до закону і започаткувався зовсім новий тип політичної культури російського суспільства [259].

В подальшому, в процесі становленні та розвитку централізованої держави, інститут суду присяжних було втрачено, причиною чому стало, в тому числі, панування інквізиційного (розшукового) процесу, таємного писемного судочинства, система кріпосного права, за якою частина всього населення визнавалася не суб'єктом, а об'єктом права. В подібній ситуації, не дивлячись на пропозиції про ведення суду присяжних в період правління Єкатерини II на початку роботи Уложеної комісії 1767 року (С.Е. Десницький), в період правління Олександра I у 1809 році (М.М. Сперанський), введення даного інституту було можливим лише при радикальному реформуванні всього суспільства, якого не могло бути проведено у вказані періоди по тим чи іншим причинам. Вимагалось не лише скасування кріпосного права і надання статусу суб'єкта права селянам, але і упровадження в суспільну свідомість нових світоглядних правових установок.

У 1865 році було затверджено «Положення щодо введення у дію Судових статутів», яке передбачало поступову імплементацію закріплених у статутах нововведень по всій території країни.

Період з 1864 по 1878 роки іменують періодом еволюційного розвитку цього інституту, що характеризувався активним впровадженням суду присяжних у судову систему. В процесі свого функціонування та розвитку в діяльності суду присяжних було виявлено недоліки, основними серед яких вважалися репресивність присяжних та їх самостійність, що не задовольняло політичні та державні структури. У зв'язку з цим, з 1878 року розпочинається криза присяжних, яка характеризується підвищенням вимог до присяжних (зміна соціального та освітнього складу присяжних), зменшенням їх компетенції, значною політизацією процесу функціонування цього інституту.

Не зважаючи на подальші процеси переоцінки суду присяжних, спроб відновити його попередній стан та розширити кількість справ, до розгляду яких можуть залучатися представники народу в якості присяжних, інститут присяжних був остаточно скасований у 1917 році спеціальним указом [259, с. 115-116].

Таким чином, необхідно визнати, що головною причиною Судової реформи 1864 року слугував незадовільний стан правосуддя, невідповідність існуючому на той час рівню розвитку суспільства. Справи в судах розглядалися роками, невелике забезпечення персоналу породило корупцію в законодавстві панував хаос. Якість правосуддя відповідало характеристиці, що містилася в народному прислів'ї – «з сильним не борися, з багатим – не судися». Тодішній міністр юстиції М. В. Муравйов так відзивався про участь суду присяжних у здійсненні правосуддя: «Тільки участю в кримінальному процесі на рівні з професійними суддями, громадського елемента, в особі присяжних засідателів, досягається недоступна звичайному суду можливість оцінки розглядуваного діяння з точки зору живого і безпосереднього відчуття правди і справедливості, утверджується чітке дотримання на суді засад безпосередності, усності і гласності, рівноправності сторін, забезпечується незалежність судових вироків і

обумовлюється їх внутрішній авторитет, заснований на нерозривному зв'язку між відправленням правосуддя органами державної влади і правовими уявленнями народу [120, с.5].

Загалом, питання становлення та розвитку інституту присяжних на теренах України, є актуальним, і доволі широко висвітлюється в юридичній літературі. Так, наприклад, І. Р. Волоско виділяє такі етапи участі народу у здійсненні правосуддя: 1) зародження суду присяжних в Україні через участь народу у відправленні правосуддя як «добрих людей» (IX-XIII); 2) суд присяжних за часів Литовсько-руської та козацької держави (XIV-XVIII) через участь народу у відправленні правосуддя у формі лавників та участі у копних судах; 3) суд присяжних на українських землях, що входили до складу Російської імперії (1864-1917 р.); 4) суд присяжних на українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії (1867-1917); 5) суд присяжних на українських землях, що входили до складу Польщі (1921-1939); 6) участь народу в кримінальному судочинстві УРСР (1922-1991 р.); 7) участь народу в кримінальному судочинстві України (1991- по даний час) [24, с. 6-7].

Однак, нам більше імпонує періодизація, яка була запропонована В. М. Єрмолаєвим. Так, науковець, вказує, що першим етапом слід вважати період Київської Русі, коли в системі судоустрою існували вервні (общинні) суди, інститут «судних мужів», процедура розгляду цивільних і кримінальних справ за участю представників місцевої громади, застосування очисних присяг, різних випробувань – ордалій при вирішенні питання про винуватість підсудного. Таке судочинство знайшло своє законодавче закріплення в нормах Руської Правди. Ще однією з найдавніших форм участі народу в здійсненні правосуддя на Русі були віча. Хоча управління і суд належали до виключної компетенції князів, але віче нерідко порушувало їх юрисдикцію і князі визнавали це право віча [49, с. 35]. Своєрідним прообразом майбутнього суду присяжних можна вважати й вищу судову інстанцію давньоруського Новгород, де судові справи розглядалися намісником князя, посадником або їх тіунами разом із представниками «кінців» (вулиць) міста.

Другий етап передісторії суду присяжних в Україні припадає на добу польсько-литовського панування на українських землях кінця XIV – першої половини XVII ст. Правова система Польського королівства і Великого князівства Литовського сформувалася на основі синтезу місцевого звичаєвого права і нормативних актів – судебників, статутів, сеймових постанов, привілеїв та інших актів. Продовжувала діяти й значна кількість норм Руської Правди. Поширеним на українських землях було і Магдебурзьке право, що надавало містам право судитися відповідно до його положень за участю радців і лавників.

Українська Національна революція 1648 р., процес державотворення і республіканська державність поклали початок третьому етапу, коли в процесі державотворення було створено власну судову систему – Генеральний суд, полкові, сотенні та громадські (сільські) суди. У магістратських, ратушних, копних судах зберігався попередній порядок судочинства з розгляду цивільних і кримінальних справ, який закріплювався як у нормативних актах, так і в адміністративно-судовій практиці. Судові засідання, як правило, проводилися відкрито, за активною участю громадськості. Продовжували існувати дві форми процесу – змагальний і слідчий (інквізиційний). Останньому підлягали справи з тяжких злочинів.

Четвертий, етап в історії суду присяжних в Україні пов'язаний із проведенням у Російській імперії судової реформи 1864 р. і запровадженням та функціонуванням цього інституту судочинства на українських землях. Важливу роль у розробці ідей поділу судової та адміністративної влади, створення суду присяжних відіграли проекти реформи державних і правових установ М. М. Сперанського, українця-ніжинця, першого доктора права в Росії С. Ю. Десницького, підготовка законопроектів в Державній раді Росії комісії під головуванням українця С. І. Зарудного [50, с. 28-30].

Події, які відбулися у 1917 році призвели до нового етапу розвитку державотворення в цілому, що, в свою чергу, призвело до нових реформ судової влади. Декретом від 21 жовтня 1920 року «Положення про народний

суд РСФРР» було запроваджено народний суд, що діяв у складі постійних народних суддів та народних засідателів. Відповідно до ст. 4 Декрету народний суд розглядав усі кримінальні справи, спори щодо майнових та особистих прав та інтересів, а також усі справи, які стосуються підтвердження наявності чи відсутності факту чи події. Ст. 10 Декрету встановлювала, що народні засідателі під час здійснення правосуддя користуються такими ж правами як і професійні судді.

Досліджуючи періоди становлення суду присяжних в Україні, Т. С. Нешик, виділяє три групи причин кризи суду присяжних у 1878-1888 роках: соціокультурні, правові та політичні. Непередбачуваність висновків присяжних у справах, що мали політичне підґрунтя, не відповідало прагненням уряду забезпечити порядок в країні. Нормальному функціонуванню суду присяжних заважала і недосконалість тогочасного законодавства: невідповідність матеріального і процесуального права, невдалий склад Тимчасових комісій, що складали списки присяжних, наявність «службового цензу» та нерівномірність майнового цензу. Крім того, уведена західноєвропейська модель інституту присяжних не відповідала ментальним особливостям населення. Деякі види злочинів (порушення паспортного статуту, фінансові злочини) виявилися занадто складними для присяжних. Іноді присяжні засідателі просто не розуміли своїх функцій [122, с. 251]. На підставі викладеного можна зробити висновок, що криза 1878-1889 років відбувалася у трьох напрямках: зміна компетенції суду присяжних, зміна соціального й освітнього складу присяжних засідателів, зміна підсудності розгляду справ за їх участю.

Зарубіжні фахівці стверджують, що саме політичні мотиви лягли в основу реформування як судової системи в цілому, так і суду присяжних, зокрема [46, с. 110]. Ґрунтовно досліджуючи законодавство того періоду, Б. В. Віленський, прямо відзначав, що інститут присяжних за своєю суттю виявився досить суперечливим для самодержавної Росії, оскільки остання не була готовою до занадто радикальних нововведень [191, с. 18].

Постановою Народного Секретаріату Української Республіки «Про введення в дію Народного суду» від 17 (04) січня 1918 року було скасовано всі судові установи, які діяли раніше на території України. Після встановлення в Україні радянської влади низкою нормативних актів (Інструкція до Тимчасового положення «Про народні суди і революційні трибунали» 29.04.1920 року, Положення РНК «Про Народні суди» 26.10.1920 року, Положення «Про судоустрій УРСР» 16.12.1922 року) було остаточно скасовано суд присяжних та відтворено діяльність народного суду.

Не можна не погодитись з В. М. Єрмолаєвим, який наголошує, що із припиненням існування суду присяжних в Україні за радянської доби в умовах панування так званої диктатури пролетаріату, диктату більшовицької партії, класового характеру законодавчих актів задекларована в них участь народу у здійсненні правосуддя відбувалася через систему виборів народних суддів і народних засідателів. Отже, розпочався новий, радянський етап участі народу в здійсненні судочинства у формі обраних суддів і народних засідателів [50, с. 34].

У 1922 році було прийняте Положення «Про судоустрій РРФСР», згідно з ст. 1 якого народні суди діяли у складі одного постійного судді і двох народних засідателів. Визначалося, що народними засідателями можуть бути особи, які є трудящими громадянами РРФСР, що мають право обиратися та бути обраними у місцеві ради.

Отже, судова реформа 1922 року створила абсолютно нову структуру судової влади, повністю ліквідувавши попередній практичний досвід і нормативно-правові напрацювання. Внаслідок таких змін суд присяжних у класичному вигляді залишається у минулому, на його місце приходять змішаний суд, прототип німецького суду шеффенів.

Таким чином, народні засідателі брали участь як у справах позовного провадження, так і у справах окремого провадження, що значно збільшило участь громадян у здійсненні правосуддя, оскільки попередня судова реформа 1864 року залучала присяжних виключно до розгляду кримінальних справ.

Після скасування класичного суду присяжних, радянська влада запровадила нову форму участі громадян під час здійснення правосуддя, характерною рисою якої було колегіальне вирішення справи народними засідателями та професійними суддями.

Але інститут народних засідателів був позбавлений самостійності та надмірно політизований, про що свідчить виконання народним судом того часу ще й агітаційно-допоміжних функцій. Як вірно зауважив А. Т. Шукюров інститут народних засідателів фактично став структурою, створеною політичним керівництвом для утримання влади та панівного становища нового режиму. Дослідники вважають, що наслідком впровадження інституту народних засідателів стало порушення конституційного права радянського народу на здійснення правосуддя. Залишення інституту присяжних після революції призвело б до появи інституту громадського контролю за диктатурою пролетаріату [279].

Пізніше, у 50-х роках ХХ століття, у законодавство УРСР були внесені зміни, що стосувалися народних засідателів - підвищення вікового цензу народних засідателів до 25 років, розширення їх прав, подовження строку їх повноважень тощо.

Основи законодавства про судоустрій прийняті у грудні 1958 року, встановлювали, що народні засідателі районних (міських) народних судів обираються на загальних зборах трудящих, службовців, селян за місцем їх роботи або проживання, військовими – по військовим частинам. Таким чином, висунення та обрання у склад народних засідателів на загальних зборах найкращих працівників сприяло подальшому укріпленню складу народних засідателів та підвищенню авторитету народного суду [95, с. 334].

Відповідно до ст. 10 Закону РСФСР «Про судоустрій РСФСР» усі справи першої інстанції розглядалися у складі одного судді та двох народних засідателів. Ст. 11 цього Закону закріплювала однаковий правовий статус судді і народних засідателів, водночас ст. 17 встановлювала обов'язок народних

засідателів звітувати перед виборцями щодо своєї діяльності та роботи народного суду в цілому [143].

Важливим законодавчим актом радянського періоду є також Закон УРСР «Про судоустрій України» від 05.06.1981 року, в якому встановлювалося, що в суді першої інстанції всі цивільні і кримінальні справи розглядаються за у складі судді і двох народних засідателів. Крім того, названим законом закріплювалося, що народні засідателі при здійсненні правосуддя користуються всіма правилами судді і є незалежними і підкоряються тільки закону. Порядок відбору народних засідателів та формування складу народного суду регламентувався Законом УРСР «Про вибори районних (міських) народних судів Української РСР». Цей Закон встановлював порядок призначення, організації і проведення виборів народних засідателів, порядок проведення повторних виборів народних засідателів, їй права, обов'язки і гарантії [150].

За радянських часів інститут народних засідателів активно використовувався для зміцнення авторитету народного суду, проте самі народні засідателі були фактично позбавлені незалежності та були підзвітні як професійним суддям, так і владним політизованим структурам. В кінці 70-х років минулого століття інститут народних засідателів втратив свою політичну значущість, народні засідателі брали участь у розгляді справ виключно як данина радянській історії формування судової системи. Першочергові функції, які були покладені на цей інститут, не виконувалися, а вся активність народних засідателів зводилась тільки до їх фізичної присутності у залі судових засідань.

Після розпаду СРСР, в умовах політичної та економічної трансформації система призначення народних засідателів, зіштовхнулася з проблемою інертності та ігнорування значною частиною населення виконання громадянських обов'язків і фактично була паралізована. Спроби проводити судові засідання, незважаючи на ці проблеми, призвели до масового поширення фактів порушення строків розгляду справ та черговості та порядку виклику засідателів, з'явилися випадки, коли одні й ті ж засідателі регулярно брали

участь у розгляді різних справ, і, відповідно, унаслідок цього вироки нерідко виносилися незаконним складом суду [62].

З моменту здобуття Україною суверенітету розпочався процес формування основних структурних частин правової системи, утвердження принципів демократичної і правової держави, реформування основних державних органів відповідно до принципів європейського права. Важливим нормативно-правовим актом у формуванні напрямку подальшого реформування та розвитку судової системи була Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію судово-правової реформи в Україні», в якій було визначено процес формування судової влади, реформування органів розслідування, прокуратури, адвокатури, юстиції.

Згідно Законом України "Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР "Про судоустрій Української РСР", Кримінально-процесуальним та Цивільним процесуальним кодексами Української РСР від 17 червня 1992 року № 2464-12 судовий процес проводиться суддею одноособово за участю прокурора, адвокатів, секретаря. Народні засідателі участі у судовому процесі не беруть.

Отже, після здобуття Україною незалежності розпочався активний процес реформування судової системи України і низкою прийнятих у той час законів інститут народних засідателів був скасований і будь-яка участь громадян під час здійснення правосуддя не передбачалася.

Інститут присяжних і народних засідателів був відновлений з прийняттям Конституції України у 1996 році, стаття 124 якої встановлювала, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних [77]. Слід зауважити, що законодавець не визначив конкретну модель участі громадян у здійсненні правосуддя і не зазначив підсудність справ присяжним і народним засідателям, передбачивши деталізацію цих питань іншими нормативно-правовими актами. Норма статті 124 Конституції України фактично об'єднала дві моделі суду присяжних: класичної і континентальної,

але, фактично, класична модель суду присяжних ніколи не діяла на території незалежної України.

Протягом подальших восьми років конституційне право громадян на участь у здійсненні правосуддя залишалося виключно декларативною формальністю і тільки у 2004 році у зв'язку з прийняттям Цивільного процесуального кодексу впроваджено у практику. У ч. 2 ст. 18 кодексу зазначається, що у випадках, встановлених цим Кодексом, цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються колегією у складі одного судді і двох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді. Вперше був визначений перелік справ, до розгляду яких залучалися народні засідателі. Відповідно до положень Цивільного процесуального кодексу справи про обмеження цивільної дієздатності цивільної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності особи, визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою, усиновлення, надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу розглядаються судом у складі одного судді і двох народних засідателів [269]. Отже, закріплене конституційне право громадян на участь у здійсненні правосуддя знайшло свій вираз у цивільному судочинстві, але обмежившись виключно певними справами окремого провадження.

Після прийняття Цивільного процесуального кодексу інститут народних засідателів не зазнавав жодних змін, не зважаючи на його неефективність, істотне затягування судового процесу та відсутність чіткої законодавчої регламентації порядку добору народних засідателів, їх прав і обов'язків.

Лише у 2010 році був прийнятий Закон України «Про судоустрій і статус суддів», Глава 3 якого визначала статус народних засідателів, гарантії їх прав, порядок формування списків народних засідателів, вимоги до останніх та підстави і порядок увільнення від виконання обов'язків тощо. Не зважаючи на те, що Глава мала назву «Народні засідателі і присяжні» безпосередньо

присяжним присвячувалася тільки ст. 63, у якій зазначалося, що присяжними визнаються громадяни, які у випадках, передбачених процесуальним законом, залучаються до здійснення правосуддя, забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя [167].

Таким чином, у законодавстві України і надалі одночасно вживалися терміни «присяжний» і «народний засідатель», використовуючи обидва поняття для позначення форми участі народу у здійсненні правосуддя. У законодавстві України було відсутнє розмежування цих двох понять, що призводило до нерозуміння тієї фактичної моделі суду присяжних, яка мала місце у судовій системі України.

У 2016 році була прийнята нова редакція Закону України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до ч. 2 ст.1 якого судову владу в Україні реалізують судді, та у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур. Викладення статті у такій редакції утворило юридичну колізію між цією нормою та нормами ЦПК, які передбачали реалізацію судової влади ще й через народних засідателів. Законом України «Про внесення змін до Конституції України щодо правосуддя» від 02.06.2016 статтю 124 було викладено у новій редакції, а саме встановлено, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних.

Майже через рік норми Цивільного процесуального кодексу були приведені у відповідність Конституції України та іншим нормативно-правовим актам шляхом прийняття у 2017 році Закону України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо розгляду справ за участю присяжних», яким народні засідателі були замінені на присяжних.

Аналізуючи вище викладені нормативно-правові акти, прийняті з моменту здобуття Україною незалежності, можна виділити наступні періоди розвитку інституту присяжних за часів незалежності України: формальне відновлення інституту народних засідателів (1996-2004); період впровадження інституту народних засідателів у цивільне судочинство (2004-2017); період

ліквідації інституту народних засідателів та впровадження суду присяжних (2017 – сьогодні) [216].

Отже, еволюція правового регулювання участі присяжних у цивільному судочинстві за часів незалежності України характеризувалася тільки фрагментарними, неістотними для практичної імплементації змінами. Закріплення права громадян на участь у здійсненні правосуддя у Конституції 1996 року було скоріше прагненням будувати державу на демократичних засадах та із відповідністю європейським стандартам, аніж дійсно впровадити дієвий інститут присяжних у судову систему України.

Слід зауважити, що для інших пострадянських країн питання щодо доцільності участі присяжних під час розгляду цивільних справ залишаються актуальними. Так, у законодавство РФ передбачає участь присяжних під час розгляду певної категорії кримінальних справ, водночас участь останніх у цивільному процесі не передбачається. В процесі імплементації цього інституту у російське судочинство законодавець обрав класичну модель суду присяжних, відповідно до якої присяжні приймають рішення щодо винуватості чи невинуватості обвинуваченого, а судді – щодо правової кваліфікації, виду покарання та інших юридичних аспектів справи. Казахстан також залучає присяжних до розгляду тільки кримінальних справ, але при цьому використовує континентальну модель суду присяжних, в якій рішення щодо «питань права» і «питань факту» приймаються професійними суддями і народними засідателями колегіально.

Ще однією країною, яка наразі тільки розбудовує інститут присяжних є Грузія, в якій перші справи за участю присяжних були розглянуті тільки у 2010 році в рамках кримінального судочинства. Як і в Російській Федерації, законодавство Грузії передбачає розгляд справ лавою присяжних, яка складається з 12 осіб, обраних зі списку виборців.

Такі країни як Казахстан, Білорусь використовують змішану систему судів, де розгляд справи відбувається народними засідателями (присяжними

засідателями) разом із професійними суддями. За такою аналогією відбувається розгляд цивільних і кримінальних справ в Україні.

Водночас у таких пострадянських країнах як Литва, Вірменія, Киргизстан, Молдова громадяни взагалі не залучаються до здійснення правосуддя. Проте в цих країнах продовжуються активні дискусії щодо доцільності та необхідності впровадження інституту присяжних для зниження рівня корупції у судах, готуються судові реформи у рамках яких передбачається створення або класичного суду присяжних або суду шеффенів.

Отже, на пострадянського просторі питання щодо впровадження певної моделі суду присяжних залишається актуальним, як серед науковців, так і серед законодавців, що підтверджується активними науковими дослідженнями та поданими законодавчими ініціативами.

Еволюція правового регулювання інституту присяжних під час розгляду цивільних справ на території сучасної України характеризувалася підлаштуванням під існуючі економічні, соціальні, політичні виклики. Запроваджений судовою реформою 1864 року суд присяжних зі плином часу трансформувався у змішаний суд за участю народних засідателів. Перебування правової системи України як елемента у складі Російської Імперії, а пізніше Радянського Союзу, вплинуло на формування суду народних засідателів, який був не елементом контролю за органами державної влади, а навпаки, елементом підзвітним владним структурам та позбавленим будь-якої самостійності. Участь народних засідателів у здійсненні правосуддя за часів радянської України ставала баластом судової системи і, після здобуття незалежності, була повністю ліквідована. Відродження цього інституту у 1996 році слід трактувати як бажання нової влади створити Конституцію і будувати державу на демократичних засадах і у відповідності до європейських стандартів, при цьому піклуючись більше про форму правових норм, ніж про їх зміст. Внаслідок цього інститут народних засідателів і на сьогодні залишається недієвим інструментом реалізації конституційного права громадян на участь у правосудді і потребує подальшого наукового вивчення.

Таким чином, законодавство України – Конституція України, Закон України «Про судоустрій і статус суддів», процесуальні кодекси офіційно закріпили ідею необхідності існування як інституту народних засідателів, так і інституту присяжних. Тим самим законодавець на якісно новому, сучасному рівні закріпив і розвинув традиції і досвід, вітчизняний і зарубіжний, цієї форми участі народу в правосудді, зробив їх важливою складовою нинішньої судової реформи в Україні. Інститути народних засідателів і присяжних здатні позитивно вплинути на демократизацію судової системи, посилити довіру населення до судової влади та суддів, віру у справедливість та закон [50, с. 39].

Висновки до Розділу 1

1. Встановлено, що вперше суд присяжних був впроваджений у судову систему Російської імперії, до складу якої входили більшість земель сучасної України, під час проведення судової реформи 1864 року. З цього моменту розпочалися активні наукові дослідження правової природи цього інституту та особливостей його функціонування. Не зважаючи на те, що більшість наукових праць того часу були присвячені проблематиці участі присяжних у кримінальному судочинстві, низка наукових здобутків та висновків може бути використана для дослідження функціонування цього інституту у межах цивільної процедури. Зокрема, це стосується порядку формування та складання списків присяжних, вимог, що висуваються до кандидатів у присяжні, процесуальний прав та обов'язків представників народу під час участі у здійсненні правосуддя тощо.

2. Не зважаючи на наявність низки наукових праць, присвячених дослідженню особливостей функціонування суду присяжних у цивільному судочинстві, усі вони розкривають лише окремі аспекти цього правового інституту. Аналіз наукових досліджень свідчить про відсутність єдиної наукової позиції щодо категорій цивільних справ, до розгляду яких доцільно залучати представників народу, порядку формування та складання списків

присяжних, процесуальних прав та обов'язків присяжних, відповідальності останніх під час виконання обов'язків у суді тощо.

3. Зародження та функціонування суду присяжних у правових системах різних країн свідчить про існування у світі двох моделей суду присяжних: класичний суд присяжних та змішаний суд. Країною походження класичного суду присяжних вважається Англія, де з 1215 році присяжні залучалися до розгляду справ у суді. Класичний суд присяжних також функціонує у судовій системі Сполучених Штатів Америки, де залучення присяжних до розгляду цивільних справ можливе, якщо ціна позову перевищує 20 доларів. У Франції класична модель суду присяжних діяла з часів Великої французької революції (1789-1799) і до 1941 року, після чого була впроваджена змішана модель суду присяжних. Змішана модель суду присяжних (суд шеффенів) також розповсюджена у таких країнах як Німеччина, Сербія, Чехія, Болгарія тощо.

4. Інститут присяжних на теренах сучасної України був впроваджений починаючи з 1864 року у межах судової реформи у Російській імперії. З 1864 року і до 1917 року представники народу залучалися до участі у здійсненні правосуддя тільки у межах кримінального судочинства. У 1920 році був запроваджений народний суд, який складався з постійних народних суддів і народних засідателів, однак даний склад суду розглядав тільки кримінальні справи.

5. У радянській період були створені народні суди, що склалися з одного постійного народного судді і двох народних засідателів. Не зважаючи на те, що такий склад суду розглядав усі справи першої інстанції, він був значною мірою політизований та фактично позбавлений самостійності. Після розпаду Радянського Союзу та у зв'язку з прийняттям Закону України "Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР "Про судоустрій Української РСР", Кримінально-процесуального та Цивільного процесуального кодексів Української РСР» від 17 червня 1992 року № 2464-12, який встановлював, що судовий розгляд здійснюється суддею одноособово.

6. Відродження суду присяжних відбулося вже за часів незалежності України у зв'язку з прийняттям Конституції України, ст. 124 якої передбачала безпосереднє право громадян на участь у здійсненні правосуддя через присяжних і народних засідателів. Однак, відсутність деталізації цього конституційного припису у спеціальних законах призвела до того, що 8 років це конституційне право громадян мало виключно декларативний характер. Тільки у зв'язку з прийняттям у 2004 році Цивільно-процесуальний кодекс громадянам була надана можливість брати участі у розгляді справ окремого провадження в якості народних засідателів.

7. Використання загальних і спеціальних методів пізнання при дослідженні проблематики залучення присяжних до розгляду справ окремого провадження дозволяє визначити зміст цього правового інституту, виявити загальні та специфічні ознаки інституту суду присяжних у вітчизняному і зарубіжному цивільному процесуальному законодавстві, систематизувати отримані дані та виявити перспективи подальшого розвитку цього правового інституту у цивільному процесі України.

РОЗДІЛ 2.

ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ПРИСЯЖНОГО У СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ

2.1. Поняття та елементи цивільного процесуального статусу присяжного під час розгляду справ окремого провадження

Відповідно до статті 124 Конституції України народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних. У ст. 127 Основного Закону встановлюється, що у визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних. Також згідно зі ст. 129 судочинство проводиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних [61]. Цими трьома конституційними положеннями обмежується регулювання інституту присяжних на конституційному рівні.

Згідно зі ст. 63 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» присяжним є особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, та за її згодою вирішує справи у складі суду разом із суддею або залучається до здійснення правосуддя. До моменту ліквідації інституту народних засідателів законодавець об'єднував поняття присяжних і народних засідателів визначаючи їх як громадян України, які у випадках, визначених процесуальним законом, вирішують справи у складі суду спільно із суддею (суддями), забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя [43]. Аналізуючи ці два визначення можна дійти висновку, що після ліквідації законом поняття «народний засідатель» понятійний апарат інституту присяжних не зазнав суттєвих змін.

У чинному визначенні поняття «присяжний» виокремлено два основних аспекти: вирішення справи у складі суду разом із суддею і залучення до здійснення правосуддя. Вважаємо, що законодавець таким чином виокремив участь присяжних у справах кримінального провадження і справах окремого провадження в рамках цивільного судочинства, оскільки в останньому

відсутній спір про право і вирішення справи по суті не відбувається. Водночас, наявність такого визначення поняття «присяжний» свідчить про існування в Україні змішаного, а не класичного суду присяжних. Тому заміна терміну «народний засідатель» на «присяжний» має виключно формальний характер і не тягне за собою зміну моделі суду присяжних. На нашу думку, з метою дотримання вже сформованих у європейському співтоваристві наукових підходів до визначення понять «суд присяжних», «суд шефенів», «змішаний суд», доцільніше використовувати у законодавстві України ту термінологію, яка відповідає фактично існуючій моделі суду присяжних.

У попередній редакції (2010 р.) Закону України «Про судоустрій і статус судді» законодавець розмежовував поняття «народний засідатель» і «присяжних» надаючи кожному з них окрему дефініцію. Так згідно з ч.1 ст. 58 цього закону народним засідателем є громадянин України, який у випадках, визначених процесуальним законом, та за його згодою вирішує справи у складі суду разом із професійним суддею, забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя. Частиною 2 цієї статті встановлено, що присяжним є громадянин України, якого у випадках, визначених процесуальним законом, залучають до здійснення правосуддя, забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя. На нашу думку, знову вбачається недосконалість наданих визначень, оскільки відсутнє чітке розмежування правового статусу цих двох категорій осіб та меж їх участі під час розгляду справи у суді.

Конституція України проголосила людину найвищою соціальною цінністю, закріпивши на законодавчому рівні права та свободи людини та громадянина, тим самим взявши на себе обов'язок створити умови для реалізації цих прав у будь-якій сфері суспільного життя, в тому числі у сфері сімейних відносин. В цьому сенсі справедливим уявляється твердження С. В. Бабенко, яка наголошує, що свобода, рівноправність, вимога законності справедливості та гуманності, невідворотність покарання за порушення права –

це ті принципи, які повинні бути закладені в основу правової системи та характеризувати правовий статус особи, як її складової частини [8, с. 4].

Варто зазначити, що в теорії держави та права України, питанню визначення правового статусу особи присвячено значної уваги. Найбільш досліджуваною є проблематика щодо визначення поняття «правового статусу особи» та його видів. Так, В. О. Котюк, під правовим статусом розуміє сукупність юридичних прав, свобод та обов'язків особи, які закріплені в чинному законодавстві і становлять соціально допустимі і необхідні потенційні можливості особи мати суб'єктивні права та обов'язки, реалізувати їх у системі суспільних відносин [82, с. 100-102]. О. Ф. Скакун, крім прав, свобод і обов'язків до структури правового статусу особи включає ще відповідальність, відповідно до якої індивід як суб'єкт права координує свою поведінку в суспільстві [208, с. 378-379]. На думку П. М. Рабіновича правовий статус особи – це комплекс її суб'єктивних прав та обов'язків [172, с. 84]. Аналогічним чином підходить до визначення поняття правового статусу особи і Л. А. Луць, яка під ним розуміє закріплені у відповідних джерелах права й гарантовані державою суб'єктивні права та юридичні обов'язки особи [102, с. 124].

У традиційній юридичній науці прийнято виділяти наступні види правового статусу особи: загальний; спеціальний; індивідуальний.

Зокрема, Ю. В. Стефанюк зазначає, що загальний правовий статус складається з основних (конституційних) прав і свобод громадянина, який характеризує загальні рівні й можливості, вихідні позиції всіх тих людей, які є громадянами цієї держави [228, с. 43]. З точки зору А. М. Шульги, спеціальний правовий статус припускає відмінність прав і обов'язків особистості внаслідок особливого соціального, службового, майнового, сімейного або будь-якого іншого становища [280, с. 20]. Подібні міркування щодо спеціального правового статусу висловлені А.В. Малько, який вказує, що спеціальний правовий статус «фіксує» особливості становища певних категорій громадян, пов'язаних із виконанням ними певних спеціальних функцій [105, с. 88]. Науковцями виділено і так званий індивідуальний правовий статус, який

складається з прав та обов'язків окремої, персоніфікованої особи, які вона має на цей час [228, с. 43]. П. М. Рабінович уточнює, що цей статус характеризується індивідуальними юридичними можливостями суб'єкта в певний момент його існування [173, с. 80]. А.М. Шульга додає до індивідуального статусу ще і такі ознаки, як стать, сімейний стан і зазначає, що індивідуальних правових статусів стільки ж, скільки людей [280, с. 20].

Необхідно також підкреслити, що питання визначення правового статусу знайшло широкого відображення і в зарубіжній правничій літературі. В першу чергу, це пояснюється тим, що поняття «правового статусу» носить міжгалузевий характер і є одним із найбільших важливих з точки зору включення до нього правомочностей суб'єкта – носія певного правового статусу.

Так, наприклад, А. І. Курак пропонує розглядати поняття «правовий статус» в широкому та вузькому розуміннях. В широкому розумінні поняття правового статусу виступає в якості одного із найважливіших інститутів, оскільки є сукупністю правових норм, встановлених Конституцією і іншими законодавчими актами, що встановлюють права та обов'язки, якими наділена особа як суб'єкт правовідносин. У вузькому значенні автор розуміє індивідуальний статус, тобто правовий статус конкретної особи [93, с. 158]. У широкому сенсі поняття «правовий статус» розглядають і інші фахівці, які розуміють його, як юридично закріплений стан кожної окремої особистості у суспільстві, її права і свободи, обов'язки та відповідальність, встановлені нормами писаного права. До елементів структури правового статусу відносять також законні інтереси, правові принципи, правовідносини загального (статутного) типу та правосуб'єктність [55, с. 390].

В.В. Лазарєвим та С. В. Липнем запропоновано більш просте тлумачення поняття «правового статусу». На їхню думку під правовим статусом слід розуміти «усю сукупність прав», і слід розрізняти загальний (конституційний), галузевий, спеціальний, індивідуальний правові статуси [94, с. 572]. Не вдаючись до дискусії щодо запропонованого визнання поняття правового

статусу, все ж таки зауважимо, що практична значимість цього питання є значно високою, а тому і вимагає більш ґрунтовних підходів. Як, наприклад, це зроблено А. А. Прокуратовим. Він вважає, що правовий статус особи – це комплексна, інтеграційна категорія, яка складається із системи основних елементів – прав, свобод і обов'язків та елементів, що мають значення для його видової характеристики, таких як правоздатність і гарантії реалізації прав, свобод і обов'язків. Така позиція науковця обґрунтовується тим, що складні зв'язки, які виникають між державою та індивідом, і взаємовідносини людей одні з одними фіксуються державою в юридичній формі – в формі прав, свобод, обов'язків, що зрештою формує правовий статус людини. Це – одна із найважливіших політико-юридичних категорій, яка нерозривно пов'язана із соціальною структурою суспільства, рівнем демократії і законності [171, с. 16, 18].

Таким чином, правовий статус присяжних належить до різновиду спеціальних правових статусів, пов'язаних із здійсненням правосуддя. Спеціальний статус доповнює або обмежує загальний правовий статус, тобто коректує його [33].

Слід наголосити, що у науці відсутній єдиний підхід щодо визначення поняття «правовий статус» та його елементного складу, а також до визначення цивільного процесуального статусу осіб, що беруть участь у справах окремого провадження. Тому, для визначення цивільного процесуального статусу присяжних і враховуючи те, що присяжні залучаються до розгляду справ окремого провадження разом із суддями, є необхідність проаналізувати правовий статус суддів.

Досліджуючи правовий статус суддів цікавою вбачається думка В.Л. Федоренко щодо виокремлення таких елементів конституційно-правового статусу суддів: правосуб'єктність суддів, права й обов'язки суддів, функції суддів, відповідальність суддів, гарантії діяльності суддів [258, с. 67].

Цікавим є розуміння правового статусу, запропоноване О. А. Лукашевою, яка чітко вказує лише на два елементи – права й обов'язки – та категорично

заперечує можливість включення до правового статусу будь-яких інших. Вона обґрунтовує свою думку тим, що низку додаткових елементів слід вважати або передумовами правового статусу, або елементами, похідними від основних [148, с. 150].

Теліпко В. Е., Молдован В. В. визначають правовий статус судді як сукупність прав і обов'язків, закріплених чинним законодавством стосовно порядку обрання суддів, їхніх повноважень, гарантій їхньої діяльності та відповідальності [234, с.194].

В. С. Єгоровою у рамках здійсненого дисертаційного дослідження було встановлено, що ключовим елементом конституційно-правового статусу суддів судів загальної юрисдикції є їхня правосуб'єктність, під якою розуміють здатність особи у встановленому законодавством порядку набувати правового статусу судді суду загальної юрисдикції, тобто виступати носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків професійного судді [48, с. 6].

Статус суддів – це сукупність прав і обов'язків, закріплених чинним законодавством стосовно порядку обрання суддів, їхніх повноважень, гарантій їхньої діяльності та відповідальності.

Інші науковці під правовим статусом суддів розуміють порядок набуття статусу, сукупність їх прав та обов'язків, вимоги, що ставляться до суддів, правові гарантії, які дозволяють суддям здійснювати свої повноваження згідно з законом, порядок притягнення суддів до юридичної відповідальності та звільнення з посади.

На думку В. С. Єгорової правовий статус судді судів загальної юрисдикції є сукупністю юридичних елементів (правосуб'єктність судді, його права та обов'язки, функції, відповідальність, гарантії діяльності), що визначають сутність і зміст діяльності судді суду загальної юрисдикції відповідно до чинного законодавства [48, с. 8].

Існує наукова позиція щодо виділення наступних елементів структури конституційно-правового статусу судді: 1) правосуб'єктність; 2) права і

обов'язки суддів; 3) принципи діяльності суддів судів загальної юрисдикції; 4) гарантії діяльності суддів судів загальної юрисдикції.

В. М. Кравчук поділяє елементи правового статусу судді на основні та неосновні (додаткові). До основних варто відносити ті елементи, які дають можливість зробити висновок про юридичне «оформлення» суддів як повноправних суб'єктів права. Це, насамперед, права та обов'язки суддів, їх правосуб'єктність, принципи правового статусу суддів, а також юридична відповідальність суддів. Автор переконаний, що вони суттєво впливають на функціонування суддів, зумовлюють їх роль та місце в правових відносинах в цілому, та при здійсненні правосуддя зокрема. Додаткові (неосновні) елементи правового статусу суддів конкретизують та логічно продовжують основні елементи. Тому до їх складу, на думку автора, варто віднести наступні: вимоги, що пред'являються до суддів; призначення на посаду судді (порядок зайняття посади судді); присяга суддів; кваліфікаційний рівень суддів; суддівський розсуд; звільнення суддів з посади та припинення їх повноважень; гарантії діяльності суддів; забезпечення суддів [84].

На підставі аналізу різних теоретичних підходів до визначення елементного складу правового статусу судді і підтримуючи загальноприйняту у науці структуру правового статусу, пропонуємо виділити наступні елементи правового статусу присяжних: 1) права і обов'язки; 2) правосуб'єктність; 3) гарантії; 4) відповідальність.

Перейдемо до визначення поняття та елементів цивільного процесуального статусу присяжних під час розгляду справ окремого провадження. Слід зазначити, що думки науковців щодо змісту поняття «цивільний процесуальний статус» розділилися.

С. С. Бичкова пропонує визначити цивільний процесуальний правовий статус як сукупність закріплених у цивільному процесуальному законодавстві суб'єктивних цивільних процесуальних прав, юридичних цивільних процесуальних обов'язків і законних цивільних процесуальних інтересів. На думку науковця, передумовою виникнення цивільного процесуального

правового статусу є цивільна процесуальна правосуб'єктність як невід'ємна юридична властивість суб'єкта, що виявляється в його здатності бути учасником цивільного процесу [12, с. 7].

Досліджуючи на монографічному рівні статус судді О. С. Ткачук дійшов висновку, що під статусом судді слід розуміти становище, яке набувається особою за певних умов, й свідчить про перетворення її у суб'єкта, що включається до інституціональної складової судової влади, який внаслідок функціонування останньої своїми діями має забезпечувати виконання її функцій [240, с. 460]. На переконання Н. Ф. Немеш все, що висловлено щодо процесуально-правового статусу суддів загальних судів під час розгляду та вирішення цивільних справ буде властиво й для народних засідателів. Процедура добору, гарантії діяльності професійних суддів та непрофесійних звичайно різні, але у процесі слухання цивільної справи їхній процесуально-правовий статус нічим один від одного не відрізняється [119, с. 489].

Ми погоджуємося із існуючою в науці позицією, що елементами цивільного процесуального статусу є: суб'єктивні цивільні процесуальні права, юридичні цивільні процесуальні обов'язки, законні цивільні процесуальні інтереси. Передумовами його набуття є цивільна процесуальна правосуб'єктність. Однак слід зауважити, що не зважаючи на положення законодавця стосовно того, що присяжні, під час виконання обов'язків, користуються усіма правами судді, їх процесуальний статус не є однаковим з огляду на наступне.

Глава 3 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» не містить переліку прав присяжних, так само як і Цивільний процесуальний кодекс України не містить норм, що регламентують права представників народу під час здійснення правосуддя. Визначення прав присяжних в рамках цивільного судочинства обмежується ст.34 ЦПК, яка встановлює, що у випадках, встановлених цим Кодексом, цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються колегією у складі одного судді і двох присяжних, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді. [180] У зв'язку з цим,

для визначення прав присяжних під час здійснення правосуддя доцільним є аналіз прав судді.

Д. Ю. Шпенюв вважає, що права та обов'язки судді складають основу їх правового статусу, що відповідає тій якості, в якій вони вступають у правовідносини, а також виду цих правовідносин [278, с.44]. В. Є. Теліпка та В. В. Молдаван виокремлюють наступні характерні риси, притаманні правам суддів: 1) вони належать конкретному суб'єкту – судді; 2) ґрунтуються на нормах позитивного права – Конституції та законах України; 3) являють собою забезпечену державою і правом можливість певної поведінки, спрямованої на досягнення соціального блага; 4) їх виникнення обумовлюється конкретним юридичним фактом – призначенням (обранням) на посаду судді; 5) зміст та обсяг прав суддів визначаються специфікою правового статусу носіїв судової влади в конкретній державі; 6) забезпечуються загальними (економічними, політичними, ідеологічними, організаційними) і спеціальними (юридичними) гарантіями; 7) їх порушення тягне юридичну відповідальність [234, с. 194].

Статтею 56 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» визначаються наступні права судді: право брати участь у суддівському самоврядуванні, право утворювати громадські об'єднання з метою захисту своїх прав та інтересів, підвищення професійного рівня, право бути членом національних або міжнародних асоціацій та інших організацій, що мають на меті захист інтересів суддів, утвердження авторитету судової влади в суспільстві або розвиток юридичної професії та науки, право підвищувати свій професійний рівень та проходити з цією метою відповідну підготовку.

З нашої точки зору, вищезазначений перелік прав судді не може бути у повній мірі застосований до присяжних, оскільки участь останніх у здійсненні правосуддя є виконанням громадського обов'язку і не передбачає ні подальшого підвищення професійного рівня, ні участі у будь-яких об'єднаннях, спрямованих на захист прав та інтересів судді. Крім того, правовий статус присяжних має тимчасовий характер і обмежується залученням останніх до здійснення правосуддя не більше одного місяця на рік.

Для з'ясування правового статусу присяжних необхідно визначити процесуальні права, якими вони наділяються під час розгляду справ окремого провадження. Норми ЦПК не містять переліку процесуальних прав присяжних, що, в свою чергу, викликає низку труднощів як для самих присяжних, так і для суддів.

На відміну від цивільного процесу, у рамках кримінального судочинства процесуальні права присяжних викладені лише у ст. 386 Кримінального процесуального кодексу України, відповідно до якої присяжний має право: брати участь всіх відомостей та доказів у судовому засіданні, робити нотатки під час судового засідання; з дозволу головуючого ставити питання обвинуваченому, потерпілому, свідкам, експертам, іншим особам, які допитуються, просити головуючого роз'яснити норми закону, що підлягають застосуванню під час вирішення питань, юридичні терміни і поняття, зміст оголошених у судовому засіданні документів, ознаки злочину, у вчиненні якого обвинувачується особа. КПК

З метою законодавчої деталізації правового статусу присяжних пропонуємо доповнити ЦПК переліком наданих їм процесуальних прав під час розгляду справ окремого провадження аналогічно переліку, сформованому у рамках кримінальної процедури, але з урахуванням особливостей цивільного процесу.

Як правило, до кола основних прав присяжних відносять наступні: брати участь у дослідженні всіх обставин справи; задавати через головуючого питання учасникам процесу; брати участь в огляді речових доказів, документів, інших процесуальних діях; просити головуючого роз'яснити норми закону, що відносяться до розгляду справи, зміст оголошених у суді документів та інші, не зрозумілі для них питання та поняття; вести власні записи і користуватися ними при підготовці в нарадчій кімнаті відповідей на поставлені перед присяжними питаннями.

Реалізація присяжними суб'єктивних прав невід'ємно пов'язана з покладенням на них юридичних обов'язків. Враховуючи те, що присяжні під

час здійснення правосуддя прирівнюються за своїм правовим статусом до суддів цікавим, на нашу думку, є погляд Д. Ю. Шпенова, який виділяє наступні особливості юридичних обов'язків судді: можуть бути закріплені, крім міжнародних і національних законодавчих актах, також в актах суддівського самоврядування; забезпечуються спеціальним правовим механізмом, який включає можливість притягнення судді до юридичної відповідальності в особливому порядку визначеному законодавством; порядок, способи, строки, умови їх виконання, як правило, чітко прописані у нормативно-правових актах [278, с. 44].

Для повноти висвітлення питання пропонуємо проаналізувати обов'язки присяжних, які безпосередньо закріплені у ч. 2 ст. 63 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», а саме: справедливо, безсторонньо та своєчасно розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства. На думку Д. Ю. Шпенова обов'язок щодо безстороннього, неупередженого, незалежного та справедливого здійснення правосуддя проголошується суддею при складанні присяги. В чинному законодавстві України передбачена дисциплінарна відповідальність за порушення вимог щодо неупередженого розгляду справи у формі догани, а в п. 5 ч. 5 ст. 126 Конституції України серед підстав звільнення також значиться порушення суддею присяги.

Отже, на перший погляд може здатися, що виконання суддею обов'язку щодо об'єктивного, неупередженого, незалежного та справедливого здійснення правосуддя забезпечується досить жорстким правовим механізмом. Однак, іноді на практиці обґрунтувати та довести факт порушення суддею присяги виявляється складно. Перш за все, це обумовлено неоднозначністю змісту основоположних категорій – неупереджений, справедливий тощо. Визнати рішення судді не справедливим або неупередженим досить складно, оскільки досі відсутня методика їх оцінки. Ці поняття не є юридичними, що ускладнює їх застосування на практиці [278, с. 46].

У рамках Кримінального процесуального кодексу встановлено порядок приведення присяжного до присяги. За аналогією із кримінальним процесом пропонуємо регламентувати процедуру приведення присяжного до присяги та встановити текст присяги наступного змісту : «Я (прізвище, ім'я, по батькові), присягаю виконувати свої обов'язки чесно і неупереджено, брати до уваги лише досліджені в суді докази, при вирішенні питань керуватись законом, своїм внутрішнім переконанням і совістю, як личить вільному громадянину і справедливій людині" аналогічному тексту, визначеному у ст. 388 КПК України.

Крім обов'язків, встановлених у ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», необхідно також дослідити процесуальні обов'язки присяжних під час розгляду справ окремого провадження. Процесуальні обов'язки – це міра необхідної, найбільш розумної та доцільної поведінки суб'єктів цивільних процесуальних відносин, яка спрямована на задоволення інтересів носія суб'єктивного цивільного процесуального права і забезпечена можливістю застосування у встановлених законом випадках заходів процесуального примусу.

В рамках кримінального процесу законодавцем встановлені наступні процесуальні обов'язки присяжного (ч.2 ст. 386 КПК): правдиво відповісти на запитання головуючого і учасників судового провадження щодо можливих перешкод для його участі в судовому розгляді, його стосунків з особами, які беруть участь у кримінальному провадженні, що підлягає розгляду, та поінформованості про його обставини, а також на вимогу головуючого подати необхідну інформацію про себе; додержуватися порядку в судовому засіданні і виконувати розпорядження головуючого; не відлучатися із зали судового засідання під час судового розгляду; не спілкуватися без дозволу головуючого з особами, що не входять до складу суду, стосовно суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього; не збирати відомості, що стосуються кримінального провадження, поза судовим засіданням; не розголошувати відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються

(здійснювалися) під час нього, і стали відомі присяжному у зв'язку з виконанням його обов'язків.

Таким чином, на відміну від ЦПК кримінальне процесуальне законодавство містить вичерпний перелік процесуальних обов'язків, які покладаються на присяжних під час їх участі у здійсненні правосуддя.

Законодавче закріплення прав і обов'язків присяжних дозволить визначити чіткі межі повноважень останніх та зону їх відповідальності. Пропонуємо доповнити Цивільний процесуальний кодекс України статтею 35-1 «Права та обов'язки присяжних», у якій, використовуючи за аналогією положення кримінального законодавства, слід визначити наступні процесуальні права присяжних: ознайомлюватися з усіма матеріалами судової справи; ставити через головуючого питання учасникам судової справи; ініціювати питання щодо проведення судово-психіатричних експертиз, вжиття заходів для присутності особи стосовно якої розглядається судова справа та інших дій, спрямованих на дослідження обставин судової справи; робити нотатки та використовувати їх під час прийняття рішення за результатами судового розгляду; просити головуючого надати роз'яснення з правових питань, що відносяться до предмету судового розгляду.

З метою дотримання вище зазначених прав та визначення меж процесуального статусу присяжних пропонуємо на законодавчому рівні закріпити обов'язки присяжних. Присяжні, під час розгляду справ окремого провадження, зобов'язані:

- дотримуватися порядку судового засідання;
- не розголошувати відомостей (в т.ч. державну чи іншу охоронювану законом таємницю), які стали відомі присяжному у зв'язку з участю у розгляді цивільної справи
- не порушувати таємницю наради і голосування присяжних за поставленими перед ними питаннями;
- не залишати залу судового засідання під час розгляду судової справи, у якій особа бере участь в якості присяжного;

- не спілкуватися з особами, які не входять до складу суду з приводу обставин справи, що розглядається;
- не збирати відомостей по справі поза межами судового засідання;
- до моменту винесення рішення не висловлювати свою позицію щодо результатів судового розгляду та не обговорювати її з іншими присяжними, судом, сторонами, учасниками цивільної справи, іншими особами (в т.ч. представниками ЗМІ).

Крім вище зазначених процесуальних обов'язків, на присяжних покладаються додаткові обов'язки в сфері запобігання корупції, а саме: на них поширюється дія ст. 45 Закону України «Про запобігання корупції», відповідно до якої присяжні зобов'язані щорічно подавати шляхом заповнення на офіційному веб-сайті Національного агентства з питань запобігання корупції декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за минулий рік за формою, що визначається Національним агентством. Несвоєчасне подання без поважних причин декларації або подання завідомо неправдивих відомостей у декларації присяжним є адміністративним правопорушенням, встановленим ст. 172-6 Кодексу України про адміністративні правопорушення, а умисне неподання декларації тягне за собою кримінальну відповідальність, передбачену ст. 366-1 Кримінального кодексу України.

Водночас, у п. г ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» зазначається, що присяжні є суб'єктами декларування тільки під час виконання обов'язків у суді. Тому, обов'язковому декларуванню підлягають присяжні, які були залучені до здійснення правосуддя у минулому році, а якщо особа, включена до списку присяжних, не брала участь у здійсненні правосуддя, то вона не є суб'єктом декларування, а тому, звільняється від обов'язку подання декларації. Виникає питання щодо декларування присяжних, які були увільнені від виконання обов'язків у суді з різних причин. Вважаємо, що присяжний, увільнений від виконання обов'язків у суді, також має звільнитися від обов'язку подання декларацій. Але відсутність законодавчого врегулювання цього

питання призводить до того, що на офіційному сайті Судової влади містяться оголошення щодо необхідності подання декларацій присяжними, які протягом 2019 року були увільнені від виконання обов'язків присяжного у суді. Неоднозначне розуміння судами правових норм щодо декларування присяжних створює додаткове навантаження на осіб, включених до списку присяжних. Враховуючи це, НАЗК слід доповнити Роз'яснення щодо порядку оформлення декларацій прямою вказівкою на звільнення від обов'язку подання декларацій присяжними, які протягом минулого року не залучалися до здійснення правосуддя або були увільнені від виконання цих обов'язків у суді [213, с. 18].

Не викликає сумнівів, що впровадження Е-декларування є важливим кроком у забезпеченні прозорості та підзвітності роботи осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Декларування суддів має на меті зменшення корупційних ризиків, є інструментом виявлення конфлікту інтересів, засобом контролю за дотриманням антикорупційного законодавства. Водночас, декларування присяжних на практиці викликає ряд труднощів у зв'язку із складністю процедури подання таких декларацій пересічними громадянами, серед яких можуть бути і пенсіонери, і безробітні, які раніше не стикалися із заповненням онлайн-деклараций. Крім безпосереднього заповнення декларацій на офіційному веб-сайті Національного агентства з питань запобігання корупції, на присяжних покладається додатковий обов'язок із виготовлення електронного цифрового підпису. На відміну від суддів, які в обов'язковому порядку повинні мати електронний підпис, присяжні мають отримувати його самостійно в одному з акредитованих центрів сертифікації ключів, що також створює додаткове навантаження на громадян, які бажають бути присяжними. Враховуючи сучасний стан інституту присяжних в Україні, наявність складної процедури подання онлайн-деклараций разом із необхідністю отримання електронного цифрового підпису та недосконалістю законодавчого врегулювання цих процедур, може бути тими додатковими факторами, які впливають на небажання громадян бути присяжними. Крім того, суд залучає присяжних до здійснення правосуддя не

більше одного місяця на рік для розгляду встановлених законом справ окремого провадження, у яких відсутній спір про право, що мінімізує будь-які потенційні корупційні впливи на представників народу.

Отже, громадянин, який дав згоду на участь у здійсненні правосуддя в якості присяжного, замість заохочення його активної громадянської позиції стикається з додатковим навантаженням. Враховуючи вищезазначене, вважаємо за необхідне звільнити присяжних від подання електронних декларацій, передбачених Законом України «Про запобігання корупції». (конкретизувати пропозицію, для того, щоб вказати у пункті оптимізації законодавства).

Наступним невід'ємним елементом правового статусу особи в цілому, присяжного зокрема, є відповідальність. У сучасній науці не спостерігається термінологічної єдності у визначенні змісту юридичної відповідальності. Одні автори зводять її до різновиду санкцій, другі - розуміють сам процес їх застосування, треті подають її у вигляді охоронних правовідносин, що виникають між порушником і державними органами. Але в усіх випадках автори сходяться у тому, що юридична відповідальність - це специфічний обов'язок зазнавати обмежень особистого або матеріального характеру за вчинене правопорушення відповідно до санкції порушеної норми права [100, с. 219].

Л. Є. Виноградова визначає юридичну відповідальність як покладення на суб'єкта права певних обов'язків перед собою, суспільством, державою за свою діяльність з належною оцінкою його поведінки і, у разі потреби — застосування санкцій за невиконання обов'язків і правопорушення [20 с. 16].

На думку М. Терещука юридична відповідальність — це застосування заходів державного примусу до правопорушника для відновлення правопорядку та покарання особи, що вчинила правопорушення [236, с. 19].

З метою більш глибокого дослідження відповідальності присяжних необхідно визначити які види юридичної відповідальності існують у рамках сучасної науки.

У рамках сучасної науки, поширеним є поділ юридичної відповідальності на ретроспективну (негативну) і перспективну (позитивну). У загальному розумінні ретроспективна (негативна) відповідальність - це специфічні правовідносини між державою і правопорушником унаслідок державно-правового примусу, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладанням на останнього обов'язку зазнати позбавлення волі й несприятливих наслідків особистого, майнового, організаційного характеру за скоєне правопорушення [134, с. 148].

Стосовно визначення поняття позитивної відповідальності, то однозначного розуміння її змісту у науковому співтоваристві немає. Одна група науковців дає визначення цього поняття через призму обов'язків людини, а друга підкреслює значення позитивної відповідальності у «відношенні» або «соціальному зв'язку» [223, с. 471]. Погоджуємося із думкою Н. В. Заяць, що позитивний і негативний аспекти діалектично взаємопов'язані: чим вищий рівень відповідальності в позитивному сенсі, тим рідше виникає ретроспективна відповідальність. Винятково ретроспективний аспект не може повністю розкрити роль юридичної відповідальності в механізмі зміцнення законності й правопорядку. Якщо негативна (ретроспективна) відповідальність виконує охоронні функції, то позитивна (перспективна) – виражає її демократичний характер і творчу роль [56, с. 87].

Ми вважаємо, що ретроспективну і перспективну відповідальності слід розглядати як взаємодоповнюючі ознаки юридичної відповідальності в цілому.

Загальноприйнятою є також класифікація юридичної відповідальності за галузевим принципом на кримінальну, адміністративну, цивільну і трудову (дисциплінарну і матеріальну). Кожна з вищезазначених видів юридичної відповідальності регулюється відповідними нормативно-правовими актами, що встановлюють підстави її настання та форми вираження (обмеження волі, накладення штрафу, попередження, позбавлення правопорушника певних благ тощо).

В аспекті дослідження відповідальності присяжних під час здійснення правосуддя окремої уваги потребує цивільна процесуальна відповідальність, оскільки саме цей вид відповідальності настає у випадках порушення процесуального порядку розгляду цивільних справ (наприклад: умисне затягування судового розгляду, неявка до суду без поважних причин, надання завідомо неправдивих відомостей, що можуть призвести до порушення встановленого процесуального порядку судового розгляду тощо).

У главі 9 Цивільного процесуального кодексу встановлені підстави і порядок застосування заходів процесуального примусу та його види. Згідно зі ст. 143 ЦПК заходами процесуального примусу є процесуальні дії, що вчиняються судом у визначених цим Кодексом випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства. Не зважаючи на законодавче закріплення заходів процесуального примусу у науковому співтоваристві продовжуються дискусії щодо існування цивільної процесуальної відповідальності як окремого виду юридичної відповідальності. Ю. С. Червоний стверджує, що за порушення норм цивільного процесуального права законодавством передбачаються різноманітні види юридичної відповідальності, а цивільне процесуальне законодавство містить норми щодо процесуальних заходів примусового характеру. Таким чином, науковець не визнає цивільну процесуальну відповідальність як окремий вид юридичної відповідальності, а вказує на застосування до порушників процедури цивільного розгляду інших видів відповідальності: дисциплінарної, адміністративної, кримінальної. Прихильники такої ж позиції також зазначали, що чинний ЦПК України закріплює в своїх нормах лише заходи процесуального примусу, які не встановлюють додаткових обов'язків осіб. Заходи ж відповідальності, що передбачають покладання на правопорушника нового обов'язку (наприклад, відшкодувати збитки, сплатити штраф, відбутися

адміністративний арешт), повністю винесені за межі норм цивільного процесуального законодавства [29].

Водночас, законодавчі зміни, пов'язані із впровадженням штрафу як одного із заходів процесуального примусу у цивільному процесі, знову викликали жваві наукові дискусії навколо цивільної процесуальної відповідальності.

У статті 144 ЦПК визначаються наступні види заходів процесуального примусу: попередження; видалення із зали судових засідань; тимчасове вилучення доказів для дослідження судом; привід; штраф.

Згідно з ч.2 ст. 144 ЦПК застосування до особи заходів процесуального примусу не звільняє її від виконання обов'язків, встановлених цим Кодексом.

У ст. 143 ЦПК встановлено, що заходи процесуального примусу можуть бути застосовані до відповідних осіб, які порушили процедуру судового розгляду. Перелік таких осіб законодавцем не встановлюється. Конкретизація суб'єктів, до яких можуть здійснюватися заходи процесуального примусу, міститься у наступних статтях ЦПК, які описують порядок і підстави застосування конкретного виду заходу процесуального примусу. Так, відповідно до ст. 145 ЦПК до учасників судового процесу та інших осіб, присутніх у судовому засіданні, за порушення порядку під час судового засідання або невиконання ними розпоряджень головуючого застосовується попередження, а у разі повторного вчинення зазначених дій - видалення із зали судового засідання. Відповідно до ч. 3 ст. 42 ЦПК у справах окремого провадження учасниками справи є заявники, інші заінтересовані особи. Заінтересовані особи – будь-які особи, на права, свободи чи інтереси яких може вплинути ухвалене у справі окремого провадження рішення.

Таким чином, виходячи з положень ст.42, 143, 145 присяжні не є тими суб'єктами, до яких можуть застосовуватися такі заходи процесуального примусу як попередження і видалення із зали судових засідань.

Те ж саме стосується тимчасового вилучення доказів і приводу свідків, встановлених ст.143, 146, 147 ЦПК.

Окремої уваги потребує дослідження можливості застосування штрафу до присяжних у випадку порушення останніми процедури судового розгляду справ окремого провадження. Згідно з ч.1 ст. 148 суд може постановити ухвалу про стягнення в дохід державного бюджету з відповідної особи штрафу у сумі до від 0,3 до трьох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб у випадках:

- 1) невиконання процесуальних обов'язків, зокрема ухилення від вчинення дій, покладених судом на учасника судового процесу;
- 2) зловживання процесуальними правами, вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкодження судочинству;
- 3) неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин;
- 4) невиконання ухвали про забезпечення позову або доказів, ненадання копії відзиву на позов, апеляційну чи касаційну скаргу, відповіді на відзив, заперечення іншому учаснику справи у встановлений судом строк;
- 5) порушення заборон, встановлених частиною дев'ятою статті 203 цього Кодексу.

Виходячи із специфічної ролі, яку виконують присяжні під час участі у здійсненні правосуддя, накладення на них штрафу теоретично можливе тільки у випадках, встановлених п. 1, 2, 5 вищезазначеної статті. Але, враховуючи те, що саме суд накладає штраф на учасників судового процесу і інших осіб, які беруть участь у розгляді справи, то виникають суперечки щодо можливості розповсюдження положень ст. 148 на присяжних, оскільки згідно з ч.2 ст. 34 ЦПК у випадках, встановлених цим Кодексом, цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються колегією у складі одного судді і двох присяжних, які при здійсненні правосуддя користуються усіма правами судді. Аналізуючи зміст цих статей можна дійти висновку, що присяжний під час здійснення правосуддя включається до складу суду і прирівнюється у своїх правах до судді, тому він є тим суб'єктом, який накладає штраф на інших учасників судового процесу, а не тим, на кого штраф може бути накладений у випадку

порушення процедури судового розгляду. Враховуючи вищевикладене, чинна редакція ЦПК не передбачає застосування до присяжних будь-яких заходів процесуального примусу.

Водночас, встановлення відповідальності на законодавчому рівні є додатковою гарантією виконання присяжними покладених на них обов'язків. У цивільному процесі присяжні залучаються до розгляду соціально значущих справ, тому важливим є розгляд цих справ у встановлені законом строки. Враховуючи той факт, що громадяни України наразі не сприймають власну участь у судових процесах в якості присяжних як громадянський обов'язок, відсутність додаткових механізмів впливу призводить до неявки присяжних і, як наслідок, затягування судового розгляду. Так у 2017 році суддям Піщанського районного суду Вінницької області доводилося 27 разів відкладати розгляд справи через неявку присяжних [32].

Вважаємо, що поряд із наданими законом правами і гарантіями має бути встановлена відповідальність присяжних як дієвий механізм забезпечення відповідального ставлення громадян до виконання обов'язків присяжного. Присяжний зобов'язаний з'явитися у судове засідання у встановлений у запрошенні день і час, а у випадку неможливості особи, включеної до списку присяжних, з'явитися у судове засідання – вона зобов'язана письмово або шляхом надіслання на офіційну електронну пошту відповідного повідомлення повідомити суд про причини своєї неявки. За невиконання цього положення повинно має наставати адміністративна відповідальність.

Актуальність питання щодо адміністративної, а в деяких випадках і кримінальної відповідальності присяжних, підтверджується подання відповідних законодавчих ініціатив. Так, у ВРУ зареєстрований проект Закону «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення участі громадян у здійсненні правосуддя» № 4190 від 05.10.2020. У законопроекті пропонується встановити адміністративну відповідальність особи, включеної до списку присяжних, присяжного за злісне

ухилення від явки в суд у вигляді штрафу від двадцяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а також кримінальну відповідальність цих осіб за надання завідомо недостовірних відомостей у вигляді виправних робіт на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років.

Враховуючи те, що у цивільному процесуальному законодавстві відсутня правова норма, яка б визначала момент з якого особа, включена до списку присяжних, набуває правового статусу присяжного пропонуємо встановлювати адміністративну відповідальність присяжного за систематичну неявку у судові засідання.

За порушення правил поведінки у залі судового засідання або невиконання присяжним покладених на цього процесуальних обов'язків пропонуємо застосовувати заходи процесуального примусу, а саме усунення від участі у розгляді справи шляхом виключення із складу колегії присяжних.

2.2. Цивільна процесуальна правосуб'єктність як передумова набуття правового статусу присяжного під час розгляду справ окремого провадження

На рівні закону встановлено, що цивільна процесуальна правосуб'єктність – це здатність бути стороною у цивільному процесі, мати цивільні процесуальні права і процесуальні обов'язки. Цивільну процесуальну правоздатність здобувають громадяни з моменту народження, а юридичні особи – з моменту державної реєстрації. Для того, щоб бути не тільки стороною, а й здійснювати свої права в суді, виконувати процесуальні дії, тобто активно брати участь у процесі як позивачу, так і відповідачу, необхідно володіти цивільною процесуальною дієздатністю, під якою розуміється здатність сторони вчиняти особисто процесуальні дії, що породжують юридичні наслідки [202, с. 97].

Досліджуючи цивільну процесуальну правосуб'єктність як передумову набуття ним правового статусу присяжного пропонуємо також розглянути цивільну процесуальну правосуб'єктність судді.

Досліджуючи це питання цікавою вбачається думка Кравчука В.М., який зазначає, що конституційна правосуб'єктність суддів – це здатність судді мати закріплені конституційно-правовими нормами суб'єктивні права та суб'єктивні обов'язки, а також здатність своїми діями набувати та реалізовувати права, створювати для себе або інших суб'єктів обов'язки, здатність судді нести за порушення правових норм відповідальність, які (здатності) можуть змінюватись під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів і умов [83 с. 64].

В цілому погоджуючись із вказаною науковою позицією, що правосуб'єктність суддів суду загальної юрисдикції полягає в здатності осіб бути носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків професійних суддів доречно зазначити, що саме правосуб'єктність є необхідною умовою задля повного володіння правовим статусом суддів судів загальної юрисдикції [110, с. 63].

На думку В.С. Єгорова правосуб'єктність суддів судів загальної юрисдикції є спеціальним видом правосуб'єктності, визначає здатність конкретної людини бути носієм спеціального правового статусу – здійснювати судову владу в державі. Тобто це поняття містить юридичну характеристику особи людини, яка здійснює функції носія судової влади, його якостей та здібностей з боку відповідності тим критеріям, що визначені в законодавстві як обов'язкові для наділення встановленим комплексом юридичних можливостей [48].

Отже, аналіз наукових праць свідчить про відсутність єдиної точки зору щодо визначення поняття цивільна процесуальна правосуб'єктність. Погоджуючись з існуючою в доктрині позицією вважаємо, що правосуб'єктність присяжних є передумовою набуття ними повного правового статусу присяжного і наділяє особу можливістю здійснювати судову владу у державі.

Соціальне значення «ідеальної моделі» суду із участю присяжних важко переоцінити. Ще у XIX в. К. Миттермайер писав про велике значення суду присяжних: «...уже одна та обставина, що правосуддя здійснюється громадянами, надає судовому рішенню більшої сили і разом з тим посилює дію, як самого закону, так і правосуддя» [111 с. 68].

Не можемо не погодитись із тими дослідниками, які наголошують, що функціонування демократичної правової держави неможливе без розвинених інститутів громадянського суспільства. Основоположним принципом взаємовідносинах громадян, демократичної держави і громадянського суспільства виступає гарантоване державною право на участь в управлінні державними справами. В свою чергу яскравим показником рівня розвитку громадянського суспільства є участь громадян у відправленні правосуддя. Активне залучення громадян до відправлення правосуддя виступає підґрунтям формування громадянського суспільства. Громадяни, які беруть участь у здійсненні правосуддя переймаються повагою до суду, довірою до влади, закладаючи тим самим міцний фундамент громадянському суспільству. Відповідно від ступеню участі громадян у здійсненні правосуддя безпосередньо залежить розвиток громадянського суспільства в державі, а також ступінь довіри населення до суду [273, с. 1]. Подібну позицію висловлено і О. Р. Рахметуліною, яка вказує, що діяльність суду присяжних в її кількісних та якісних показниках – це не тільки і не скільки процесуальна категорія, це, багато в чому, індикатор взаємовідносин сучасної держави і сучасного суспільства. Звикання чиновників до роботи з присяжними – це певна орієнтація на громадську думку, на яку в звичайних умовах чиновники не схильні орієнтуватися. Ставлення людей до суду присяжних – це багато в чому їх ставлення до правосуддя, до влади, до власної участі в житті держави та суспільства [176, с. 3].

Безперечно праві і ті дослідники, які зазначають, що сучасне реформування суду за участю присяжних має глибокий зміст і важливе значення: розширення застосування даного інституту покликано сприяти

досягненню двох важливих задач: реального забезпечення конституційного права громадян у здійсненні правосуддя та підвищення довіри суспільства до суду, транспарентності і якості правосуддя. Необхідність більш широкого залучення населення у здійсненні правосуддя, очевидна, оскільки знижується ступінь ризику судової помилки (в порівнянні з розглядом справи суддею одноособово); участь громадян здатна зменшити вплив професійної деформації на прийняття судового рішення; присутність представників громадськості спонукає суддів до більш чіткого дотримання процедури розгляду справи; участь громадян у здійсненні правосуддя збільшує довіру населення до суду [66, с. 176].

З точки зору О. О. Асеевой і О. В. Качаловой, суд присяжних збільшує виховний ефект судового розгляду справи, а участь представників громадськості посилює незалежність суду. Питання права, окрім юридичного, завжди мають загальнолюдський зміст, зрозумілий кожній розумній людині, бо правосуддя лише тоді лишається таким, оли воно зрозуміле самим широким верствам населення [65, с. 33-40].

Виходячи із важливості діяльності присяжних, законодавцем встановлені вимоги до присяжних і процедура їх залучення до судового розгляду, за умови дотримання яких держава надає особі право брати участь у якості присяжного під час розгляду встановлених у законі цивільних справ. З метою більш ретельного дослідження правосуб'єктності присяжних та умов набуття особою правового статусу присяжного пропонуємо дослідити вимоги, що висуваються до осіб, які виявили бажання бути присяжними.

Відповідно до ст. 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» присяжним може бути громадянин, який досяг тридцятирічного віку і постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, якщо інше не визначено законом.

Законодавець виокремлює наступні групи вимог до кандидатів у присяжні: віковий ценз і ценз осілості. У ч. 1 ст. 65 визначено нижню граничну межу вікового цензу присяжного (присяжним може бути громадянин, який

досяг тридцятирічного віку), а у ч. 2 цієї статті встановлено, що присяжним не може бути громадянин старше 65 років, отже у законодавстві України встановлена і верхня, і нижня гранична межа вікового цензу присяжних. У законодавстві багатьох іноземних країн так само встановлюються обидві межі вікового цензу для присяжних. Наприклад, у Великій Британії присяжним може бути громадянин віком від 18 до 75 років, у Сполучених Штатах Америки (за загальним правилом, не враховуючи особливості окремих штатів) – від 18 до 70 років, у Німеччині громадянин може бути присяжним засідателем у віці від 25 до 70 років, у Фінляндії – від 25 до 64 років тощо [62].

Враховуючи вищенаведене можна дійти висновку, що встановлена в Україні мінімальна вікова межа для присяжних наразі є вищою ніж у досліджених зарубіжних країнах. До 2010 року присяжним міг бути громадянин України, який досягнув 25-річного віку (ст. 66 Закону України «Про судоустрій» від 07.02.2002). Збільшення нижньої вікової межі для присяжних з 25 до 30 років відбулося після прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Підвищення вікових вимог до присяжних обґрунтовувалося тим, що особа, безпосередньо беручи участь у участі у здійсненні правосуддя, розглядаючи досить складні життєві ситуації повинна мати певний життєвий досвід, який дає можливість більш правильно застосувати закони [53, с. 355].

В сенсі наведеного погоджуємося також із думкою А. А. Солодкова стосовно того, що збільшення вікового порогу для присяжних є цілком обґрунтованим, оскільки для виконання обов'язків присяжного важливий життєвий досвід людини, зрілість її психоемоційного стану, що забезпечує можливість дати справедливую оцінку обставинам скоєного злочину та створює необхідні умови для належного виконання покладених обов'язків [222, с. 25].

Також на нашу думку, наявність певного життєвого досвіду робить присяжного більш самостійним у прийнятті ним рішень під час участі у здійсненні правосуддя, оскільки в нього вже сформоване власне уявлення про оточуючий світ, власне світосприйняття, що зменшує ризики стороннього впливу на нього. Водночас, в законодавчих колах продовжують виникати

ініціативи щодо зменшення вікового цензу для присяжних. Наприклад, питання щодо перегляду вікового цензу присяжних вже було ініційовано Проектом Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо суду присяжних» №3608 від 09.12.2015, що пропонує зниження «вікового цензу» для кандидатів у присяжні з тридцяти до двадцяти одного року, оскільки такий ценз, визначений чинним законодавством, уявляється необґрунтовано завищеним і таким, що не відповідає загальносвітовій практиці. Не зважаючи на те, що ініційований законопроект не був розглянутий Верховною Радою 8 скликання, питання щодо вікових вимог до кандидатів у присяжні залишається актуальним.

Крім вікового цензу до присяжних висувається вимога щодо цензу осілості. Відповідно до вимог закону громадянин може бути присяжним у разі постійного проживання на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду. Водночас Закон України «Про судоустрій і статус суддів» не містить ні визначення поняття «постійного проживання на території», ні відсилочних норм до інших законів. Відповідно до ст. 29 ЦК місцем проживання фізичної особи є житло, в якому вона проживає постійно або тимчасово. А згідно зі ст. 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» місце проживання - житло, розташоване на території адміністративно-територіальної одиниці, в якому особа проживає, а також спеціалізовані соціальні установи, заклади соціального обслуговування та соціального захисту, військові частини. Законодавством України встановлено, що факт проживання особи на певній території фіксується шляхом його реєстрації. Згідно з ст. 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» реєстрація - внесення інформації до реєстру територіальної громади, документів, до яких вносяться відомості про місце проживання/перебування особи, із зазначенням адреси житла/місця перебування із подальшим внесенням відповідної інформації до Єдиного державного демографічного реєстру в установленому Кабінетом Міністрів України порядку. З 4 квітня 2016 року набрала чинності

постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2016 № 207 «Про затвердження Правил реєстрації місця проживання та Порядку передачі органами реєстрації інформації до Єдиного державного демографічного реєстру», що встановлює нові правила реєстрації місця проживання громадян. Функцію з реєстрації місця проживання передано до виконавчих органів територіальних громад, відтак підрозділи міграційної служби припинили здійснення реєстрації місця проживання [161].

На практиці актуальним залишається питання щодо реєстрації місця проживання в орендованому житлі, оскільки місце реєстрації і місце фактичного проживання у багатьох українців не співпадають. За різними статистичними даними близько 30 відсотків українців проживають у найманому житлі без відповідної реєстрації. Основними правовими наслідками цього явища є ряд обмежень, з якими стикається особа, яка не проживає за місцем своєї реєстрації. Такими обмеженнями є неможливість отримати паспортні послуги, зареєструвати місце проживання своєї дитини, отримати більшість видів соціальної допомоги, проголосувати на місцевих виборах тощо. До таких обмежень також можна віднести і неможливість громадянина бути присяжним, оскільки постійне проживання на певній території України має бути фактично підтверджено реєстрацією на цій території у встановленому законом порядку. Небажання власників житла реєструвати орендарів відповідно до закону позбавляє багатьох українців права бути присяжними за місцем фактичного проживання. Враховуючи вищевикладене, потребує подальшого дослідження можливість внесення відповідних законодавчих змін щодо залучення в якості присяжних громадян як за місцем їх реєстрації, так і за місцем фактичного проживання.

Окрім проблем, що існують у сфері визначення місця фактичного проживання потенційного присяжного за територіальною ознакою, законодавець також не встановлює чітких часових рамок щодо такого проживання вказуючи лише, що присяжний повинен постійно проживати на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду.

На думку Ю. М. Бисаги, недоліком положення Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо вимог до присяжних є відсутність конкретизації строку постійного проживання народних засідателів та присяжних. Автор пропонує ввести ценз осілості строком на 5 років [11, с. 58].

І. О. Русанова пропонує у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» сформулювати, що присяжними можуть бути особи, які не менше двох років постійно проживають у населених пунктах, що знаходяться в межах територіальної юрисдикції апеляційного обласного і прирівняного до нього судів [194]. Ценз осілості строком на 2 роки для присяжних був запроваджений і в Російській Імперії у рамках судової реформи 1864 року. Автори Статутів 1864 року зазначали, що впровадження цензу осілості пов'язано з необхідністю присяжних бути обізнаними із звичаями, традиціями та громадським життям місцевості з метою подальшої оцінки ступеня вини підсудного.

Слід звернути увагу на позицію законодавця відносно відмови від встановлення цензу осілості для суддів. Згідно з ч.2 ст. 127 Конституції України на посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, добросовісним та володіє державною мовою. Такі самі вимоги до кандидата на посаду судді дублюються і у ст. 69 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Попередня редакція цих положень Конституції і Закону встановлювала, що на посаду судді може бути рекомендований громадянин, який проживає в Україні не менш як десять років. Повна відмова від цензу осілості для кандидатів на посаду судді відбулась відносно нещодавно у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» у 2016 році. З одного боку, відмова від цензу осілості для суддів є досить прогресивним кроком враховуючи мобільність і освіченість молодих юристів та активні процеси глобалізації. А з іншого боку, тривале проживання громадянина на певній території формує в нього певну територіальну ідентичність, тобто сприйняття себе частиною цієї спільноти,

формування певної системи цінностей і норм поведінки жителів певної території. Регіональна ідентичність у різних адміністративно-територіальних одиницях України відрізняється різною регіональною історією, традиціями, звичками і навіть релігією і мовою.

Однак, як і судді, так і присяжні під час прийняття рішень керуються внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Погоджуємося із визначенням внутрішнього переконання як стану свідомості судді, що відображає результат розумової суб'єктивної діяльності судді в процесі судочинства щодо оцінки доказів з метою достовірного встановлення фактичних обставин конкретної справи, що входять до предмету доказування, результат якої втілюється у судовому рішенні [42, с. 253].

Таким чином, рішення, прийняті присяжними і суддею за результатами розгляду справи, базуються не стільки на внутрішньому ставленні особи до учасників і обставин судової справи, скільки на результатах оцінки наданих у справі доказів.

Враховуючи вищезазначене, можна дійти висновку, що встановлення цензу осілості для присяжних у ст. 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» потребує доопрацювання з огляду на наступне. Залишається незрозумілим, що мав на увазі законодавець встановлюючи необхідність постійного проживання на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, оскільки в законі не міститься жодного визначення поняття «постійне проживання». Крім того, громадян, які бажають бути присяжними небагато, тому будь-які законодавчі прогалини, що створюють додаткові труднощі в доборі присяжних, тільки ускладнюють процес формування списків присяжних. На нашу думку, скасування цензу осілості є доцільним як для суддів, так і для присяжних. Ці законодавчі зміни дозволять громадянам бути присяжними за місцем свого фактичного проживання, що може бути підтверджено як реєстрацію місця проживання у встановленому законом порядку, так і договором оренди (найму) житла,

трудовим договором та іншими документами, які підтверджують фактичне проживання потенційного присяжного на певній території.

Крім вікового цензу та цензу осілості у науковому співтоваристві існують дискусії про доцільність введення освітнього цензу для присяжних. На думку С. О. Іваницького корисним було б, щоб доступ до правосуддя мали особи, які отримали як мінімум середню освіту. Також автор вважає, що важливим напрямком вдосконалення діяльності народних засідателів є ширше залучення представників юридичної спільноти до здійснення правосуддя [61, с. 21].

Слід звернути увагу, що відповідно до ст. 53 Конституції України повна загальна середня освіта є обов'язковою, тому окремо встановлювати таку вимогу до кандидатів у присяжні недоцільно.

На нашу думку, у встановленні освітнього цензу для присяжних немає необхідності, оскільки наявність вищої освіти в іншій, ніж юридична, сфері не зробить присяжного більш професійним під час участі у розгляді судових справ. Крім того, внесок присяжних під час розгляду справ окремого провадження полягає не в їхній юридичній оцінці матеріалів справи, а у вираженні їхньої громадської думки як членів певної територіальної спільноти. Водночас, необізнаність громадян у тому, які функції виконують присяжні, які їх права і обов'язки під час судового розгляду, є тим негативним фактором, який впливає на небажання останніх брати участь у здійсненні правосуддя. І ця необізнаність усувається не за рахунок встановлення освітнього цензу для присяжних, а завдяки проведенню активної просвітницької роботи у засобах масової інформації.

Також окремими науковцями висловлюються думки щодо доцільності відбору присяжних за їх моральними якостями. На думку С. І. Іваницького необхідним є встановлення моральної вимоги до народних засідателів у вигляді критерію «добропорядності» [61, с. 6].

Крім прямо встановлених законодавцем вимог до присяжних, у ч. 2 ст. 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» міститься перелік обставин, за

наявності яких особа не може бути присяжним. Так, не включаються до списків присяжних громадяни:

1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними. Згідно зі ст. 36 Цивільного процесуального кодексу суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. У ст. 39 цього кодексу встановлено, що фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Поновлення цивільної дієздатності фізичної особи в обох вищезазначених випадках відбувається у судовому порядку. З моменту набрання рішення суду про поновлення дієздатності законної сили особа може брати участь у здійсненні правосуддя у якості присяжного;

2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного. Погоджуємося з думкою І. О. Русанової, що для практичної реалізації цього положення необхідно зобов'язати психоневрологічні диспансери надавати органам, що займаються складанням списків присяжних, інформацію про осіб, які перебувають на обліку в диспансері. У той же час, з метою захисту конституційних прав громадян, слід зобов'язати ці органи не розголошувати відомості, що становлять лікарську таємницю [194, с.15].

3) які мають незняту чи непогашену судимість. Неможливість осіб із незнятою чи непогашеною судимістю обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю є загальноправовими наслідками судимості. Присяжним не може бути особа, яка має незняту чи непогашену судимість безвідносно до виду злочину, за який є судимість;

4) народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники правоохоронних органів (органів правопорядку), військовослужбовці, працівники апаратів судів, інші державні службовці,

посадові особи органів місцевого самоврядування, адвокати, нотаріуси, члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя.

5) особи, на яких протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення;

6) громадяни, які досягли шістдесяти п'яти років;

7) особи, які не володіють державною мовою.

Отже, відповідність усім встановлених у законодавстві вимогам до присяжних надає особі можливість брати участь у здійсненні правосуддя. Відповідність критеріям, що висуваються до присяжних, а також включення особи до списку присяжних є передумовою набуття такою особою правосуб'єктності. У цьому контексті слушною вбачається думка Л. М. Москвич, яка розглядає правосуб'єктність судді як юридичну характеристику особистості носія судової влади, її якостей і здібностей з погляду відповідності законодавчо встановленим критеріям, що визначають успішність професійної діяльності. На думку автора, зміст досліджуваного поняття зумовлено специфікою правового статусу носія судової влади й полягає у визнаній державою за допомогою правових норм відповідності особистості судді вимогам його професійної діяльності [113, с. 12].

Виникає питання щодо моменту набуття особою правового статусу кандидата у присяжні. Розмежування понять «кандидат у присяжні» і «присяжний» має важливе значення для визначення прав, обов'язків та відповідальності, які виникають в особи у зв'язку з набуттям того чи іншого правового статусу. У науковому середовищі погляди щодо моменту набуття правового статусу присяжного розділилися. Іваницький С. О. стверджує, що особа набуває процесуального статусу присяжного з моменту включення її до списків присяжних. Крім того, науковець пропонує зафіксувати на законодавчому рівня поняття «кандидат у присяжні» [61, с. 15]. Протилежної точки зору дотримується А. А. Солодков, який стверджує, що кандидатом у присяжні стає особа з моменту включення її до списку присяжних і набуває статусу присяжного з моменту складання нею присяги [222, с. 25].

Незважаючи на значну кількість наукових праць щодо визначення правового статусу присяжного, дослідження моменту набуття цього статусу, в основному, залишалося поза увагою науковців, обмежуючись лише висловленням окремих позицій. Включення особи, яка виявила бажання брати участь у здійсненні правосуддя, до списку присяжних здійснюється місцевими радами на підставі подання територіальних управлінь Державної судової адміністрації України. З моменту включення особи до списків присяжних вона зобов'язана повідомити в суд про обставини, що унеможливають її участь у здійсненні правосуддя, у разі їх наявності. Повідомити про наявність таких обставин кандидат у присяжні також може й після отримання ним письмового запрошення на участь у здійсненні правосуддя.

Водночас, процесуальні права, пов'язані з безпосереднім розглядом справи у суді (зазначені дисертанткою у Підрозділі 2.1.) у кандидата в присяжні не виникають. Таким чином особа, включена до списку присяжних ще не залучається до здійснення правосуддя і, на нашу думку, не набуває правового статусу присяжного. Розмежування категорій «кандидат у присяжні» і «присяжний» має значення не тільки з метою визначення моменту набуття особою процесуальних прав, а й метою встановлення обов'язків присяжного відповідно до Закону України «Про запобігання корупції». На нашу думку, кандидат у присяжні не є суб'єктом декларування, оскільки не залучається до розгляду конкретної цивільної справи, а отже відсутні будь-які корупційні ризики і підстави поданням ним електронних декларацій. У зв'язку з цим, пропонуємо закріпити у цивільному процесуальному законодавстві норму щодо складання присяжним присяги у залі судового засідання. Саме з моменту складання цієї присяги особа набуває правового статусу присяжного, має процесуальні права, обов'язки, гарантії та відповідальність [218].

Крім встановлення моменту набуття особою правового статусу присяжних важливим є створення дієвого та уніфікованого механізму формування списків присяжних. Враховуючи встановлені законом вимоги до присяжних відбувається формування та складання списків присяжних.

Відповідно до ст. 64 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» для затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звертається з поданням до відповідних місцевих рад, які формують і затверджують у кількості, зазначеній у поданні, список громадян, які постійно проживають на територіях, на які поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, відповідають вимогам статті 65 цього Закону і дали згоду бути присяжними. Таким чином, основний тягар з формування списків присяжних покладається на місцеві ради, які не просто мають сформувати списки присяжних, а й самостійно перевірити чи відповідає конкретний громадянин усім вимогам, встановленим для присяжних.

Цікавою є законодавча ініціатива, викладена у Проекті Закону «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення функціонування суду присяжних в Україні» № 2062 від 04.09.2019 згідно з яким формування переліку осіб, які можуть бути присяжними, покладається на територіальні органи Державної судової адміністрації України на основі поданих списків виборців територіальним органом ведення реєстру виборців щорічно до 1 вересня. Наслідком внесення цих змін стане усунення міських рад від формування списків присяжних і покладання цих завдань на територіальні органи Державної судової адміністрації, які під час складання цих списків будуть керуватися даними із списку виборців. Слід звернути увагу, що виборчі списки не містять усіх необхідних відомостей для встановлення можливості особи бути залученою до участі у здійсненні правосуддя в якості присяжного. Процедура збору цих відомостей у проекті закону не встановлена, а тому стає незрозумілим як територіальні органи ДСА мають опрацьовувати надані територіальним органом ведення реєстру виборців виборчі списки. Але ініціатива щодо усунення місцевих рад від формування переліку осіб, що можуть бути присяжними, на нашу думку, є позитивною. Такі зміни дозволять визначити єдиний відповідальний за формування списків присяжних державний орган, в межах якого розробити універсальні правила та строки складання цих списків.

Згідно з ч. 3 ст. 64 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у разі неприйняття місцевою радою (місцевими радами) протягом двох місяців з моменту отримання подання рішення про затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звертається з поданням щодо затвердження списку присяжних до відповідної обласної ради. Не зважаючи на таку вимогу закону, пошук присяжних місцевими радами на практиці триває місяцями.

Наприклад, у жовтні 2016 року Територіальне управління Державної судової адміністрації у Вінницькій області надіслало до районних та міських рад Вінницької області подання щодо затвердження списків присяжних. Але через неможливість міських рад знайти громадян, які б хотіли стати присяжними, процес затвердження списку затягнувся на місяці. У результаті, лише у червні 2017 року списки були затверджені, але у кількості, меншій ніж вказано у поданні [32].

Станом на 17 грудня 2019 року на офіційному сайті Київської міської ради було опубліковано оголошення про продовження пошуку кандидатів у присяжні Подільського районного суду м. Києві на підставі Подання, отриманого від ТУ ДСА в місті Києві від 07.08.2019 року. Таким чином, Київська міська рада протягом більше ніж чотирьох місяців не змогла затвердити список із 30 присяжних, відповідно до отриманого Подання [136].

На нашу думку, неохоче ставлення громадян до виконання функцій присяжних пов'язано з їх недостатньою правовою обізнаністю, незнанням принципів та завдань інституту присяжних, відсутністю популяризації участі населення у судочинстві як засади реалізації конституційного права громадян на справедливий суд. Враховуючи сучасне ставлення громадян до суддівської влади ініціатива залучення останніх до здійснення правосуддя має надходити від місцевих органів влади, а не від громадян. Наразі, міські ради публікують оголошення про формування списків присяжних, а потенційні присяжні мають самостійно звертатися за вказаними у таких оголошеннях адресами для надання наступних документів:

1. Заяву на згоду бути присяжним
2. Ксерокопію паспорту
3. Згоду на збирання та обробку персональних даних
4. Довідку про відсутність незнятої чи непогашеної судимості
5. Довідку про відсутність психічного захворювання

Зазначений вище перелік документів, який має бути поданий кандидатом у присяжні, є узагальненим, але не універсальним. Кожна місцева рада, розміщуючи оголошення про пошук присяжних, зазначає різні необхідні для подання довідки і заяви. Наприклад, Київська міська рада в таких оголошеннях зазначає про необхідність подання автобіографії у довільній формі.

Трускавецька міська рада вказує на необхідність подання довідки з місця роботи, завірену фотокопію трудової книжки або пенсійного посвідчення (для непрацюючих та пенсіонерів) [138]. Луцька міська рада серед переліку документів, необхідних для подання бажаним бути присяжним, зазначає також сертифікат про проходження обов'язкового профілактичного наркологічного огляду [137].

Таким чином, внутрішнє небажання громадянина виконувати функції присяжного навантажується ще обов'язками щодо збирання довідок та подання заяв згідно з переліку, опублікованому на сайті відповідної міської ради.

Серед інших проблем, які наразі існують під час формування та затвердження списків присяжних пропонуємо виділити наступні:

1. Відсутність типових вимог до складання списків присяжних. На практиці трапляються випадки, коли до судів надходять списки без зазначення контактних даних присяжних, їх віку, професії, що ускладнює встановлення комунікації з громадянами. Те саме стосується й переліку документів, які мають бути надані кандидатом у присяжні. Створення типових вимог до документів, що мають бути надані потенційними присяжними, і відомостей, які мають зазначатися у затверджених місцевими радами Списках присяжних, спростять та прискорять процедуру набору присяжних. А уніфікація переліку документів, що мають бути подані кандидатами у присяжні, дозволить

місцевим радам швидко перевіряти кандидатів на їх відповідність вимогам закону щодо присяжних. Враховуючи вищевикладене пропонуємо впровадити Типову форму Списку присяжних, якому слід зазначати наступні відомості: 1. Прізвище, Ім'я, По-батькові присяжного; 2. Дата народження; 3. Поштова адреса; 4. Адреса електронної пошти; 5. Контактні телефони. Заповнення міськими радами цієї Типової форми при складанні списку присяжних прискорить, у подальшому, комунікацію між судами і громадянами, які виявили бажання бути присяжними та були включені у Списки.

2. Складність у визначенні кількості присяжних, необхідних для здійснення правосуддя визначеним районним судом. До обов'язків територіальних органів ДСА належить визначення кількості присяжних, необхідних для конкретного суду, що здійснюється на підставі статистичних даних за попередні роки. Зазначене вимагає від апарату окружного суду ґрунтовного аналізу кількісних та інших характеристик судових справ за участю присяжних з метою уникнення “перевантаження” присяжних, повної реалізації норми законодавства України щодо залучення присяжних до здійснення правосуддя в порядку черговості на строк не більше одного місяця на рік, яка, на жаль, часто-густо не витримується [201].

3. Пасивність органів місцевого самоврядування під час формування списків присяжних на підставі Подання ТУ ДСА. На наш погляд, пошук присяжних місцевими радами тривалий і не результативний також через недостатнє інформування громадськості про формування списків присяжних. Оголошення, опубліковані на сайті місцевих рад, не завжди інформативні, в деяких з них відсутня контактна інформація, в інших – бланки документів, необхідні для заповнення кандидатом у присяжні. Місцеві ради не зацікавлені у здійсненні більш активної діяльності щодо пошуку присяжних, а тому залишаються поза увагою такі засоби розповсюдження інформації як публікації оголошень про пошук присяжних у ЗМІ, розміщення оголошень у будівлях суду та інших державних органів, організація та проведення круглих столів із популяризацією ролі присяжного в українському правосудді.

Після формування списку присяжних вони також мають бути об'єктом роботи з боку кадрової служби апарату суду, що передбачає відповідні кадрові технології. Погоджуємося із необхідністю заведення особових справ на присяжних із зазначенням таких відомостей: рішення органу місцевого самоврядування щодо затвердження особи присяжним; дані про поштову адресу, електронну адресу, телефон(и) присяжного та інші способи зв'язку; дані про роботодавця присяжного; копія трудової книжки; копія листа-повідомлення про необхідність присяжним заповнити декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; зведений табель присяжного для подання в територіальне управління ДСА довідки про фактичне виконання обов'язків присяжного для обрахування його винагороди; вилучене посвідчення присяжного на період, коли присяжний не виконує обов'язки в суді; ксерокопія паспорту; ксерокопія облікової картки фізичної особи – платника податків; заява присяжного про надання згоди на оброблення його персональних даних; інформація про банківські реквізити присяжного тощо [201]. Створення особової справи дозволить покращити комунікацію між судом і присяжним, прискорить процедуру його виклику у судові засідання, створить умови для належного організаційного забезпечення присяжних під час їх участі у здійсненні правосуддя.

4. Небажання громадян брати участь у здійсненні правосуддя в якості присяжних. На відміну від місцевих рад, роль яких у формуванні списків присяжних залишається пасивною, громадянин, який виявив бажання бути присяжним, має вчинити низку дій для набуття ним статусу присяжного. Отримання довідок, написання заяв, подальше декларування і додаткова відповідальність зменшує кількість бажаючих бути присяжними.

У зв'язку з цим актуальним у науковому співтоваристві залишається питання щодо виконання функцій присяжного як громадянського обов'язку. Згідно з ст. 29 Загальної декларації прав людини кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи. Аналіз сфери громадянських відносин дозволяє виокремити дві його

складові: перша – дійсний і законодавчо оформлений статус громадян, друга – зобов'язання перед суспільством, тобто громадянськість. Громадянськість – це насамперед світоглядно-психологічний стан людини, що характеризується відчуттям себе громадянином конкретної держави, лояльним ставленням до її інституцій і законів, відчуття себе громадянином не тільки за формально-юридичним статусом, а й за станом морально-психологічної вартості [19, с. 40].

Отже, виконання обов'язків присяжного можна віднести до громадянськості особи, що проявляється у її ставленні до держави та її інституцій. У 2019 році Центром Разумкова було здійснено дослідження щодо ставлення громадян України до судової влади за результатами якого було встановлено, що позитивно ставляться до судової реформи в Україні лише 13% респондентів. Також було виявлено, що високий рівень негативного ставлення до судів значною мірою формується двома чинниками: негативним інформаційним полем та чинником фінансово-політичного впливу на суддів [57].

Це дослідження демонструє, що рівень неповаги і недовіри до судової гілки влади в Україні залишається на високому рівні. Невдоволеність перебігом судових та інших реформ в державі призводить до пасивної громадянської позиції та небажання брати участь у будь-якій правоохоронній діяльності, в тому числі й через участь у здійсненні правосуддя в якості присяжних. У зв'язку з цим постає питання щодо доцільності та необхідності впровадження обов'язкової участі громадянина в якості присяжного як виконання громадянського обов'язку.

Цікавим є досвід країн, у який виконання функцій присяжного прирівнюється до громадянського обов'язку. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки відбір присяжних здійснюється на підставі виборчого списку, а також з переліку осіб, які мають водійське посвідчення. Громадянин, якому був вручений виклик до суду в якості присяжного, може відмовитись від виконання обов'язків у суді тільки за наявності на те вагомих причин (за станом здоров'я, у зв'язку з фінансовою труднощами), а також у разі його невідповідності

вимогам закону (засуджені за тяжкі злочини). У випадку наявності обставин, що унеможливають участь громадянина США у здійсненні правосуддя в якості присяжного, він зобов'язаний заздалегідь повідомити суд про причини його неявки. Неявка присяжного без поважних причин є підставою для притягнення його до відповідальності за неповагу до суду [295].

У Франції присяжні обираються зі списку виборців і за умови відповідності усім передбаченим законом критеріям – зобов'язані виконувати обов'язки присяжного у суді. Ігнорування судового засідання без законних підстав (наприклад: проблеми із здоров'ям, підтверджені медичною довідкою) карається накладення штрафу у розмірі 3750 євро. Такої ж самої позиції дотримується і законодавець Англії, де за неявку до суду без попередження на присяжного накладається штраф у розмірі 1000 фунтів стерлінгів [62].

Враховуючи вищевикладене можна зробити висновок, що виконання обов'язків присяжних у європейських країнах є добровільно-примусовим, оскільки законом встановлені наслідки неявки до суду громадян, включених до списку присяжних, у вигляді юридичної відповідальності.

На нашу думку, встановлення обов'язку бути присяжним на рівні обов'язку нести війську службу, сплачувати податки тощо може бути запроваджене на законодавчому рівні України тільки після створення належної законодавчої бази, що чітко регулюватиме процедуру залучення громадян до участі у здійсненні правосуддя, встановлюватиме їх права, обов'язки та гарантії на час виконання обов'язків присяжного. Водночас, слід взяти до уваги досвід США та європейських країн щодо притягнення громадян до відповідальності у випадку їх неявки до суду в якості присяжних без поважних причин та попередження. Питання щодо притягнення присяжного до такого виду юридичної відповідальності як штраф, розглянуте дисертанткою у рамках дослідження правового статусу присяжного у підрозділі 2.1.

Аналіз усіх вище окреслених проблем, що виникають в процесі формування та складання списків присяжних свідчить про необхідність подальшого удосконалення механізму добору громадян для участі у здійсненні

правосуддя. Для усунення наявних недоліків важливим є визначення єдиного державного органу, відповідального за формування та затвердження списків присяжних, створення типових вимог до цього списку, уніфікація документів, які мають бути подані кандидатами у присяжні, створення та оприлюднення зразків цих документів разом із оголошенням про набір присяжних, активне поширення оголошень щодо пошуку присяжних.

Формування та складання списків присяжних, а також вимоги, що висувають до осіб, які виявили бажання бути присяжними є передумовами набуття такими особами правосуб'єктності. Як слушно зауважила Єгорова правосуб'єктністю суддів загальної юрисдикції є здатність особи у встановленому законодавством порядку набувати правового статусу судді суду загальної юрисдикції, тобто виступати носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків професійного судді. Також автор виділяє наступні ознаки правосуб'єктності судді судів загальної юрисдикції:

1) правосуб'єктність суддів судів загальної юрисдикції є спеціальним видом правосуб'єктності;

2) правосуб'єктність є необхідною умовою для володіння конституційно-правовим статусом суддів судів загальної юрисдикції;

3) сутність правосуб'єктності зводиться до юридичної характеристики особи суддів судів загальної юрисдикції як суб'єкта, який здійснює судову владу в державі;

4) правосуб'єктність є системною якістю, у структурі якої можна виділити соціальну, психофізіологічну, професійну та моральну компетентність;

5) зміст даного явища обумовлюється професійною діяльністю і складає певні професійно важливі якості та здібності судді, що є необхідною умовою успішності здійснення функцій судової влади;

б) і, нарешті, саме правосуб'єктність визначає відповідність конкретного судді займаній посаді, професійній групі загалом [48, с. 15-16].

Правосуб'єктність присяжних наділена схожими ознаками із правосуб'єктністю суддів судів загальної юрисдикції, однак має власні особливості, що полягають в порядку формування та складання списків присяжних, вимог, що висуваються до присяжних і тимчасовому характері дії їх правового статусу.

В свою чергу, цивільна процесуальна правосуб'єктність обумовлює можливість суб'єкта мати процесуальні права та обов'язки і служить юридичним засобом (інструментом) для придбання будь-яких прав та обов'язків, спрямованих на здійснення процесуальних функцій суб'єктів процесуальної діяльності.

Цивільна процесуальна правосуб'єктність присяжного є передумовою набуття ним правового статусу присяжних, отримання процесуальних прав та обов'язків, пов'язаних із здійсненням правосуддя. За результатами проведеного дисертанткою дослідження запропоновано встановити, що моментом набуття присяжним цивільної процесуальної правосуб'єктності є момент складення ним присяги. В свою чергу, обов'язок складення присяги має бути безпосередньо закріплений у цивільному процесуальному законодавстві.

Не зважаючи на відсутність однозначного визначення поняття правосуб'єктності у сучасних дослідженнях, не виникає сумнівів у необхідності дослідження правосуб'єктності як категорії, що розкриває правовий статус суб'єктів права; передумови участі у правовідносинах; стадії правового регулювання та ін. Відповідно категорія правосуб'єктності міцно затвердилася в науковій термінології та широко застосовується у всіх галузевих юридичних науках. Категорія правосуб'єктності активно використовується у чинному законодавстві та судовій практиці. Водночас проблему правосуб'єктності не можна вважати вирішеною, оскільки до цього часу вчені-юристи не дійшли до однозначного розуміння правосуб'єктності, її співвідношення з такими категоріями, як правовий статус, суб'єктивні права і юридичні обов'язки [84, с.33].

2.3. Підстави увільнення від виконання обов'язків присяжного. Відвід і самовідвід

Цивільний процесуальний кодекс України визначає перелік справ окремого провадження до розгляду яких залучаються присяжні. Значення участі присяжних у наведених категоріях справ традиційно пов'язується із забезпеченням додаткових гарантій дотримання прав особи при винесенні відповідних рішень, з огляду на їх виняткове значення для правового статусу особи. Крім того, в юридичній літературі вказується на їх важливу роль у реалізації судової влади. Вони збагачують суд життєвим досвідом і ціннісними орієнтаціями суспільства, що значною мірою сприяє підвищенню авторитету судової влади [62].

Участь присяжних у розгляді справ окремого провадження є імперативною вимогою закону. Водночас, громадянин може бути залучений до розгляду цивільних справ тільки за його власною згодою, підтвердженою письмовою заявою. За умови відповідності усім встановленим у законі вимогам особа, яка виявила бажання брати участь у здійсненні правосуддя, включається до списку присяжних. На нашу думку, саме з моменту вручення письмового запрошення кандидату у присяжні у порядку, визначеному у ст. 67 ЗУ «Про судоустрій і статусу суддів», останній набуває статусу присяжного. Письмове запрошення для участі у здійсненні правосуддя суд надсилає присяжному не пізніше ніж за сім днів до початку судового засідання [167]. Слід зауважити, що у ст. 67 цього Закону питання щодо порядку залучення присяжних до участі у здійсненні правосуддя вирішено частково, тому ця правова норма містить відсилку до процесуального закону, в рамках якого має бути конкретизований порядок виклику присяжних. Не зважаючи на це, у ЦПК не деталізований порядок залучення присяжних для участі у розгляді справ окремого провадження. У цьому контексті слід звернути увагу на порядок розгляду справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку. Згідно з ч. 1 ст. 341 ЦПК заява про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги розглядається судом протягом 24 годин, про

психіатричний огляд - протягом трьох днів; про надання амбулаторної психіатричної допомоги, її продовження та продовження госпіталізації - протягом десяти днів [269].

Скорочені строки розгляду передбачені також для розгляду справ про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу. Ці справи мають бути розглянуті судом не пізніше 24 годин після відкриття провадження у справі.

Досліджуючи процедуру судового розгляду справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку Д. Гудима зазначає, що порушення національними судами визначеного 24-годинного строку розгляду заяви про примусову госпіталізацію з дня її надходження до суду стало тотальним, зокрема, через неможливість організувати судовий розгляд справи із залученням двох народних засідателів у такий стислий строк [35, с. 93].

На цьому прикладі стає очевидним, що залучення присяжних до розгляду цих справ окремого провадження не може відбуватися у порядку, зазначеному у ст. 67 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», тому в даному випадку процесуальним законом має бути передбачені інші строки надіслання письмових запрошень для забезпечення розгляду справи у встановлений законом строк. Крім того, на нашу думку, необхідним є перегляд справ окремого провадження, до розгляду яких слід залучати присяжних. Дослідження цього питання здійснене у Розділі 3 дисертаційного дослідження.

Після отримання письмового запрошення для участі у здійсненні правосуддя на присяжного покладається обов'язок з'явитися у судове засідання. Неприбуття присяжного у судове засідання без поважних причин вважається неповагою до суду. Але законом передбачені випадки, коли присяжний може бути увільнений від виконання обов'язків у суді.

Згідно з ст.66 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» голова суду увільняє від виконання обов'язків присяжного за наявності обставин, встановлених ч. 2 ст. 65 цього Закону, а також: особу, яка перебуває у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами, у відпустці по догляду за дитиною, а також

особу, яка має дітей дошкільного чи молодшого шкільного віку або утримує дітей-інвалідів або членів сім'ї похилого віку; керівника або заступника керівника органу місцевого самоврядування; особу, яка через свої релігійні переконання вважає для себе неможливою участь у здійсненні правосуддя; іншу особу, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вона посилається [167].

Наявність обставин, які є підставами для увільнення присяжного від виконання обов'язків у суді можна поділити на дві групи:

- перша група - наявність обставин, що унеможливають участь особи в якості присяжного (наприклад: досягнення громадянином 65-річного віку);
- друга група - обставини, що мають тимчасовий характер і не позбавляють особу можливості бути присяжним після їх усунення (наприклад: перебування у відпустці по догляду за дитиною).

Відповідно до ч.3 ст. 65 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» особа, включена до списку присяжних, зобов'язана повідомити суд про обставини, що унеможливають її участь у здійсненні правосуддя, у разі їх наявності [167]. А у випадку наявності обставин, передбачених ч. 2 ст. 66, особу увільняють від виконання обов'язків присяжного за її заявою, поданою до початку виконання цих обов'язків.

Встановлений в законі перелік підстав увільнення присяжного від виконання обов'язків у суді не є вичерпним і голова суду може увільнити присяжного у разі наявності інших причин, які сам голова суду визнає як поважні.

У зв'язку з цим, виникає питання щодо можливості застосування положень цивільного процесуального законодавства щодо відводу (самовідводу) суддів до присяжних. Згідно з ч. 4 ст. 66 ЗУ «Про судоустрій і статусу суддів» Увільнення від виконання обов'язків присяжного внаслідок відводу (самовідводу) у конкретній справі здійснюється в порядку, встановленому процесуальним законом або за поданням головуєчого судді.

Підстави і порядок подання заяви про відвід (самовідвід) присяжних у законі окремо не передбачений.

Нині в Україні розгляд справ за участю присяжних передбачено як у кримінальному, так і у цивільному судочинстві. Досліджуючи проблематику участі присяжних у справах окремого провадження, зокрема і питання щодо відводу (самовідводу) чи увільнення присяжного, необхідно звернути увагу на цей аспект питання в кримінальному судочинстві.

На переконання О.В. Крикунова та Л. Г. Денісової, заяви про відвід присяжного під час судового провадження повинні подаватися на етапі відкриття судового розгляду. Як виняток, подання заяви про відвід після початку дослідження обставин справи, доказів допускається лише у випадках, якщо підстава для відводу стала відома пізніше вказаного моменту [86, с. 168].

Аналізуючи зарубіжну літературу, можна стверджувати, що законодавство деяких країн (наприклад, США, Великобританії) передбачає право як на мотивований, так і на немотивований відвід присяжних на основі цілком вільного суб'єктивного вибору сторонами членів судової колегії.

Вітчизняний же законодавець передбачив, що заява про відвід присяжного повинна бути мотивованою (ст. 80 КПК України), тобто містити посилання на існування конкретних обставин, що виключають участь особи у статусі присяжного згідно із законодавством, із наведенням підтверджуючих фактів, вказівкою джерела цієї інформації. Немотивований характер заяви про відвід дає підстави для відмови у їх задоволенні.

Так, у справі № 441/245/14-к захисник обвинуваченого в судовому засіданні заявив відвід усього складу колегії Сихівського районного суду м. Львова та присяжним, мотивуючи тим, що суд порушує право обвинуваченого на захист, що виразилось у ненаданні в повному обсязі можливості ознайомитись з матеріалами справи. У задоволенні відводу було відмовлено за відсутності підстав, що вказані у ст.ст. 75-79 КПК України [255]. В іншому провадженні Маловисківський районний суд Кіровоградської області, вирішуючи справу № 396/899/14-к, у судовому засіданні відмовив у

задоволенні заяви захисника про відвід присяжного за відсутністю підстав для відводу, передбачених ст. 75 КПК України, оскільки захисник посилалась на те, що присяжний має той самий фах, що й інші присяжні [250].

Б. Д. Завідов вважає, що при розгляді відводу має бути вислухана особа, якій заявлено відвід, якщо вона бажає дати пояснення, а також думка осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні (ст. 81 КПК України). Після заслуховування думок сторін, пояснень присяжного суду належить прийняти рішення за заявами про самовідвід, відвід присяжного [52, с. 94].

Увільнення від виконання обов'язків присяжного внаслідок відводу (самовідводу) у конкретній справі здійснюється в порядку, встановленому процесуальним законом або за поданням головуєчого судді (ст. 66 Закону). Слід вказати, що стосовно аналізованої ситуації має бути застосовано не загальну норму, яка визначає процедуру вирішення відводів (ч. 1-2 ст. 81 КПК України), а спеціальну норму, яка враховує особливості формування складу суду присяжних (ч. 5 ст. 387 КПК України). Відповідна процедура передбачає, що усі питання, пов'язані зі звільненням присяжних від участі в розгляді кримінального провадження, а також із самовідводом і відводом присяжних, вирішуються ухвалою суду у складі двох професійних суддів, що ухвалюється після проведення наради на місці без виходу до нарадчої кімнати, крім випадків, коли вихід до нарадчої кімнати буде визнаний судом необхідним. У разі якщо судді не прийшли до одноголосного рішення щодо вирішення питання, пов'язаного зі звільненням присяжного від участі в розгляді кримінального провадження або самовідводом чи відводом присяжного, присяжний вважається звільненим від участі в розгляді кримінального провадження або відведеним.

Ухвала суду щодо заяви про самовідвід, відвід присяжного має бути мотивована. Вона може бути проголошена усно із фіксацією у журналі та на фонограмі судового засідання, якщо суд не видалявся до нарадчої кімнати. Ухвала, що виносилася у нарадчій кімнаті, повинна викладатися у письмовій формі і приєднується до матеріалів провадження після її проголошення. Якщо

присяжних після з'ясування їх можливості брати участь у провадженні залишилося більше п'яти, то три основних та два запасних присяжних визначаються за допомогою автоматизованої системи документообігу суду з числа присяжних, що не були звільнені або відведені від участі в розгляді справи (ч. 8 ст. 387 КПК України). Про автоматичне визначення присяжних формується відповідний звіт (п. 2.2.6 Положення про автоматизовану систему документообігу суду) [158].

Якщо в результаті вирішення самовідводів та відводів присяжних залишилося менше необхідної для участі в судовому розгляді кількості, секретар судового засідання за вказівкою головуючого викликає присяжних додатково. У судовому засіданні оголошується перерва до прибуття присяжних засідателів і визначається час та дата наступного судового засідання [120, с. 129].

Подальший відбір присяжних здійснюється згідно із ч. 2-4 ст. 387 КПК України до виконання вимог КПК України про кількісний та якісний склад суду присяжних.

Завершується формування законного складу суду присяжних занесенням до журналу судового засідання прізвищ відібраних основних і запасних присяжних в тому порядку, в якому їх було відібрано. За пропозицією головуючого кожен присяжний індивідуально складає присягу та підтверджує, що права, обов'язки та компетенція йому зрозумілі (ст. 388 КПК України).

Загальновідомо, що право на суд присяжних є гарантією забезпечення фундаментального права обвинуваченого на справедливий суд. Це право може бути реалізоване обвинуваченим, якому інкримінують вчинення злочину, за який передбачене довічне позбавлення волі, незалежно від того, чи може бути воно призначене певній особі з огляду на обмеження, встановлені у КК України.

Формування суду присяжних засідателів - складна процедура, яка включає в себе як організаційні (визначення списку присяжних, виклик їх в судові засідання), так і процесуальні заходи (перевірка суддею та сторонами

неупередженості у запрошених в суд присяжних, подання і вирішення судом самовідводів, відводів присяжних, усунення присяжного).

Неможливість участі в судовому розгляді у статусі присяжного визначається існуванням обставин, які перешкоджають включенню особи до списку присяжних (ч. 1-2 ст. 65 Закону), та обставин, які виключають участь особи як присяжного у розгляді (ст. 75-76 КПК України). Присяжний має право просити про увільнення від участі у провадженні, посилаючись на обставини, які вказані у ст. 66 Закону.

Порядок вирішення самовідводів, відводів, увільнення від виконання обов'язків присяжного визначено не загальною (ч. 1-2 ст. 81 КПК України), а спеціальною нормою (ч. 5 ст. 387 КПК України).

Інститут відводів є гарантією забезпечення законності цивільного судочинства, здійснення його неупередженою особою відповідно до вимог Цивільного процесуального кодексу. Інститут відводу судді – важливий процесуальний засіб забезпечення неупередженого й об'єктивного судочинства та виконання рішень, що надає можливість відсторонити від участі у процесі особу, яка має особисту заінтересованість. За допомогою інституту відводу як процесуального засобу має бути забезпечене неупереджене й об'єктивне судочинство, тобто виконання завдань цивільного судочинства, закріплених у ст. 1 ЦПК України [26, с. 58].

Відповідно до ст. 36 Цивільного процесуального кодексу суддя не може розглядати справу і підлягає відводу (самовідводу), якщо:

- 1) він є членом сім'ї або близьким родичем (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, член сім'ї або близький родич цих осіб) сторони або інших учасників судового процесу, або осіб, які надавали стороні або іншим учасникам справи правничу допомогу у цій справі, або іншого судді, який входить до складу суду, що розглядає чи розглядав справу;

- 2) він брав участь у справі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, представник, адвокат, секретар судового засідання або надавав стороні чи іншим учасникам справи правничу допомогу в цій чи іншій справі;
- 3) він прямо чи побічно заінтересований у результаті розгляду справи;
- 4) було порушено порядок визначення судді для розгляду справи;
- 5) є інші обставини, що викликають сумнів в неупередженості або об'єктивності судді.

На думку В. С. Гошовського існує два варіанти, коли можуть виникнути сумніви в неупередженості суду. Перший має функціональний характер і стосується, наприклад, здійснення різних функцій у рамках судового процесу однією й тією ж особою або наявності ієрархічних зв'язків з іншим учасником судового засідання. Другий має особистий характер і зумовлений поведінкою суддів у конкретній справі [26, с. 149].

Цікавою є думка Європейського суду з прав людини, висловлена у п. 65 і п.66 у справі «Бочан проти України» від 03.05.2007 щодо того, що «безсторонність» судді має визначатися відповідно до суб'єктивного критерію, на підставі особистих переконань та поведінки конкретного судді у конкретній справі - тобто, жоден з членів суду не має проявляти будь-якої особистої прихильності або упередження, та об'єктивного критерію - тобто, чи були у судді достатні гарантії для того, щоб виключити будь-які легітимні сумніви з цього приводу. Щоб встановити, чи може суд вважатися вважатися "незалежним", необхідно, зокрема, звернути увагу на спосіб призначення його членів та строки їх повноважень, існування гарантій проти зовнішнього тиску та наявність зовнішніх ознак незалежності [225].

Отже, при вирішенні питання про відвід судді (складу суду) необхідно перевірити додержання як об'єктивного, так і суб'єктивного критеріїв безсторонності суду, а саме формування суду (колегії суддів) для розгляду конкретної справи у встановлений законом спосіб (об'єктивний критерій), та надати оцінку доводам заявника на предмет недодержання вимог щодо особистої безсторонності суду (суб'єктивний критерій) [43].

Проте між суб'єктивною та об'єктивною безсторонністю не існує беззаперечного розмежування, оскільки поведінка судді не тільки може викликати об'єктивні побоювання щодо його безсторонності з точки зору стороннього спостерігача (об'єктивний критерій), а й може бути пов'язана з питанням його або її особистих переконань (суб'єктивний критерій) [226].

Підстави для відводу є оціночним критерієм, що з одного боку дозволяє зменшити ризики будь-якого стороннього впливу при прийнятті судових рішень, але з іншого боку, є ризики зловживань з боку недобросовісних учасників судового процесу.

Враховуючи вищевикладене, інститут відводу суддів є важливим інструментом забезпечення розгляду судової справи неупередженим і безстороннім судом. Цивільним процесуальним законом передбачений порядок відводу суддів, секретаря судового засідання, експерта, спеціаліста, перекладача. Водночас, законодавець залишає поза увагою підстави і порядок відводу (самовідводу) присяжних. Слід зазначити, що присяжні, під час участі у здійсненні правосуддя, розглядають справи окремого провадження колегіально із суддею, тому вони також мають відповідати критеріями неупередженості і безсторонності. Пропонуємо дослідити можливість застосування до присяжних підстав відводу (самовідводу) судді, встановлених у ст. 36 і ст.37 Кодексу.

Розглядаючи питання щодо можливості заявити відвід (самовідвід) присяжним у цивільному судочинстві слід звернути увагу на наступне. Положення ст. 34 Цивільного процесуального кодексу надають присяжним ті самі права під час участі у здійсненні правосуддя як і суддям. Практика розгляду справ окремого провадження за участю присяжних свідчить про можливість подання клопотання про недовіру та відвід усього складу суду [269].

Аналіз судових рішень у справах окремого провадження щодо увільнення присяжних від виконання обов'язків у суді, а також щодо подання заяви про відвід присяжних дозволяє дійти наступних висновків.

1. Поширеною судовою практикою є відвід усього складу суду (одного судді і двох присяжних) одночасно за заявою учасників судового процесу. Підстави усунення усього складу суду різні: від порушення судом норм матеріального і процесуального права до сумнівів у неупередженості судді. Наприклад, в Ухвалі Роменського міськрайонного суду зазначено, що особою, яка надавала правничу допомогу, був заявлений відвід усьому складу суду (судді і двом присяжним) у зв'язку з недовірою. Під час вирішення питання щодо відводу усього складу суду суддя посилався на ст. 36 ЦПК, поширюючи таким чином підстави відводу судді на присяжних [269]

В Ухвалі Жовтневого районного суду м. Кривий Ріг встановлено, що особа, стосовно якої вирішується питання про примусову госпіталізацію до психіатричного закладу, заявила відвід судді, у зв'язку з тим, що минулого року цей суддя вже виносив незаконне рішення у відношенні нього. Разом із суддею відвід був заявлений двом присяжним. Під час вирішення питання щодо відводу головуєчого судді і присяжних, суд так само посилався на норми ст. 36 ЦПК щодо підстав відводу судді.

Аналіз судової практики також свідчить про те, що відвід усьому складу суду (судді і присяжним) можливий також у випадках порушення вимог закону щодо відбору присяжних. Наприклад, в Ухвалі Київського районного суду м. Одеси від 03 жовтня 2016 року встановлено, що представником заінтересованої особи у справі про визнання особи померлою був заявлений відвід усьому складу суду (головуючому судді і двом народним засідателям) з наступних причин. По-перше, представник вказував на перебування народних засідателів у трудовій залежності від особи, в інтересах якої подано заяву про оголошення особи померлою. По-друге, відбір народних засідателів для участі у судовому засіданні відбувався з порушенням норм процесуального права. Суддею, у межах розгляду заявленого відводу, було встановлено, що результатом визначення народних засідателів є протокол автоматичного визначення народних засідателів, що автоматично створюється автоматизованою системою. Цей протокол роздруковується, підписується і додається до матеріалів справи.

Однак, у матеріалах даної справи цей Протокол відсутній, у зв'язку з чим головує суддя погоджується із наявністю порушень процесуального закону під час формування складу суду. Також головує суддя у цій Ухвалі зазначає, що такі порушення відбору народних засідателів викликають недовіру до усього складу суду, в тому числі головує судді, а тому, розгляд справи судом, що не має довіри учасника справи вбачається таким що шкодить авторитету судової влади в цілому [248]. На нашу думку, це судові рішення є прикладом об'єктивного та всебічного розгляду заявленого відводу з підстав порушення вимог закону до процедури формування складу суду, у тому числі процедури відбору присяжних.

2. Під час вирішення питання щодо можливості відводу (самовідводу) присяжних судді посилаються на норми ст. 36 Цивільного процесуального кодексу, які регламентують порядок відводу (самовідводу) судді. Наприклад, в Ухвалі Московського районного суду м. Харкова від 25.10.2018 у справі № 643/7376/18 зазначено, що питання про відвід (самовідвід) присяжного регулюється тими самими правовими нормами, що і питання про відвід (самовідвід) судді [252]. В Ухвалі Деснянського районного суду міста Києва від 18 травня 2018 року у справі № 754/4298/18 також зазначено, що враховуючи те, що Цивільно-процесуальним кодексом окремо не врегульовано питання щодо розгляду заяв про відвід присяжним, але при цьому присяжний здійснює правосуддя разом із суддями у складі суду, суд вважає, що питання розгляду відводу присяжному повинно вирішуватися за правилами ст. 36 ЦПК України [245].

В ухвалі Херсонського міського суду Херсонської області від 16 червня 2017 року у справі № 766/9267/17 встановлено, що двом присяжним був заявлений відвід через те, що після оголошення перерви між судовими засіданнями вони висловлювали свої міркування та негативні думки щодо особи, в інтересах якої розглядалася судова справа, недовіру щодо наданих доказів, також показували своє неупереджене ставлення до даної справи [256]. У тексті ухвали суддя послався на положення ст. 6 Конвенції прав людини та

основоположних свобод та норми закону, що регулюють підстави для задоволення відводу судді, секретаря судового засідання, експерта, спеціаліста, перекладача. Отже, в цьому випадку суддею так само були поширені підстави відводу судді, встановлені в законі, на присяжних.

В Ухвалі Карлівського районного суду Полтавської області у справі 531/2109/18 від 04 березня 2019 року зазначено, що положення ст. 40 щодо порядку вирішення заявленого відводу (самовідводу) судді можуть застосовуватися до присяжних в порядку окремого провадження [247].

Таку позицію поділяють й інші судді при вирішенні питання щодо відводу присяжних, які є родичами учасників судового процесу, родичами між собою, подружжям тощо [246, 243].

Також зустрічалися випадки заяви відводу присяжному з підстав недовіри останньому через наявність в нього надмірної зацікавленості, займання останнім позиції захисника, необ'єктивної оцінки ним фактів, викладених в ході судового засідання, що в подальшому може вплинути на об'єктивність процесу в цілому, а також оказати негативний вплив на перебіг хвороби фізичної особи, в інтересах якої подана заява про продовження примусової госпіталізації, зі всіма наслідками [252].

Таким чином, судова практика розгляду питання щодо відводу (самовідводу) присяжних свідчить про застосування суддями норм відводу суддів, встановлених статтями 36 і 37 Цивільного процесуального кодексу.

3. Також аналіз судової практики також свідчить про те, що відводи одному присяжному задовольняються у більшості випадків, а відводи усьому складу суду набагато рідше. Як слушно зауважила О. В. Ануфрієва суддя, якому заявлено відвід, сам встановлюватиме ступінь своєї зацікавленості у справі. Тобто реалізація цієї норми може бути забезпечена тільки за наявності кришталевої чесності і порядності судді, який, якщо є обставини, що перешкоджають його участі у справі, дійсно добровільно заявить мотивований самовідвід або задовольнить поданий учасниками процесу відвід [7, с. 38].

4. Найпоширенішою підставою відводу присяжних є їх неявка у судове засідання без поважних причин. Зауважимо, що неявка без поважних причин перешкоджає розгляду справи у розумні строки. У таких випадках заявити відвід можливо як одному присяжному, так і декільком одночасно. Наприклад, в Ухвалі Хортицького районного суду м. Запоріжжя у справі № 337/1094/19 від 02.07.2019 встановлено, що присяжному заявлений відвід через його неявку у судове засідання тричі та невиконання покладених на нього обов'язків [257]. Ухвалою Кіровського районного суду міста Дніпропетровська від 15.01.2019 присяжним був заявлений відвід у зв'язку з їх одноразовою неявкою у судове засідання без повідомлення причин такої неявки. Судом зазначено, що неявка присяжних без поважних причин свідчить про свідоме нехтування останніми покладеними на них законом обов'язками [249]. Відвід присяжного після його першої неявки у судове засідання був задоволений суддею Великоновосільківського районного суду Донецької області у справі про усиновлення малолітньої дитини. В ухвалі суду зазначається, що таке ставлення присяжного до виконання покладених на нього процесуальних обов'язків є недбалим, а тому, існують обставини, що викликають сумнів у його неупередженості і об'єктивності. Клопотання про відвід цього присяжного було задоволено враховуючи інтереси дитини, винятковість розгляду даної заяви і необхідність невідкладного вирішення даного питання [244]. Отже, аналіз судових рішень щодо розгляду заяв про відвід присяжних у зв'язку з їх неявкою дозволяє дійти висновку, що в одних випадках неявка присяжних в судове засідання є підставою для неодноразового відкладення розгляду судової справи, а в інших – перша неявка присяжного вже є підставою для винесення ухвали суду щодо необхідності заміни такого присяжного [209, с. 43].

Таким чином, відсутність законодавчої регламентації наслідків неявки присяжних призводить до вирішення суддями цієї проблеми на власний розсуд.

У науці залишається дискусійним питання щодо законодавчого закріплення мотивованого і немотивованого відводу. Є автори, які вважають, що відвід присяжних засідателів без мотиву об'єктивно буде принижувати їхню

честь та гідність, оскільки вони не матимуть можливості дати пояснення з приводу причин відводу . Водночас інші науковці їм заперечують, вказуючи, що процедура немотивованого відводу є конститутивним елементом суду присяжних у всіх країнах світу, де діє англійська модель правосуддя [140, с. 24].

Не зважаючи на те, що інститут немотивованого відводу застосовується у багатьох країнах, де існує класична модель суду присяжних, в Україні цей інститут не впроваджений. На нашу думку, впровадження інституту немотивованого відводу у цивільне судочинство України є недоцільним, оскільки ще більше ускладнить судовий процес та призведе до ще більшого затягування судового розгляду. Крім того, діюча модель суду присяжних у рамках цивільного судочинства не може бути віднесена до англійської моделі.

З метою забезпечення неупередженості присяжних і, водночас, дотримання встановлених в законі строків судового розгляду, вважаємо за доцільне встановити можливість учасників справи клопотати перед судом про проведення перевірки відомостей про кандидата у присяжні у випадках, якщо такі відомості мають значення для встановлення обставин, наявність яких може перешкоджати участі присяжного в розгляді цивільної справи.

Визначаючи порядок розгляду таких клопотань учасників справ окремого провадження слід звернутися до положень ч. 2 ст. 294 ЦПК, де вказано, що з метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази. Аналізуючи роль суду під час розгляду справ окремого провадження можна дійти висновку про активність суду щодо збирання відомостей, що мають значення для розгляду справ окремого провадження і свідчить про підсилення його ролі порівняно з позовним провадженням.

Об'єктивність і неупередженість кожного з членів колегії суддів під час розгляду справ окремого провадження є невід'ємним елементом справедливого судового розгляду. Присяжні залучаються до розгляду тих категорій справ окремого провадження, у яких розглядаються питання часткового зменшення

прав і свобод людини (справи щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визначення її недієздатною), застосування до фізичних осіб психіатричної і фтизіатричної допомоги у примусовому порядку (справи про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку, справи про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу), зміни сімейно-правового статусу дитини (справи про усиновлення). Усі ці категорії справ окремого провадження безумовно стосуються соціальних цінностей, конституційних прав і свобод громадян, а, отже, їх розгляд має відбуватися із суворим дотриманням норм матеріального і процесуального права, в тому числі і порядку формування складу колегії суддів, перевірки їх неупередженості та об'єктивності.

У зв'язку з цим, перевірка відомостей, які мають значення для встановлення обставин, які можуть перешкоджати участі присяжного в розгляді справи окремого провадження має здійснюватися судом за клопотанням учасника справи в порядку, передбаченому для витребування судом доказів (ч. 2 ст. 297 ЦПК). Право на подання відповідного клопотання учасником справи повинно бути закріплене у процесуальному законодавстві. Після отримання відповідного клопотання та за умови наявності достатніх підстав вважати, що перевірка цих відомостей може впливати на встановлення фактів, що унеможливають участь присяжного у розгляді справи, суд надсилає запити до підприємств, установ, організацій, посадових осіб з метою отримання необхідної інформації.

Поряд з питанням щодо підстав відводу присяжних існує й питання щодо порядку вирішення заявленого відводу і самовідводу. Згідно з ст. 40 Цивільного процесуального кодексу питання про відвід (самовідвід) судді може бути вирішено як до, так і після відкриття провадження у справі. Питання про відвід судді вирішує суд, який розглядає справу. Суд задовольняє відвід, якщо доходить висновку про його обґрунтованість.

Слід зауважити, що 08.02.2020 набули чинності зміни, що стосуються порядку розгляду відводів, заявлених пізніше ніж за три дні до наступного

судового засідання. Відповідно до ч. 3 цієї статті якщо суд доходить висновку про необґрунтованість заявленого відводу і заява про такий відвід надійшла до суду за три робочі дні (або раніше) до наступного засідання, вирішення питання про відвід здійснюється суддею, який не входить до складу суду, що розглядає справу, і визначається у порядку, встановленому частиною першою статті 33 цього Кодексу. Такому судді не може бути заявлений відвід [269].

Якщо заява про відвід судді надійшла до суду пізніше ніж за три робочі дні до наступного засідання, така заява не підлягає передачі на розгляд іншому судді, а питання про відвід судді вирішується судом, що розглядає справу.

На думку законодавця, такі законодавчі зміни унеможливають зловживання учасниками своїми процесуальними правами шляхом подання відводів в день або переддень судового засідання з метою недопущення його розгляду іншим суддею або скасування призначеного судового засідання. Крім того, провадження у справі на час розгляду відводу не підлягатиме зупиненню [147].

Враховуючи те, що присяжні користуються тими самими правами, що і судді, то дані зміни стосуються й порядку відводу (самовідводу) присяжних.

Серед науковців виникають дискусії щодо можливості оскарження ухвали про відмову у задоволенні відводу. Цивільний процесуальний кодекс не містить прямої вказівки на неможливість оскарження ухвали за результатами розгляду заяви про відвід, але такий висновок можна зробити проаналізувавши ст. 353, в якій визначено вичерпний перелік ухвал, на які можуть бути подані скарги окремо від рішення суду. Ухвала про результати розгляду відводу судді або присяжного в цьому переліку не зазначається, що унеможлиблює подання скарги на неї.

У процесуальних джерелах з приводу доцільності чи недоцільності надання права оскарження відмови в задоволенні відводу склалося дві основні точки зору. О. О. Пащенко відзначає, що, з одного боку, відсутність можливості такого оскарження нібито свідчить про порушення права осіб, які беруть участь у справі, на розгляд справи безстороннім, неупередженим судом, особливо коли

питання про відвід вирішується безпосередньо суддею, якому заявлено відвід, а з другого – при наданні права апеляційного чи касаційного оскарження таких ухвал, ми отримуємо ще один із способів затягування процесу [71].

Враховуючи те, що підстави та процедура відводу судді застосовуються також до присяжних, на нашу думку, надання права на оскарження ухвали за результатами розгляду заяви про відвід, призведе до затягування розгляду цивільної справи. Важливо також зазначити, що деякі справи окремого провадження за участю присяжних мають розглядатися у скорочені терміни, тому будь-яке зловживання правами і затягування судового розгляду є недопустимим (наприклад: справи про госпіталізацію до протитуберкульозного закладу мають бути розглянуті не пізніше 24 годин після відкриття провадження у справі). Оскільки інститут присяжних в Україні є новим і стикається з низкою труднощів на практиці, то впровадження права на оскарження відмови у задоволенні відводу має бути продуманим з точки зору його подальшої реалізації на практиці.

Згідно з ч. 12 ст. 33 Цивільного процесуального кодексу у разі зміни складу суду на стадії підготовчого провадження розгляд справи починається спочатку, за винятком випадків, передбачених цим Кодексом. У разі зміни складу суду на стадії розгляду справи по суті суд повторно розпочинає розгляд справи по суті, крім випадку, коли суд ухвалить рішення про повторне проведення підготовчого провадження [269].

У випадку задоволення заяви про відвід присяжного справа передається до канцелярії суду для визначення нового присяжного автоматизованою системою документообігу суду. Порядок автоматизованого визначення присяжних регулюється Розділом XI Положення про автоматизовану систему документообігу, затвердженого Рішенням Ради суддів України від 26.11.2010. Цим положенням встановлюється порядок визначення основних і запасних присяжних для розгляду кримінального провадження и двох присяжних для розгляду цивільної справи.

Слід зауважити, що під час розгляду цивільної справи не передбачається залучення запасних присяжних, на відміну від розгляду справ кримінального провадження. Так, відповідно до ч. 3 ст. 31 Кримінального процесуального кодексу України кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, здійснюється колегіально судом у складі трьох суддів, а за клопотанням обвинуваченого - судом присяжних у складі двох суддів та трьох присяжних. А згідно з ч. 8 ст. 387 цього Кодексу після відбору основних присяжних відбирається двоє запасних присяжних. Роль запасних присяжних є важливою, оскільки відвід (самовідвід) присяжних зустрічається на практиці досить часто, а тому швидкість заміни основних присяжних запасними дозволяє уникнути затягування судового розгляду.

Відсутність запасних присяжних під час розгляду справ окремого провадження спричинює додаткові труднощі у разі задоволення заяви про відвід одному із присяжних, оскільки це зупиняє подальший розгляд судової справи до моменту визначення та виклику нового присяжного. Таким чином, відсутність запасних присяжних у цивільному процесі створює додаткове навантаження на судову систему у зв'язку з необхідністю виклику нових присяжних замість увільнених від виконання обов'язків у суді. Враховуючи той факт, що неявка присяжних є однією з найпоширеніших проблем, з якими стикається суд під час розгляду справ за участю присяжних, дослідження можливості залучення одного запасного присяжного під час розгляду справ окремого провадження потребує подальшого дослідження на предмет можливості внесення відповідних законодавчих змін.

Висновки до Розділу 2

Аналіз теоретичних джерел, законодавства і судових рішень за темою дослідження надає нам можливість зробити наступні висновки:

1. При аналізі правового статусу присяжного були досліджені такі його структурні елементи як права, обов'язки, гарантії і відповідальність. ЦПК не містить переліку процесуальних прав присяжного під час розгляду справ окремого провадження обмежуючись лише вказівкою, що присяжні під час участі у здійсненні правосуддя користуються усіма правами судді. Водночас, відсутність чіткої позиції законодавця щодо порядку дослідження присяжними поданих у справі документів, постановки запитань учасникам судового процесу, отримання роз'яснень норм закону, що підлягають застосуванню та порядку реалізації інших процесуальних прав, призводить до самостійного вирішення судами цієї проблематики. Порівняльно-правовий аналіз норм кримінального і цивільного законів щодо визначення процесуальних прав присяжних демонструє недосконалість законодавчого врегулювання цих питань в рамках цивільного процесу. Пропонуємо доповнити Цивільний процесуальний кодекс статтею «Права та обов'язки присяжних» із змістом, аналогічним статті 386 Кримінального процесуального кодексу з урахуванням особливостей розгляду цивільних справ.

2. Набуло подальшого теоретичного дослідження питання щодо розмежування понять «кандидат у присяжні» і «присяжний». Вважаємо, що особа набуває правового статусу присяжного з моменту отримання нею запрошення на участь у судовому засіданні. В свою чергу, пропонуємо визначити кандидата у присяжні як особу, яка відповідає встановленим законом вимогам до присяжних, була включена до списку присяжних і надала письмову згоду на участь у здійсненні правосуддя, але не залучалася до безпосередньої участі у розгляді судової справи.

3. При дослідженні обов'язків присяжних було встановлено, що поширення вимог закону «Про запобігання корупції» на присяжних покладає на них надмірне додаткове навантаження пов'язане з щорічним поданням декларацій і необхідністю оформлення цифрового електронного підпису, що для пересічних громадян є складним процесом та одним з факторів, що формує небажання громадян бути присяжними. Аналіз тлумачення судам вимог закону

щодо декларування присяжних свідчить про неоднозначне вирішення питання щодо необхідності подання декларацій присяжними, які протягом попереднього року були усуненні від виконання обов'язків у суді. Враховуючи ці обставини, а також специфіку справ окремого провадження та низький рівень навантаження присяжних протягом року, вважаємо за доцільне скасувати обов'язкове подання декларацій присяжними.

4. Закріплюючи обов'язки присяжних законодавець повністю уникає питання щодо наслідків невиконання цих обов'язків. Неприбуття присяжного у судові засідання без поважних причин вважається неповагою до суду, однак не тягне за собою настання будь-якого виду юридичної відповідальності. Враховуючи непоодинокі випадки невиконання присяжними своїх процесуальних обов'язків і недбалого ставлення до власної участі у здійсненні правосуддя вважаємо, що потребує подальшого наукового дослідження можливість застосування до присяжних такого заходу процесуального примусу як штраф відповідно до положень ст. 144 ЦПК.

5. При дослідженні вимог закону щодо цензу осілості присяжних виокремлено територіальний і часовий аспекти. Встановлено, що факт проживання на території, на яку поширюється дія відповідного окружного суду, підтверджується наявністю у кандидата у присяжні реєстрації місця проживання на цій території. З метою розширення кола осіб, які можуть бути залучені до розгляду справ в якості присяжних, пропонуємо внести відповідні законодавчі зміни щодо можливості залучення громадян до участі у здійсненні правосуддя як за місцем реєстрації, так і за місцем фактичного проживання.

1. Відсутність чіткої вказівки створює труднощі у встановленні чітких вимог щодо строку такого проживання на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду. Вимога щодо постійного проживання на певній території не встановлює чітких часових меж, а тому дана правова норма потребує доопрацювання.

6. За результатами проведеного дослідження правового статусу присяжних виокремлено наступні групи гарантій їх діяльності: оплата

винагороди присяжним; захист трудових прав на час виконання обов'язків присяжного; гарантії незалежності та недоторканості.

7. Встановлено, що під час формування списків присяжних місцеві ради дотримуються пасивної позиції, обмежуючи пошук присяжних оприлюдненням оголошень на власному веб-сайті. Оскільки незацікавленість місцевих рад у швидкому та якісному формуванні списків присяжних призводить до значного затягування цього процесу, встановлена доцільність усунення останніх від виконання цих функцій та покладення обов'язку щодо формування списків присяжних на територіальні органи Державної судової адміністрації.

8. Досліджуючи проблематику формування та затвердження списків присяжних розроблені пропозиції щодо створення Типових вимог до списку присяжних і відомостей, які мають в них міститися, а також уніфікованих бланків документів, необхідних для подання кандидатами у присяжні. Ці заходи дозволять спростити процедуру формування списків присяжних, а також прискорять перевірку потенційних присяжних на їх відповідність вимогам закону.

9. При дослідженні інституту відводу присяжних розглянуто можливість застосування до них підстав відводу (самовідводу) суддів, передбачених ст. 36 ЦПК. За результатами проведеного аналізу судової практики щодо розгляду заяв про відвід присяжних встановлено, що судді під час вирішення питання про відвід (самовідвід) присяжних керуються правовими нормами, що регулюються підстави і порядок відводу суддів. Така усталена судова практика розгляду відводів присяжних має знайти своє відображення у Цивільному процесуальному кодексі шляхом його доповнення підставами, порядком та наслідками відводу (самовідводу) присяжних.

10. Обґрунтована необхідність законодавчого закріплення права учасників в процесі формування колегії присяжних клопотати перед судом про проведення перевірки відомостей про кандидата в присяжні шляхом

направлення судом відповідних запитів підприємствам, установам, організаціям, посадовим особам.

11. Встановлено, що у випадку задоволення заяви про відвід справа передається до канцелярії суду для визначення нового присяжного автоматизованою системою документообігу суду. З урахуванням того, що для деяких справ окремого провадження встановлені спеціальні строки їх розгляду, будь-яке затягування судового процесу є недопустимим, тому вважаємо за доцільне розглянути можливість залучення у судові засідання одного запасного присяжного.

РОЗДІЛ 3

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ЗА УЧАСТЮ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ

3.1. Розгляд справ щодо окремих видів цивільної дієздатності та особливих правових статусів фізичної особи

Цивілістичною доктриною сформульовано правило, відповідно до якого, громадянин є суб'єктом права не лише тому, що дозвіл на це йому надала держава в спеціальних законодавчих приписах, а й внаслідок вироблених суспільством традицій, звичаїв. Як слушно зазначає І. А. Бірюков, правовий статус фізичної особи як суб'єкта цивільного права характеризується не лише свободою і незалежністю, а ще й тим, що його свобода і незалежність є обмеженими. Адже, якщо особа претендує на те, щоб до неї ставилися як до суб'єкта права, поважали її честь, гідність, то й сама мусить таким же чином ставитися до інших [229, с. 88]. Саме тому, сучасне суспільство не може відмовитися від соціальної та виховної функції права, значення яких із часом лише зростає.

На правовий статус особи впливають перш за все правові фактори, до яких належать цивільна правоздатність і цивільна дієздатність.

В юридичній літературі найбільш поширеним є тлумачення цивільної правоздатності – як визнаної державою можливості громадянина мати цивільні права і нести цивільні обов'язки. В свою чергу цивільна дієздатність фізичної особи визначається як її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (ст. 30 ЦК України). На відміну від правоздатності, дієздатність залежить від розумового стану фізичної особи: вона має усвідомлювати й правильно оцінювати характер і значення дій, які вона вчиняє [198, с. 70].

На думку З. Р. Ханової, дієздатність юридично забезпечує активну участь особи в економічному обігу, господарському житті, реалізації своїх майнових прав, в першу чергу права власності, а також особистих немайнових прав. Відповідно, категорія дієздатності громадян становить велику цінність в силу того, що є юридичним засобом вираження свободі суверенітету особистості в сфері майнових та особистих немайнових прав [263, с. 95]. Майже подібний висновок зроблено і А. А. Надмідовим, який підкреслює, що значення цивільної дієздатності дуже велике, бути наділеним дієздатністю означає мати право на вчинення різноманітних юридичних дій (укладати договори і т.д.), а також нести відповідальність за шкоду, завдану третім особам, за невиконання прямо покладених договірних чи інших зобов'язань [115, с. 116].

Цивільним законодавством також встановлено, що ніхто не може бути обмежений у правоздатності та дієздатності, інакше як у випадках і у порядку, передбаченому законом. Розглядаючи питання обмеження громадянина в дієздатності, Н. В. Фомичьова, прямо вказує, що цивільне законодавство практично усіх сучасних держав встановлює перелік підстав для зміни правового статусу громадянина. Особлива увага, наголошує науковця, приділяється обмеженню дієздатності, яке, виражається в забороні самостійно укладати визначені правочини та розпоряджатися доходами, проте не виключає самостійної відповідальності за завдану шкоду [261, с. 57].

Отже, одними із найсуттєвіших обмежень у цивілістиці - є обмеження фізичної особи в її дієздатності чи визнання фізичної особи недієздатною.

Зміст таких обмежень склався історично, а інститут обмеження в дієздатності є традиційним інститутом приватного права та має давню історію.

Відомий дослідник І. Б. Новицький зазначав, що римське право не знало такої категорії, як дієздатність. Однак, і в Римі не за кожною особою визнавалась здатність вчиняти дії з юридичними наслідками [124, с. 61]. Так, наприклад, обмежувались у дієздатності марнотратники – особи слабкої волі, нездатні дотримуватися необхідної міри у витрачанні майна, розтринькуючи його, внаслідок чого створювалась загроза їх повного зубожіння. Протягом

багатьох століть існували обмеження дієздатності для жінок: в республіканському римському праві жінки перебували довічно під опікою домовладки, чоловіка чи найближчого родича [17, с. 109].

У Франції (за Цивільним кодексом 1904 року), повнолітня особа, яка внаслідок свого марнотратства, відсутності міри, неробства і ледарства ризикувала впасти в жебрацтво, або ставила під загрозу виконання своїх сімейних обов'язків, підлягала захисту у вигляді обмеження дієздатності і встановлення над нею опіки [30, с. 28-29].

Обмеження дієздатності було відомо і дореволюційному цивільному праву. Так, підставою для обмеження громадянина в дієздатності були марнотратство та пияцтво. При цьому марнотратство повинно бути таким, що загрожувало йому самому чи його сім'ї скрутним матеріальним становищем, а звичайне пияцтво повинно було бути таким, що позбавляло громадянина здатності діяти розсудливо по відношенню до укладення договорів та управління своїм майном.

В наступному цивільне законодавство пішло шляхом розширення кола підстав, наявність яких дозволяла обмежувати дієздатність фізичної особи.

Сьогодні такі обмеження знайшли своє закріплення на рівні матеріального права, а процедурні питання за такими справами відтворені в процесуальному законодавстві [287, с. 167].

Здійснення прав є свідомою цілеспрямованою діяльністю з метою задоволення потреб і, якщо суб'єкт не здатний розуміти значення своїх дій або керувати ними, така свідомо вольова діяльність виключається. У зв'язку із цим, слід погодитись із тими вченими, які вважають дієздатність особи умовою здійснення нею суб'єктивних цивільних прав. Однак такий висновок актуалізує доволі важливе як з теоретичної, так і з практичної точки зору питання стосовно належного забезпечення прав недієздатних осіб. Закон не позбавляє недієздатних осіб їхніх прав, а лише створює умови для того, щоб здійснення цих прав відбувалось через поведінку дієздатних осіб [81, с. 35].

Згідно з положеннями ч. 4 ст. 293 ЦПК справи про обмеження цивільної дієздатності особи, визнання особи недієздатною, поновлення цивільної дієздатності фізичної особи розглядаються суддею і двома присяжними [269].

Обмеження цивільної дієздатності особи або визнання фізичної особи недієздатною є значним втручанням у її конституційні права, тому завданням суду під час розгляду цих справ окремого провадження є ретельне дослідження усіх матеріалів справи та суворе дотримання процесуального законодавства.

З метою визначення правового статусу присяжних під час розгляду справ щодо окремих видів цивільної дієздатності особи пропонуємо розглянути процесуальні особливості їх розгляду.

Згідно з ст. 30 ЦК України цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання [267].

У ст. 36 ЦК України визначаються підстави обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, а саме наявність психічного розладу, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Також суд може обмежити цивільну дієздатність особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище [267].

На думку Л. Г. Лічман повна цивільна дієздатність характеризується двома критеріями: медичним – відсутність хронічного, стійкого психічного розладу та юридичним – усвідомленням значення своїх дій та можливістю (здатністю) керувати ними [97, с. 15].

К. В. Аймедов і В. Д. Фучеджі виокремлюють психологічну складову дієздатності, яка, на думку авторів, полягає у здатності особи усвідомлювати соціально-правовий характер, значення та наслідки своїх дій і вільно керувати

ними – здійсненні вольової діяльності. Вона є базовою по відношенню до юридичного змісту дієздатності, оскільки обумовлює його виникнення, зміну чи припинення [2, с. 89].

Слід зауважити, що наданий законодавцем перелік підстав обмеження цивільної дієздатності не є вичерпним, а тому у рамках судового розгляду заявник може доводити існування інших психологічних залежностей, що ставлять особу чи її сім'ю у скрутне матеріальне становище.

У цьому контексті цікавою є позиція О. В. Соболева, який пропонує запровадити «статусну покупку» як підставу обмеження цивільної дієздатності особи. Автор зазначає, що укладення «статусної покупки» може в певних випадках свідчити про певний вид марнотратства з боку фізичної особи. Марнотратство необхідно чітко визначити в Цивільному кодексі України як підставу обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, що сприятиме удосконаленню правового механізму здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав фізичної особи [219, с. 180].

На нашу думку, у розширенні підстав обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визначених у ст. 36 ЦК, немає необхідності, оскільки зазначений законодавцем перелік психічних розладів не є вичерпним.

Однак, слід звернути увагу на те, що одна із підстав визнання фізичної особи обмежено дієздатною, а саме – зловживання азартними іграми, є проблемною з точки зору практичної реалізації. Пояснимо нашу думку наступним. Справа в тому, що схильність до азартних ігор – «лудоманія» у 1980 році Американською психіатричною асоціацією було кваліфіковано як хворобу (розлад який полягає в частих повторюваних епізодах участі особи в азартних іграх, що призводить до зниження соціальних, професійних, матеріальних і сімейних цінностей), яка згодом внесена Всесвітньою організацією охорони здоров'я в перелік захворювань під міжнародним кодом F 63.0 [261, с. 60].

Ми вважаємо, що в існуючому формулюванні «зловживання азартними іграми», як підстави обмеження дієздатності фізичної особи закладена певна

правова невизначеність, оскільки це може трактуватися як стан, а не як дія, яка може призвести до погіршення матеріального становища сім'ї. Відповідно, подібне формулювання не буде сприяти стабільній однорідній практиці в захисті інтересів громадян. Тим більше, що Міжнародній класифікації хвороб МКБ-10 розрізняють схильність до азартних ігор та патологічну залежність від азартних ігор. Даний факт необхідно враховувати при винесенні рішення про обмеження дієздатності фізичної особи, коли єдиною підставою виступає залежність від азартних ігор. До того ж, правильна кваліфікація дій особи має величезне значення при розгляді справи. І ось чому.

Правові норми, у яких зазначаються підстави обмеження цивільної дієздатності особи, містять такі оціночні поняття як «зловживання», «скрутне матеріальне становище», «схильність до азартних ігор» тягар доказування наявності достатніх підстав для обмеження дієздатності особи лягає на заявника. При цьому слід підкреслити важливу роль суду при дослідженні усіх обставин, що свідчать про психічний розлад або зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо.

Крім участі присяжних у розгляді заяв про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи вони також залучаються до розгляду справ про визнання фізичної особи недієздатною.

Згідно з ст. 39 ЦК України фізична особа може бути визнана недієздатною якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними [267].

В юридичній літературі деякі автори зазначають, що визнання фізичної особи недієздатною можливо і щодо фізичної особи, яка до цього вже була обмежена у дієздатності внаслідок психічного розладу, котрий суттєво впливав на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними за умови, якщо її психічний стан значно погіршився, а психічний розлад набув характеру стійкого, хронічного [23, с. 126].

Правові наслідки визнання особи недієздатною встановлюються у ст. 41 ЦК України. Визнання судовим рішенням особи недієздатною позбавляє її можливості приймати участь у правовідносинах, тому такій особі призначається опікун. Правовий статус недієздатності не має постійного характеру, тому у разі поліпшення психічного стану або видужання, судові рішення про визнання особи недієздатною може бути скасовано [14, с. 96].

На думку зарубіжних фахівців, на теперішній час при вирішенні питання про правовий статус особи з особливостями психічного розвитку використовуються два критерії: медичний та юридичний [232, с. 102].

Щодо визнання громадянина недієздатним медичний критерій означає, в першу чергу, наявність у особи певного психічного захворювання чи ряду психічних захворювань, які впливають на зниження чи такі, що зводять нанівець здатність особи розуміти значення своїх дій та керувати ними. Іншими словами, не всякий психічний розлад може стати підставою для визнання громадянина недієздатним. В будь-якому випадку захворювання повинно тягти за собою нерозуміння громадянином значення своїх дій і неможливість ними керувати, що, в свою чергу, буде перешкоджати його повноцінній участі в цивільному обороті. Тобто, для визнання громадянина недієздатним недостатньо установити лише факт психічного захворювання, вимагається також встановлення ступеню зміни особистості, яка відбулася в результаті такої хвороби [284, с. 238].

У зв'язку з чим вірною уявляється позиція тих науковців, які пропонують розглядати поняття недієздатності через сукупність її складових: наявність у особи психічного захворювання; її нездатність розуміти значення своїх дій та керувати ними; наявність причинного зв'язку між двома вищеназваними фактами [3, с. 117].

Погоджуючись із такими висновками, варто все ж таки зазначити, що для визначення характеру та ступеню психічного розладу, який став підставою для визнання громадянина недієздатним, використовується судово-медична експертиза, яка повинна проводитися відповідною установою. При цьому слід

враховувати той факт, що неприпустимо при визнанні громадянина, який страждає на психічний розлад, недієдатним лише на підставі психіатричного діагнозу, диспансерного спостереження в психіатричному стаціонарі або у психоневрологічному закладі. При винесенні судом такого рішення необхідно оцінювати всі ці медичні факти у сукупності з іншими.

Розглядаючи юридичний критерій дієдатності, необхідно підкреслити, що він характеризує не порушення окремих психічних функцій фізичної особи, а її психічний стан в цілому. Його специфіка виявляється також у тому, що юридичний критерій неможливо встановити за допомогою окремої ознаки, як це можна зробити при визначенні медичного критерію, встановивши наявність того чи іншого психічного захворювання чи розладу. Окремі цивілісти вказують, що юридичний критерій дієдатності визначається як неможливість фізичної особи усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) чи керувати ними. Іншими словами, юридичний критерій дієдатності є своєрідною узагальнюючою характеристикою психічного стану особи (тяжкість, глибина хворобливих розладів психіки). При цьому, наголошують науковці, юридичний критерій до свого змісту включає дві ознаки: інтелектуальну, яка виражається у неможливості особою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) та вольову, яка виражається у неможливості особи керувати своїми діями [3, с. 116]. Отже, можна зробити висновок, що юридичний критерій завжди лежить в основі визначення обсягу та ступеню дієдатності фізичної особи. В сенсі наведеного, ми поділяємо думку Ю.Л. Марзак, яка вважає, що оцінка судом ступеню (повноти) юридичного критерію буде слугувати додатковою гарантією захисту прав осіб, що страждають психічними захворюваннями [106, с. 12].

Як бачимо, медичний та юридичний критерії мають суттєве значення як для визнання фізичної особи недієдатною, так і для визнання її обмежено дієдатною.

Досліджуючи дану проблематику, слід також наголосити, що обмеження цивільної дієздатності особи або визнання фізичної особи недієздатною є тимчасовим обмеженням можливості особи виступати повноцінним суб'єктом цивільних правовідносин. А отже, законодавцем встановлена можливість поновлення дієздатності фізичної особи у випадках, якщо внаслідок видужання або значного поліпшення її психічного стану у неї поновилася здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними (ст. 42 ЦК України). Як і обмеження дієздатності та визнання фізичної особи недієздатною, розгляд справ про поновлення дієздатності фізичної особи відбувається на підставі заяви опікуна або органу опіки і піклування у складі судді і двох присяжних.

Процесуальний порядок розгляду справ про обмеження цивільної дієздатності особи, визнання особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності особи має свої особливості, які не в останню чергу стосуються і питання щодо з'ясування процесуального статусу присяжних під час участі у розгляді цих справ.

Однією з відмінностей розгляду справ окремого провадження від справ позовного провадження є чітко встановлений у законі перелік осіб, які можуть бути заявниками у справах щодо окремих видів цивільної дієздатності фізичних осіб. Так, заяву про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи може бути подано членами її сім'ї, органом опіки та піклування, закладом з надання психіатричної допомоги. Заяву про визнання фізичної особи недієздатною може бути подано членами її сім'ї, близькими родичами, незалежно від їх спільного проживання, органом опіки та піклування, закладом з надання психіатричної допомоги. Заяву про обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавлення її цього права може бути подано батьками (усиновлювачами), піклувальниками, органом опіки та піклування [269].

Розгляд справ про поновлення цивільної дієздатності фізичної особи відбувається за заявою опікуна або органу опіки і піклування (ст. 42 ЦК).

У заяві про обмеження цивільної дієздатності особи мають бути викладені обставини, що свідчать про: наявність психічного розладу, що істотно впливає на здатність особи усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними; зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо, що призвело до перебування як самої особи, так і членів її родини, а також осіб, який вона зобов'язана утримувати, у скрутному матеріальному становищі.

В цьому аспекті заявник має довести як факт самого зловживання, так і негативні матеріальні наслідки такого зловживання. Водночас, погоджуємося з існуючою у доктрині думкою, що використання терміну «зловживання» щодо наркотичних засобів і токсичних речовин є неправильним з огляду на пряму заборону незаконного вживання наркотичних засобів та інших психотропних речовин, встановлену кримінальним законодавством. Тому будь-яке немедичне їх вживання вже має бути підставою для обмеження цивільної дієздатності особи.

У заяві про визнання особи недієздатною заявник має викласти відомості, що свідчать про наявність в особи хронічного стійкого психічного розладу, внаслідок якого особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними [269].

У межах доказування факту зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами тощо можуть використовуватися будь-які засоби доказування, передбачені ст. 76 ЦПК, а саме письмові, речові і електронні докази, висновки експертів, показання свідків [269].

Враховуючи той факт, що «зловживання» та «скрутне матеріальне становище» є оціночними поняттями, то саме на суддю і присяжних покладається обов'язок всебічного, повного, об'єктивного та безпосереднього дослідження доказів.

У зв'язку з цим, важливим аспектом є встановлення можливості присяжних ознайомитись з обставинами справи, викладеними у заяві про обмеження цивільної дієздатності особи або визнання особи недієздатною.

Цивільним процесуальним законодавством не встановлено право присяжних брати участь у дослідженні усіх відомостей у судовому засіданні, однак можна дійти висновку, що це право прямо впливає із факту включення присяжних до складу суду і колегіального винесення ними і професійним суддею рішення.

При цьому на суддю більшою мірою покладається виконання функції контролю за дотриманням усіма учасниками справи процесуального закону, а на присяжних покладається обов'язок більш ретельного дослідження відомостей у справі. Це зумовлено незнанням присяжними процедури судового розгляду, проте наявністю в них високого рівня внутрішньої заінтересованості у фактичних матеріалах справи. На відміну від судді, якому притаманна професійна деформація та схильність спиратися на письмові відомості під час розгляду судових справ, присяжних цікавить як юридичний, так і медичний критерій обмеження цивільної дієздатності фізичної особи чи визнання її недієздатною.

За результатами статистичного аналізу даних щодо розгляду справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною, поновлення цивільної дієздатності можна дійти наступних висновків. Відсоток задоволених заяв про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи від загальної кількості розглянутих справ за звітний період становить: у 2017 році – 61,9 %, у 2018 році – 59,2 %, у 2019 році – 61,2 %. Відсоток задоволених заяв про визнання фізичної особи недієздатною становить від загальної кількості розглянутих справ про визнання фізичної особи недієздатною: у 2017 році – 79 %, у 2018 році – 80,2 %, у 2019 – 79, 4 %. Таким чином, відсоток задоволених заяв про обмеження цивільної дієздатності особи, а особливо про визнання фізичної особи недієздатним є високим [139].

Це пов'язується більшою мірою не із зростанням рівня психічних захворювань, а з поверхневим та неповним дослідженням судом справ, з посиланням лише на висновок експерта без урахування інших обставин справи. Як правило, у рішеннях про визнання особи недієздатною суд за основу бере лише медичний критерій – висновок проведеної експертизи, при цьому

ототожнюючи наявність психічного розладу з категорією «недієздатність», не встановлюючи наявність юридичного критерію – відсутності здатності усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. В інших випадках, суд ухвалює рішення про задоволення заяви за наслідком розгляду справи без участі фізичної особи щодо якої розглядається справа або представника органу опіки та піклування без встановлення поважних причин неявки в судове засідання [41, с. 130].

Водночас, слід звернути увагу на відсоток задоволених заяв про поновлення цивільної дієздатності фізичної особи. У 2017 році відсоток задоволених заяв від загальної кількості справ щодо поновлення цивільної дієздатності особи становить 34,3 %, у 2018 році цей показник дорівнює 54,9, а у 2019 році – 54,1 %. Тобто відсоток задоволених заяв про поновлення цивільної дієздатності фізичної особи значно менше відсотка задоволених заяв про обмеження цивільної дієздатності особи і визнання фізичної особи недієздатною. Аналіз судових рішень свідчить про те, що суддя, під час вирішення питання щодо поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, бере до уваги, в основному, рішення судово-психіатричної експертизи. Згідно з ст. 300 ЦПК скасування рішення суду про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена, здійснюється за рішенням суду за заявою самої фізичної особи, її піклувальника, членів сім'ї або органу опіки та піклування. Скасування рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною, в разі її видужання або значного поліпшення її психічного стану здійснюється за рішенням суду на підставі відповідного висновку судово-психіатричної експертизи за заявою опікуна, членів сім'ї, органу опіки та піклування або самої особи, визнаної недієздатною [269].

Таким чином, законодавець встановлює, що висновок судово-психіатричної експертизи є обов'язковою підставою скасування рішення суду про визнання особи недієздатною. Водночас, для скасування рішень суду про

обмеження цивільної дієздатності особи обов'язкова наявність цього висновку законодавцем не передбачається.

У 2017 році у ЦПК України були внесені зміни щодо можливості подання заяви про поновлення цивільної дієздатності особою, визнаною недієздатною. Законодавче встановлення процесуальної можливості відкриття провадження у справі за заявою особи, визнаної недієздатною, сприяє такій особі в здійсненні її прав, вжиття заходів щодо всебічного, повного і об'єктивного з'ясування всіх обставин [190, с. 143].

З огляду на важливе соціальне значення справ щодо окремих видів цивільної дієздатності особи, суд, під час розгляду цих справ, має використовувати усі можливі види доказування, не обмежуючись висновками судово-психіатричної експертизи. Судом мають враховуватися і письмові докази, такі як медичні довідки, історія хвороби, матеріали правоохоронних органів, свідчення сусідів, колег по роботі тощо. Слід звернути увагу на те, що перелік підстав обмеження цивільної дієздатності фізичної особи є необмеженим, а тому азартні ігри, марнотратство, колекціонування та інші види психологічних залежностей можуть розглядатися у суді як підстави обмеження цивільної дієздатності фізичної особи.

У зв'язку з цим, детальне і всебічне дослідження усіх відомостей у справі має важливе значення для встановлення як юридичного, так і медичного критеріїв обмеження цивільної дієздатності особи або визнання її недієздатною. Пропонуємо визначити наступні процесуальні права присяжних під час розгляду справ щодо окремих видів цивільної дієздатності особи: право ознайомитись з матеріалами справи; право колегіально призначати, за наявністю достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи, судово-психіатричну експертизу; право ставити на обговорення питання щодо можливості особи з'явитися у судові засідання і дати пояснення по суті справи та доповнити ЦПК ст. 35-1 «Процесуальні права та обов'язки присяжних».

За статистичними даними, незадовільною залишається реалізація права особистої присутності особи, щодо якої розглядається справа про визнання її

недієздатною в суді. Так в результаті моніторингу виявлено, що лише при ухваленні 25 рішень особа, щодо якої розглядалася справа про визнання її недієздатною була присутня безпосередньо в судовому засіданні, що складає лише 6,76% від загальної кількості судових справ [4].

У зв'язку з цим важлива активна позиція присяжних під час розгляду справ щодо окремих видів цивільної дієздатності фізичної особи. На нашу думку, це досягається встановленням чіткої законодавчої процедури розгляду цих справ окремого провадження із визначенням процесуальних прав присяжних у судовому засіданні.

Вивчення судової практики дозволило виділити основні порушення, які допускаються судом під час розгляду справ щодо окремих видів цивільної дієздатності, та можливість присяжних вплинути на їх усунення, і які відображені у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним». Зокрема, до таких віднесено: прийняття заяв від осіб, які неправомочні пред'являти такі вимоги; призначення справи про визнання фізичної особи недієздатною без проведення судово-психіатричної експертизи; розгляд справ без залучення представників органів опіки і піклування тощо [166].

У зв'язку з цим можна дійти висновку, що під час розгляду цих справ судді допускають порушення процесуального законодавства, а саме: судді приділяють недостатньо уваги всебічному дослідженню підстав обмеження цивільної дієздатності фізичної особи або визнання особи недієздатною ґрунтуючи свої рішення, у більшості випадках, на висновках судово-психіатричної експертизи.

Цивільним процесуальним законодавством передбачено залучення присяжних до розгляду справ окремого провадження про визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою (ч.4 ст. 293 ЦПК).

Однією із самих характерних особливостей справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою є специфічний порядок

підготовки цих справ до судового розгляду. Специфіка підготовки виявляється в тому, що цивільно-процесуальна норма: детально регламентує підготовчі дії судді; конкретизує обов'язок судді із збору доказового матеріалу; приписує суду вживання заходів з охорони майна відсутньої особи. Також слід зауважити, що попереднє судове засідання проводиться суддею одноособово, оскільки колегіальність складу суду передбачена лише для розгляду справи по суті [272, с. 89].

Як слушно зауважує В. Г. Бобко, всебічна і повна підготовка до розгляду справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою має надзвичайно важливе значення, тому що такі справи розглядаються без участі цієї особи, а судові рішення впливає на її особисті і майнові права [13, с. 53].

Отже на суддю одноособово покладається обов'язок встановлення осіб, які можуть дати свідчення про фізичну особу, місцеперебування якої невідоме, надіслання запитів до відповідних організацій за останнім місцем проживання такої особи, надіслання запитів за останнім відомим місцем роботи, а також дослідження вказаних у заяві відомостей щодо мети визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою, обставин, що підтверджують безвісну відсутність цієї особи або обставини, що загрожували смертю фізичної особи.

Таким чином, основні заходи щодо дослідження підстав для визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою вживаються суддею одноособово. Участь присяжних у підготовчому судовому засіданні є формальною. Повноваження присяжних обмежуються виключно ознайомленням з матеріалами справи безпосередньо у залі судових засідань під час розгляду справи по суті.

Враховуючи сучасну політичну ситуацію в країні, а саме проведення операції Об'єднаних сил (ООС) на окремих територіях східної України, розгляд судами справ про визнання фізичних осіб безвісно відсутніми чи оголошення їх померлими ускладнюється з огляду на наступне. По-перше, є проблема

визначення правового статусу осіб, які пропали безвісті у зоні проведення антитерористичної операції (АТО). По-друге, розгляд цієї категорії справ ускладнюється тим, що військовий конфлікт, який відбувається на сході України, офіційно не визнається військовими діями і не має чітко визначених часових меж. У зв'язку з цим постає питання чи можливо застосувати до осіб, які зникли безвісті у зоні проведення ООС, положення ч. 2 ст. 42 ЦК, а саме визнати цих осіб як зниклих безвісті у зв'язку з військовими діями або збройним конфліктом?

Обов'язок з встановлення цих та інших обставин справи покладається на суддю та має вирішальне значення для забезпечення повного та всебічного розгляду заяв про визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою.

Враховуючи специфіку розгляду цивільних справ щодо окремих видів цивільної дієздатності та особливих правових статутів фізичної особи, а саме активну позицію судді і використання письмових відомостей як основного виду доказування під час розгляду цих справ, пропонуємо дослідити доцільність залучення присяжних до здійснення правосуддя у цих справах окремого провадження.

Думки науковців щодо доцільності залучення присяжних до розгляду справ щодо окремих видів цивільної дієздатності розділилися. Так, В. І. Тертишніков зазначає, що законодавець реанімував інститут народних засідателів з метою суспільного контролю за розглядом в суді справ, які пов'язані з вельми важливими для осіб правами, перш за все, особистого характеру [237, с. 27].

Погоджуємося з позицією Н. В. Радутної, що для того, щоб діяльність народних засідателів сприяла здійсненню основного завдання правосуддя, вона має проявлятися в активній їх участі у судовому дослідженні і самостійному, творчому прийнятті рішень. На думку автора, неправильна оцінка суддею ролі і значення участі народних засідателів у розгляді справи або недостатня поінформованість засідателів стосовно їх повноважень може призвести до

порушення процесуальних гарантій їх незалежності і самостійності. Тому однією з умов належного виконання засідателями їх повноважень у суді є правильна орієнтація у питаннях, які стосуються їх прав та обов'язків у суді і порядку їх здійснення [175, с. 286-287].

С. Я. Фурса стверджує, що реформування цивільного судочинства за допомогою суду присяжних – це обов'язок держави, яка проголосила це положення у Конституції. У сучасному цивільному судочинстві багато громадян не бажає залежати від особистої думки судді, а готові оплатити «зайві витрати», але почути об'єктивну оцінку правопорушення та реальних заходів щодо відновлення їх прав. Водночас, автор зауважує, що повернення до старого інституту народних засідателів ставить перед судами нову проблему, яку необхідно вирішувати – забезпечення явки народних засідателів для розгляду певних категорій справ [262, с. 15].

Критикує сучасний інститут народних засідателів і М. М. Ясинок, який зазначає, що цей інститут народного представництва, у тому вигляді, як він існує, вичерпав свій ресурс. Він вже не є контролем суспільства над судочинством, ні помічником судді, ні засобом участі трудящих у відправленні правосуддя. Він став знову судовим баластом, який не потрібний ні суду, ні самим народним засідателям, ні суспільству в цілому. Таким чином, всі справи окремого провадження можливо розглядати суддею одноособово [285, с. 163].

Інші науковці, навпаки, вважають, що народні засідателі – це спроба пошуку компромісу між юридичною раціональністю і народною участю у правосудді. Залучення народних засідателів дозволяє поєднати нормативність (представлену професійними суддями) і суспільні переконання (представлені народними засідателями). За загальним правилом, залучення народних засідателів забезпечує контроль над авторитарними тенденціями виконавчої влади і гарантує незалежність прийняття рішень, так само як тренує почуття громадянства і легітимізує прийняті рішення [112].

Отже, наукові погляди щодо залучення представників народу до участі у розгляді справ окремого провадження розділилися. Особливості розгляду справ

щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи або визнання її недієздатною, а також справ про поновлення цивільної дієздатності полягають у винесенні судами рішень на підставі письмових доказів (медичних довідок, історії хвороби) або на підставі висновку судово-психіатричної експертизи. У зв'язку з цим, роль присяжних у розгляді цих категорій справ обмежується лише ознайомлення з наявними у справі документами. Водночас, залучення присяжних до судового розгляду потребує значних часових і фінансових витрат, неявка присяжних призводить до затягування судового розгляду, тому постає питання щодо доцільності їх участі у здійсненні правосуддя під час розгляду прав щодо окремих видів цивільної дієздатності особи.

Таке саме питання виникає і під час дослідження доцільності залучення присяжних до розгляду справ щодо визнання фізичної особи безвісно відсутньої чи оголошення її померлою.

Вважаємо, що залучення присяжних до участі у розгляді справ щодо окремих видів цивільної дієздатності та особливих правових статусів фізичної особи є потребує подальшого удосконалення з огляду на наступне. Під час розгляду справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи суд бере до уваги письмові відомості, що підтверджують наявність психічного розладу, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними або відомості, що підтверджують факт зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами тощо, якщо ці дії ставлять саму особу чи членів її родини у скрутне матеріальне становище. Засобами доказування у даному випадку виступають медичні довідки, історія хвороби, факт перебування на обліку у лікарня-нарколога, характеристики за місцем проживання, показання свідків, пояснення заявника і представників заінтересованої особи тощо. З метою з'ясування психічного стану фізичної особи і вирішення питання щодо обмеження її цивільної дієздатності суд може призначити судово-психіатричну експертизу. При вирішенні даної категорії справ окремого провадження висновок судово-психіатричної експертизи є вирішальним, оскільки встановлює наявність причинно-наслідкових зв'язків

між алкоголізмом чи залежністю від інших психоактивних речовин та матеріально скрутним становищем його сім'ї, визначає наявність порушень вольової сфери, оцінює вплив наявних психічних розладів на здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними (зіставлення медичного і юридичного критеріїв дієздатності) тощо [177, с. 109].

Враховуючи вищенаведене, підставами для обмеження цивільної дієздатності чи визнання фізичної особи недієздатною є наявність в цієї особи певних психічних захворювань, що впливають на її здатність усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними або психічних залежностей, що ставлять особу або членів її родини у скрутне матеріальне положення. Встановлення факту наявності психічного розладу та діагноз, а також визначення чи здатна особа володіти своїми діями у конкретній практичній ситуації є завданнями судового психіатра.

В свою чергу, на суд покладається обов'язок призначення судово-психіатричної експертизи за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи (ст. 298 ЦПК), дослідження висновку за результатами проведеної судово-психіатричної експертизи та інших доказів у справі.

Предмет доказування у справах про визнання особи безвісно відсутньої чи оголошення її померлою представляє собою сукупність матеріально-правових фактів (обставин), з якими норми цивільного права пов'язують виникнення у суду законної презумпції безвісної відсутності особи або презумпції смерті відсутньої особи [272, с. 89].

При цьому слід звернути увагу на активну роль суду у процесі розгляду справ щодо особливих правових статусів фізичної особи, як-от: законодавчо покладений на суд обов'язок із встановлення осіб, які можуть дати свідчення про фізичну особу, надіслання запитів до відповідних організацій за останнім місцем проживання і за останнім місцем роботи про наявність відомостей щодо фізичної особи, а також обов'язок вжити заходів для охорони майна фізичної особи (ст. 307 ЦПК). Усі вище перераховані дії з підготовки справи до розгляду здійснюються суддею одноособово, а присяжні залучаються до розгляду справи

по суті. Таким чином, присяжні можуть лише ознайомитись із матеріалами судової справи, які були заздалегідь подані заявником, і відомостями, зібраними суддею на стадії підготовки до судового розгляду. Такими документами є довідки про місця проживання фізичної особи, довідки з місця роботи, відомості, отримані від відповідних органів внутрішніх справ, житлово-експлуатаційної служби тощо. Враховуючи те, що присяжні не володіють знаннями у сфері права, а саме: не знають вимог процесуального закону до відомостей, які мають бути визначені у заяві про визнання особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою, а також до переліку обставин, які мають бути встановлені судом під час підготовки справ до розгляду, вони не можуть брати активну участь у винесенні судом рішення за результатами розгляду цих справ.

При розгляді справ щодо окремих видів цивільної дієздатності та особливих статусів фізичної особи суд зобов'язаний суворо дотримуватися вимог процесуального закону. На думку окремих науковців, одним з найпоширеніших порушень, яке допускають судді під час розгляду справ щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи чи визнання її недієздатною, є обмеження права такої особи бути присутньою та самостійно надавати пояснення під час судового розгляду. Вважаємо, що законодавчому рівні можливості участі особи, щодо якої розглядається справа про визнання її недієздатною, у розгляді справи у режимі відео конференції. Питання про виклик фізичної особи, щодо якої розглядається справа про визнання її недієздатною, вирішується в кожному випадку судом із урахуванням стану її здоров'я (ст. 299 ЦПК). Аналіз судових рішень у справах про визнання фізичної особи недієздатною свідчить про те, що із 370 проаналізованих справ про визнання фізичної особи недієздатною лише при ухваленні 25 рішень особа, щодо якої розглядалася справа, була присутня безпосередньо у судовому засіданні, що складає лише 6,76 % від загальної кількості судових справ. Водночас в усіх 25 випадках, коли особа була присутня в судовому засіданні, суди ухвалювали рішення про визнання її недієздатною [4].

У зв'язку з вищезазначеним виникає питання щодо прав та обов'язків присяжних під час розгляду цих справ окремого провадження. Встановлення наявності медичного та юридичного критеріїв недієздатності потребує спеціальних знань у сфері психіатрії, у справах про визнання особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою функція зібрання необхідних відомостей покладається на суддю одноособово під час підготовки судової справи до розгляду, а здійснення присяжними контролю за дотриманням норм цивільного процесуального законодавства потребує наявності в останніх знань у сфері права. Питання, які є предметом розгляду справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи або визнання її недієздатною, поновлення цивільної дієздатності, визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою не відносяться до побутових, сімейних, соціальних сфер життя, які є зрозумілими і близькими присяжному як представнику громадськості. Здійснювати функцію громадського контролю за дотриманням суддями цивільного процесуального законодавства присяжні також не в змозі через відсутність у них необхідних знань у юриспруденції.

Не викликає сумнівів, що справи окремого провадження про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи і визнання її недієздатною стосуються важливої складової правового статусу фізичної особи, а саме її здатності самостійно своїми діями набувати права та їх здійснювати, створювати для себе цивільні обов'язки та самостійно їх виконувати. Також важливим є захист прав та майна осіб, цивільна дієздатність яких була обмежена рішенням суду та законодавчого забезпечення можливості поновлення цивільної дієздатності фізичної особи за наявності достатніх підстав.

Справи про визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою також мають соціальне значення, оскільки прийняті судом рішення у цих справах тягнуть за собою настання певних правових наслідків як для особи, щодо якої розглядалося питання про визнання її безвісно відсутньою чи оголошення померлою, так і для заявників та інших заінтересованих осіб.

Саме з міркувань захисту прав та інтересів фізичних осіб, щодо яких розглядаються справи про обмеження цивільної дієздатності або визнання їх недієздатними, поновлення цивільної дієздатності, визнання особи безвісно відсутньою чи оголошення померлою, законодавцем передбачається залучення присяжних до участі у здійсненні правосуддя у справах щодо окремих видів цивільної дієздатності та особливих правових статусів фізичної особи. На нашу думку, законодавець приймаючи на рівні закону положення про обов'язкову участь присяжних у цих справах окремого провадження мав на меті забезпечити громадський контроль за дотриманням судами вимог процесуального закону, ретельним дослідженням усіх матеріалів справи і недопущення неправомірного обмеження цивільної дієздатності фізичних осіб або настання правових наслідків у зв'язку з незаконним визнанням особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою.

Але багаторічна судова практика розгляду цих справ із залученням присяжних свідчить про пасивність останніх під час судового розгляду і виключно формальний характер їх участі. Під час розгляду цих справ присяжні відіграють лише роль «спостерігачів» через відсутність знань у сфері психіатрії, а також юридичних знань, необхідних для здійснення ними контролю за дотриманням судом вимог закону. Під час розгляду цих категорій справ окремого провадження життєвий досвід, громадянська позиція, ціннісні орієнтири присяжних не можуть бути використані, оскільки доказування у цих справах обмежується медичними показниками, письмовими та іншими відомостями, які здатен оцінити професійний суддя самостійно спираючись на вимоги процесуального закону та власний досвід. Водночас, відповідно до ч. 5 ст. 263 ЦПК обґрунтованим є рішення, ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні. Тому, рішення суду у цих соціально значущих категоріях справ окремого провадження не повинно обмежуватися виключно висновками судово-психіатричної експертизи, але й оцінювати інші наявні у справі

відомості, а також встановлювати можливість особи, щодо якої розглядається справа, бути присутньою у залі судового засідання. Участь присяжних в даному випадку є тим засобом громадського контролю за всебічним та повним дослідженням усіх матеріалів справи. За умови законодавчого закріплення процесуальних прав та обов'язків присяжних (які зазначаються у розділі 2) ефективність та самостійність присяжних у цих категоріях справ окремого провадження може бути збільшена.

Складнощі добору присяжних і затягування процесу судового розгляду у зв'язку з їх неявкою призводять до розгляду суддями цих справ одноособово всупереч вимогам ЦПК. За статистичними даними 83 кінцевих рішення із 5190 у цивільних справах були ухвалені без участі присяжних, тобто 1,6% [227, с. 17].

У науковому співтоваристві неодноразово зазначалася необхідність удосконалення процедури судового розгляду справ щодо окремих видів цивільної дієздатності та особливих правових статусів фізичної особи. Наприклад, Т. В. Корчак пропонував закріпити на законодавчому рівні права та обов'язки фізичної особи оголошеної померлою, В. Г. Бобко і Л. О. Жолондієвський пропонують внести зміни до ЦПК України щодо проведення розшуку безвісно відсутньої особи і повідомлення у засобах масової інформації щодо відкриття провадження у справі про визнання фізичної особи безвісно відсутньої або оголошення її померлою [13, с. 53].

Як бачимо, необхідність подальшого удосконалення законодавства щодо порядку розгляду справ щодо окремих видів цивільної дієздатності і особливих правових статусів фізичної особи за участю присяжних існує і є актуальною.

3.2. Розгляд справ про надання особі психіатричної та фізичної допомоги у примусовому порядку

Будь-яке примусове втручання в життя людини, безпідставне обмеження її свободи та особистої недоторканності шляхом надання психіатричної

допомоги у примусовому порядку є грубим порушенням прав людини та основних прав пацієнта, тому для такого втручання необхідні особливі підстави, чітко визначені критерії та встановлені гарантії захисту прав людини, до якої застосовуються відповідні примусові заходи [221, с. 380]. Це також стосується й випадків обмеження прав і свобод людини шляхом її примусової госпіталізації до протитуберкульозного закладу.

Відповідно до ст.1 Закону України «Про психіатричну допомогу», психіатрична допомога це - комплекс спеціальних заходів, спрямованих на обстеження стану психічного здоров'я осіб на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України, профілактику, діагностику психічних розладів, лікування, нагляд, догляд, медичну та психологічну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин.

Одним із видів надання психіатричної допомоги є проведення психіатричного огляду, який проводиться з метою з'ясування: наявності чи відсутності в особі психічного розладу, потреби в наданні їй психіатричної допомоги, а також для вирішення питання про вид такої допомоги та порядок її надання. В силу ст. 11 психіатричний огляд проводиться лікарем-психіатром: особи, яка досягла 14 років, на її прохання або за її усвідомленою письмовою згодою; особі віком до 14 років (малолітній особі) - на прохання або за письмовою згодою її батьків чи іншого законного представника; особі, визнаній у встановленому законом порядку недієздатною, якщо така особа за своїм станом здоров'я не здатна висловити прохання або надати усвідомлену письмову згоду, - на прохання або за письмовою згодою її законного представника. У разі незгоди одного з батьків або за відсутності батьків психіатричний огляд особи віком до 14 років (малолітньої особи) проводиться за рішенням (згодою) органу опіки та піклування, яке ухвалюється не пізніше 24 годин з моменту звернення іншого законного представника зазначеної особи до цього органу і може бути оскаржено відповідно до закону, у тому числі до суду. Законний представник особи, визнаної у встановленому законом порядку

недієздатною, сповіщає орган опіки та піклування за місцем проживання підопічного про надання ним згоди на проведення психіатричного огляду підопічного не пізніше дня, наступного за днем надання такої згоди.

Психіатричний огляд особи може бути проведено без її усвідомленої згоди або без згоди її законного представника у випадках, коли одержані відомості дають достатні підстави для обгрунтованого припущення про наявність у особи тяжкого психічного розладу, внаслідок чого вона: вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або неспроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність, або завдасть значної шкоди своєму здоров'ю у зв'язку з погіршенням психічного стану у разі ненадання їй психіатричної допомоги [177].

Закон також передбачає госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку у випадках якщо її обстеження або лікування можливі лише в стаціонарних умовах, та при встановленні в особи тяжкого психічного розладу, внаслідок чого вона: вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або неспроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність.

Важливого значення при розгляді справ про надання психіатричної допомоги є забезпечення безпеки пацієнтів. Особливо слід відзначити, що безпека пацієнтів стосується усіх галузей медичної допомоги, і всіх її учасників та вимагає комплексного багатостороннього підходу. Саме безпека пацієнта повинна бути основоположним принципом надання медичної допомоги.

Одним із варіантів забезпечення безпеки пацієнта є недобровільна (примусова) госпіталізація (госпіталізація без усвідомленої згоди). Не можемо не погодитись із тими фахівцями, які зазначають, що недобровільна госпіталізація – це одна із форм надання психіатричної допомоги, що полягає у поміщенні особи, яка страждає на психічний розлад, в психіатричний стаціонар, але не на її прохання чи з її згоди, а всупереч волі пацієнта. При прийнятті

рішення про госпіталізацію важливо враховувати юридичні аспекти: безпеку пацієнта та суспільства, з одного боку, і основне конституційне право на свободу та недоторканість – з другого. Особливістю недобровільної госпіталізації є те, що поміщення особи в стаціонар без її згоди здійснюється на підставі рішення суду на підставі висновку лікаря, що пов'язано з невідкладністю психіатричної допомоги. Тому стан особи, яка госпіталізується, повинен відповідати критеріям, визначеним ст. 14 Закону України «Про психіатричну допомогу» [224, с. 30].

Варто вказати, що можливість примусової госпіталізації передбачена не лише національним, але і міжнародно-правовими документами, серед яких необхідно виділити Принципи захисту психічно хворих осіб і покращення психіатричної допомоги, затверджені Генеральною Ассамблеєю ООН (Резолюція 46/119 від 17 грудня 1991 г.). Відповідно до принципу 16, будь-яка особа може бути поміщена в психіатричний заклад в примусовому порядку, а лише тоді, коли уповноважений для цієї мети (згідно закону) кваліфікований спеціаліст, який працює у сфері психіатрії, встановить, що дана особа страждає психічним захворюванням, а також визначить, що внаслідок цього захворювання існує, зокрема, серйозна загроза завдання безпосередніх чи невідворотних збитків цій особі або іншим особам. Госпіталізація в психіатричний заклад чи (або) утримання в ньому в примусовому порядку здійснюється спочатку протягом нетривалого періоду, визначеного внутрішньодержавним законодавством, з метою спостереження та проведення попереднього лікування до розгляду питання про госпіталізацію і утримання пацієнта в психіатричному закладі наглядовим органом. Таким органом, відповідно до принципу 17, є судовий чи інший незалежний орган, який створений і функціонує у відповідності до процедур, встановлених внутрішньодержавним законодавством [31, с. 6].

Цивільним процесуальним кодексом України передбачений порядок судового розгляд справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку і про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного

закладу. Обмеження свободи та особистої недоторканості особи за результатами розгляду цих справ окремого провадження спрямоване на захист громадськості від дій, що можуть бути вчинені особою, що страждає від психічної хвороби та, відповідно, на гарантію кожного громадянина на охорону його здоров'я.

Справи про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку і про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу розглядаються судом у порядку окремого провадження з обов'язковим залученням присяжних до судового розгляду.

Розглянемо процесуальні особливості судового розгляду справ про надання особі примусової психіатричної допомоги та визначення цивільного процесуального статусу присяжних під час їх участі у здійсненні правосуддя у цих справах окремого провадження.

Статтею 339 ЦПК України визначена підсудність справ про надання особі примусової психіатричної допомоги, а саме встановлено, що заява лікаря-психіатра про проведення психіатричного огляду особи у примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги та її продовження в примусовому порядку подається до суду за місцем проживання особи, а заява представника закладу з надання психіатричної допомоги про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги у примусовому порядку та заява про продовження такої госпіталізації подаються до суду за місцезнаходженням зазначеного закладу. Згідно з ч. 2 цієї статті заява особи, якій за рішенням суду надається амбулаторна психіатрична допомога у примусовому порядку, або її законного представника про припинення цієї допомоги подається до суду за місцем проживання особи, а про припинення госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги у примусовому порядку - до суду за місцезнаходженням закладу з надання психіатричної допомоги [269].

Виходячи з цих положень процесуального законодавства, до примусової психіатричної допомоги належать наступні заходи примусового характеру:

проведення психіатричного огляду особи; надання особі примусової амбулаторної психіатричної допомоги; продовження надання особі примусової амбулаторної психіатричної допомоги; госпіталізація до закладу надання психіатричної допомоги; продовження госпіталізації до закладу надання психіатричної допомоги; припинення надання психіатричної допомоги; припинення госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги.

Кожна зі справ окремого провадження, в тому числі і справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, має свій предмет доказування та особливу процедуру, яка закріплена в ст. 280, 281 ЦПК України. Не можна погодитись з тими фахівцями, які переконані, що права кожної людини в тому числі й у справах про надання медичної допомоги в примусовому порядку є її невід'ємним особистим немайновим правом. Будь-яке примусове втручання в життя людини, безпідставне обмеження її свободи та особистої недоторканості шляхом надання психіатричної допомоги у примусовому порядку чи примусової госпіталізації до протитуберкульозного закладу є грубим порушенням прав людини та основних прав пацієнта. Для такого втручання необхідні особливі підстави, чітко визначені критерії та встановлені правові гарантії» [221, с. 378]. Такими правовими гарантіями у сфері медичної допомоги, яка надається особі в примусовому порядку, на думку А. Одійник, є судовий процес. Саме в судовому процесі всі докази піддаються публічному аналізу, а доказування формує переконаність суду в об'єктивності фактів та обставин [132, с. 58].

Важливого значення для розгляду даної категорії справ має формування предмету доказування. Відомі українські процесуалісти В. А. Кройтор та О. С. Погребняк поділяють предмет доказування в цій категорії справ на загальний і спеціальний. Загальний предмет доказування є характерним для всіх випадків примусового надання психіатричної допомоги за відсутності особливих обставин; і спеціальний предмет доказування буде мати місце тоді, коли ці особливі обставини присутні у справі. Під особливими обставинами з точки зору загального предмета доказування вчені розуміють їх елементи. Зокрема

«стан психічної хвороби і загроза хвороби для самого хворого та оточуючих; підстави надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, причинний зв'язок між станом психічної хвороби та відповідною поведінкою особи, яка дає підстави для примусового надання психіатричної допомоги». Виходячи з цих обставин, вчені роблять висновок про те, що, ухвалюючи судові рішення, суд повинен виходити із медичного і юридичного критеріїв [89, с. 76-77]. Подібної точки зору дотримується і Т. Ц. Кашперська, яка вказує, що загальний предмет доказування формують обставини, які входять до предмета доказування в усіх справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення. Спеціальний предмет доказування є сукупністю тих обставин, які мають бути встановлені у кожній конкретній справі з урахуванням специфіки матеріально-правової природи відповідних правовідносин [67, с. 57]. Не спростовуючи в цілому таких думок, А. Олійник вважає, що предмет доказування у справах про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку є більш широким поняттям, а ніж те, що пропонується, оскільки він охоплює поняття психіатричної допомоги в розрізі психіатричного огляду, амбулаторної та стаціонарної психіатричної допомоги, підстав припинення психіатричної допомоги, яка надавалась у примусовому порядку, що передбачається Законом України «Про психіатричну допомогу». При цьому кожен із цих видів психіатричної допомоги потребує своєї відокремленої системи доказів, які насамперед ґрунтуються на об'єктивних даних, якими є поведінка особи в суспільстві [132, с. 59].

Проблемним питанням щодо даної категорії справ є і питання про те, на якому етапі цивільного судочинства формується предмет доказування з точки зору О. О. Грабовської для процедури розгляду та вирішення інших справ окремого провадження, зокрема, справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу та інших, ЦПК України не містить окремих статей, які б регламентували підготовку до судового розгляду, але це не означає, що у проміжку між постановленням ухвали про відкриття

провадження у справі і судовим розглядом не здійснюється підготовчих дій. Наприклад, у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку судом вивчаються заяви про проведення психіатричного огляду фізичної особи у примусовому порядку, про госпіталізацію до психіатричного закладу тощо, аналізуються підстави для надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, медичні висновки, які додаються до заяви (ст. 280 ЦПК України) тощо [28, с. 147-148].

Законодавець також встановлює обов'язкові вимоги до заяв про застосування до особи примусових заходів медичного характеру, а саме: зазначення підстав для надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку (ч. 1 ст. 340), додання до заяви висновків лікаря-психіатра або комісії лікарів психіатрів (ч.2 ст. 340), інші обставини і докази, на яких ґрунтуються вимоги заявника [269].

Разом з тим слід визнати, що на практиці, судді все ж таки спираються лише на висновок комісії лікарів-психіатрів, прирівнюючи його значимість до висновку експерта. З такою практикою погодитись не можна, адже комісійний висновок лікарів-експертів виступає лише одним із передбачених законом доказів і не є висновком експерта в сенсі ст. ЦПК України. Тим більше, що будь-який громадянин має право клопотати про призначення судово-психіатричної експертизи незалежно від наявності висновку лікаря-психіатра.

З одного боку, вважають фахівці, це надає додаткову гарантію захисту прав особи, яку госпіталізують, так як буде проведена комплексна оцінка фізичного та психологічного стану особи [99, с. 108]. В той же час слід погодитись і із висновками інших вчених, які наголошують, що призначення експертизи по кожній справі про примусову госпіталізацію недоцільно і нереально, так як складність і чисельність тих процесуальних дій, які суддя повинен буде вчинити для забезпечення проведення експертизи, роблять неможливим розгляд справи у достатньо короткий строк, передбачений в законі [238, с. 4]. Вважаємо, що суд повинен дослідити всі можливі докази з питання щодо примусової госпіталізації фізичної особи у недобровільному порядку до

психіатричного закладу, в рівному ступені надаючи значення їх важливості. В цьому контексті залучення присяжних до участі у розгляді цих справ окремого провадження буде слугувати додатковим механізмом контролю за дослідженням та врахуванням усіх наявних у справі відомостей.

Таким чином, під час розгляду справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку суддя і присяжні мають досліджувати усі обставини та докази, які зазначаються у заяві як підстави для застосування медичних заходів примусового характеру. Погоджуємося із думкою М. М. Ясинок, який вважає, що правникам необхідно мати перелік психіатричних захворювань, де було б зазначено перелік тих психіатричних захворювань, при яких до особи може бути примусово застосовано амбулаторне чи стаціонарне отримання психіатричної допомоги. В такому випадку суд буде мати змогу хоч і пасивно, але контролювати медичні висновки лікаря-психіатра [286, с. 184].

Крім того, не зважаючи на те, що наявність висновків лікаря-психіатра або комісії лікарів-психіатрів у справах про психіатричний огляд або надання амбулаторної психіатричної допомоги, а також у справах про продовження амбулаторної психіатричної допомоги є обов'язковою вимогою закону, суди також мають враховувати й інші обставини справи під час судового розгляду. Така позиція була висловлена у Постанові Касаційного цивільного суду Верховного суду України, де зазначено, що судові рішення судів попередніх інстанцій побудовані виключно на висновку комісії лікарів-психіатрів, при цьому інших обставин щодо поведінки та потенційної небезпечності особи судами не досліджувалося, його заперечення до уваги не приймалися та не надавалась їм належна правова оцінка [146]. У зв'язку з цим, Касаційним цивільним судом рішення першої та апеляційної інстанцій було скасовано та справу передано на новий розгляд до суду першої інстанції.

Отже, на присяжних, під час розгляд справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку, покладається обов'язок оцінки усіх наданих у справі доказів, не обмежуючись лише висновками лікарів-психіатрів, з метою прийняття законного та неупередженого рішення. В

свою чергу, кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень (ст. 81 ЦПК).

Під час розгляду справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку присяжним необхідно дослідити матеріали справи, що підтверджують наявність в особі розладів психічного здоров'я, та оцінити доцільність обмеження свобод такої особи у кожному конкретному випадку. Відсутність медичних і юридичних знань у пересічних громадян, які беруть участь у розгляді цієї категорії справ окремого провадження в якості присяжних, може стати на заваді їх активної позиції у судовому процесі. Однак у судовій практиці існують випадки, коли присяжними було винесене судове рішення всупереч позиції професійного судді, що підтверджується наявністю викладеної суддею окремої думки. Так, суддею Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області була викладена окрема думка через незгоду з рішенням, винесеним присяжними, за результатами розгляду судової справи про примусову госпіталізацію особи до клінічної психоневрологічної лікарні. В окремій думці суддя зазначає, що необхідність госпіталізації особи підтверджується відомостями про її поведінку, що отримана від її синів, а також висновком лікаря-психіатра, який підтвердив необхідність госпіталізації. На підставі цих доказів, суддя вважає, що заява про примусову госпіталізацію мала бути задоволена, однак присяжними було прийняте рішення про відмову у задоволенні заяви про госпіталізацію [131].

Під час винесення такого рішення присяжні також брали до уваги думку самої особи щодо власної госпіталізації і думку прокурора, який також вважає, що вимоги, викладені у заяві не підлягають задоволенню. У судовому рішенні присяжні посилаються на ст. 14 Закону України «Про психіатричну допомогу», а також на рішення Європейського суду у справі «Акопян проти України», де зазначено, що примусова госпіталізація можлива тільки при дотриманні трьох мінімальних умов: по-перше, має бути достовірно доведено, що особа є психічно хворою; по-друге, психічний розлад повинен бути такого виду або ступеня, що слугує підставою для примусового тримання у психіатричній

лікарні; по-третє, обґрунтованість тривалого тримання у психіатричній лікарні залежить від стійкості такого захворювання. За результатами аналізу українського законодавства та позиції Європейського суду щодо порядку розгляду справ про примусову госпіталізацію присяжні дійшли висновку, що з боку заявника не доведено усіх необхідних умов для примусової госпіталізації особи, а тому відсутні правові підстави для задоволення заяви [189].

Ще одним випадком із судової практики, коли суддя категорично не погоджувався із рішенням більшості, є розгляд справи про продовження примусової госпіталізації недієздатної особи до психіатричного закладу. У даному випадку суддя вважав, що у задоволенні заяви психіатричного закладу про продовження примусової госпіталізації слід відмовити оскільки надані у заяві відомості щодо намірів особи вчинити дії, що являють собою небезпеку для оточуючих, не були достовірно підтверджені [128]. Присяжні, в свою чергу, винесли рішення про задоволення заяви про продовження примусової госпіталізації особи до психіатричного закладу ґрунтуючись на висновку лікаря-психіатра, думки прокурора, а також показань близьких родичів. На думку присяжних, цих відомостей достатньо для задоволення заяви про продовження примусової госпіталізації недієздатної особи [184].

Таким чином, присяжні, під час розгляду цих справ щодо надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку, виступали як самостійні і незалежні суб'єкти винесення рішень, які оцінювали наявні у справі докази ґрунтуючись на власних переконаннях. Судова практики свідчить про те, що такі приклади повної самостійності присяжних під час їх участі у здійсненні правосуддя є поодинокими. Однак, нашу думку, пряме закріплення процесуальних прав та обов'язків присяжних, також отримання роз'яснень з правових питань від професійного судді збільшить рівень самостійності присяжних під час розгляду цих справ окремого провадження та слугуватиме додатковим інструментом контролю за дотриманням вимог закону щодо повного та всебічного дослідження обставин судової справи.

Досліджуючи питання щодо участі присяжних у розгляді цієї категорії справ окремого провадження слід звернути на передбачені ЦПК скорочені строки судового розгляду даних справ. Згідно з ч.1 ст. 341 ЦПК заява про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку розглядається судом у такі строки з дня її надходження до суду: про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги - протягом 24 годин; про психіатричний огляд - протягом трьох днів; про надання амбулаторної психіатричної допомоги, її продовження та продовження госпіталізації - протягом десяти днів [269].

Отже, законодавцем встановлені спеціальні строки розгляду справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку. Строки, встановлені в ЦПК, є обов'язковими для судів та учасників судових процесів, оскільки визначають тривалість кожної стадії процесу або час, протягом якого має бути вчинено процесуальну дію (наприклад, строк оскарження судового рішення, строк подачі зауважень щодо журналу судового засідання). Зазначене є завданням цивільного судочинства [156].

Залучення присяжних до судового розгляду, забезпечення їх явки у судові засідання, заміна присяжного у випадку його систематичної неявки – є причинами затягування судового процесу та порушення встановлених законом строків судового розгляду.

Розгляд справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку полягає в оцінці психічних розладів особи як підстави застосування до неї примусових заходів медичного характеру та потребує від суду оцінки усіх наявних у справі відомостей. Такими відомостями, в основному, є висновки лікаря-психіатра або комісії лікарів-психіатрів, історія хвороби, показання свідків тощо. Аналіз судової практики свідчить про те, що у більшості випадків присяжні підтримують позицію професійного судді щодо рішення, яке слід прийняти за результатами розгляду заяви про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку. Це можна пояснити тим, що суд під час розгляду цих категорій справ має надати їм оцінки з точки зору двох критеріїв: юридичного і медичного. Суд має не тільки оцінити стан психічного здоров'я

особи на підставі наданих йому медичних показників, а й з'ясувати чи є наявність такого психічного розладу підставою для обмеження свободи людини шляхом застосування до неї примусових медичних заходів. Вирішуючи питання щодо доцільності надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку суд у кожному конкретному випадку оцінює ступень і вид захворюваності особи як підставу настання правових наслідків, передбачених ЦПК. Присяжні, в свою чергу, частіше за все не володіють знаннями у правовій сфері, а також не мають відповідних медичних знань для оцінки доказів з точки зору їх допустимості і достатності для винесення законного і неупередженого рішення. Загальний життєвий досвід людини не може бути застосований під час розгляду цих справ, оскільки вони стосуються емоційно-вольового стану особистості, а саме її психічного здоров'я, оцінка якого здійснюється виключно професійними медиками. Однак, не зважаючи на це, присяжні можуть користуватися наданими процесуальними правами та оцінювати інші докази у справі, такі як показання свідків, пояснення самої особи щодо якої розглядається справа, історію хвороби тощо.

Ще однією категорією справ, за результатами розгляду якої судом може бути винесене рішення про застосування примусових заходів медичного характеру, є справи про примусову госпіталізацію особи до протитуберкульозного закладу.

Туберкульоз є однією із найгостріших проблем сучасного світового співтовариства. За деякими дослідженнями майже 1/3 населення планети інфікована мікробактеріями туберкульозу. Щорічно в світі реєструється близько 10 млн. нових випадків захворювання [283, с. 330]. За оцінками ВООЗ, нині від туберкульозу щорічно помирають близько 2 мільйонів людей. Більшість цих смертей припадає на країни Азії, Африки і Східної Європи (Дані ВООЗ). Що стосується України, то за останніх десять років рівень захворюваності на туберкульоз виріс майже у два рази (80 випадків на 100 тис. населення), що є реальною загрозою для здоров'я кожного [103, с. 42].

В раніше чинному Законі України «Про боротьбу із захворюванням на туберкульоз» (ст. 1) зазначалось, що негативні соціально-економічні наслідки, що спричиняються туберкульозом, дали підстави віднести цю хворобу до групи соціально небезпечних. Це, на думку О. С. Погребняк означає, що туберкульоз не є суто медичною проблемою. В значній мірі це проблема соціальна, яка відображає соціально-економічний рівень країни, стан благополуччя населення та його культурно-освітній рівень, ступінь розвитку системи охорони здоров'я та її доступності для різних суспільних верств тощо. Вагомими причинами, що призводять до масштабного поширення туберкульозу, є соціально-економічна нестабільність, зниження життєвого рівня та добробуту переважної більшості громадян, безробіття, неякісне харчування значних прошарків населення, збільшення числа соціально-дезадаптованих осіб в країні, таких як безпритульні, мігранти, безробітні, алкоголіки, наркомани, представники ромського населення, які в групах ризику та серед хворих становлять майже 65% [142, с. 163-164].

Усунення проблем, пов'язаних із туберкульозом, потребують узгодженої державної політики, оскільки Україна є однією з десяти країн з найвищими показниками захворюваності на мультирезистентний туберкульоз у світі. Не зважаючи на наявність в країні значного досвіду щодо впровадження найкращих міжнародних підходів і послуг у рамках протидії епідемії туберкульозу, результати аналізу ситуації свідчать про наявність значних функціональних недоліків у системі надання протитуберкульозної медичної допомоги населенню [169]. Смертність від туберкульозу в Україні вища за смертність від усіх інших інфекційних та паразитарних хвороб разом узятих [169].

Враховуючи положення ст. 5, 6, 7 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод громадянина, закріплене в ст. 29 Конституції України право кожної людини на свободу та особисту недоторканність, обмеження свободи громадянина можливе за рішенням суду. Гарантією від необґрунтованої госпіталізації особи до протитуберкульозного закладу є судова

процедура вирішення питання про обов'язковість лікування [73, с. 269]. Глава 11 Цивільного процесуального кодексу України передбачає розгляд судом справ про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу. практика. Процесуальними правовими нормами, відповідно до яких суд розглядає справу про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу, є статті 343–346 ЦПК України.

Зміст ч. 1 ст. 2 ЦПК України свідчить, що джерелами цивільного процесуального права можуть бути тільки Конституція України, Цивільний процесуальний кодекс та Закон України «Про міжнародне приватне право». Незважаючи на те, що ч. 1 ст. ЦПК України не згадує про інші закони як джерела цивільного процесуального права, вони є такими, що впливає з положень ч. 3 ст. 2 ЦПК: «Проведення в цивільних справах здійснюється відповідно до законів, чинних на час вчинення окремих процесуальних дій, розгляду та вирішення справ». Саме тому норма права стосовно визначення підсудності справ про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу та порядку подання відповідної заяви до суду, є процесуальною за своєю суттю.

Таким чином, до джерел правового регулювання процесуального порядку примусової госпіталізації до протитуберкульозного диспансеру можна віднести: Основи законодавства України про охорону здоров'я, Закон України «Про протидію захворюванню на туберкульоз», Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб», Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», Постанову Кабінету Міністрів України «Деякі питання протидії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу», Постанову Кабінету Міністрів України «Про комплексні заходи боротьби з туберкульозом», Постанову Кабінету Міністрів України «Про порядок виявлення, профілактики та лікування туберкульозу серед мігрантів», наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження плану заходів на виконання рішення розширеної виїзної Колегії МОЗ України з

питань протидії туберкульозу» та інші нормативно-правові акти, прийняті відповідно до зазначених законів.

Слід зазначити, в ст. 11 Закону України «Про протидію захворюванню на туберкульоз» визначено, у разі якщо хворі на заразні форми туберкульозу, у тому числі під час амбулаторного чи стаціонарного лікування, порушують протиепідемічний режим, що ставить під загрозу зараження туберкульозом інших осіб, з метою запобігання поширенню туберкульозу за рішенням суду вони можуть бути примусово госпіталізовані до протитуберкульозних закладів, що мають відповідні відділення (палати) для розміщення таких хворих [163].

Примусове лікування (огляд, обстеження, нагляд, госпіталізація) є правообмеженням, що застосовується у дуже важливій сфері суспільних відносин, пов'язаних з реалізацією особою особистих немайнових прав, що забезпечують її фізичне існування та соціальне буття, а саме: права на життя; права на охорону здоров'я; права на медичну допомогу; права на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю; права на інформацію про стан свого здоров'я; права на таємницю про стан здоров'я; права на особисту недоторканість; права на свободу; права на свободу пересування [267]. В сенсі наведеного, ми приєднуємося до позиції К. Б. Наровської яка наголошує, що здійснюватися таке правообмеження повинне лише за виключних обставин, коли це є єдиним способом убезпечити особисте та суспільне здоров'я, загальнолюдські цінності. Саме так буде дотримано принцип відповідальності суб'єкта права, бо межею здійснення будь-якого права є відсутність шкоди правам і законним інтересам інших осіб. У цьому розумінні, продовжує автор, повинно бути визнане суспільно-небезпечним діянням завдання шкоди своєму здоров'ю, яке одночасно створює загрозу завдання або завдає шкоди іншим особам: життю та/або здоров'ю осіб, що контактують з хворим; моральної шкоди родичам, близьким, друзям, іноді, навіть, репутації роботодавця; матеріальної шкоди, спричиненої витратами на лікування «запущених» хвороб, що часто призводять до інвалідності, на соціальне забезпечення інвалідів, на

реабілітацію, на дезинфекцію та профілактику в оточенні хворого тощо [116, с. 48].

Отже, обов'язкова госпіталізація особи до протитуберкульозного закладу проводиться за наявності медичного та юридичного критеріїв, а саме: якщо особа хвора на заразну форму туберкульозу, і не виконує або ухиляється від виконання обов'язку проходження відповідного лікування добровільно. Водночас, сама по собі наявність соціально-небезпечного захворювання не може бути підставою для надання медичної допомоги у примусовому порядку.

Надання фтизіатричної допомоги у примусовому порядку, а саме примусова госпіталізація до протитуберкульозного закладу або продовження строку примусової госпіталізації хворого, здійснюється виключно на підставі судового рішення. Розгляд цих справ проводиться судом у порядку окремого провадження у складі одного судді і двох присяжних.

Згідно зі ст. 343 ЦПК заява про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу або про продовження строку примусової госпіталізації хворого на заразну форму туберкульозу подається до суду за місцезнаходженням протитуберкульозного закладу, який здійснює медичний (диспансерний) нагляд за цим хворим, або до суду за місцем виявлення такого хворого [269].

Процесуальний порядок розгляду справ про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу також регулюється нормами Закону України «Про протидію захворюваності на туберкульоз». Згідно з ст. 11 цього закону у разі якщо хворі на заразні форми туберкульозу, у тому числі під час амбулаторного чи стаціонарного лікування, порушують протиепідемічний режим, що ставить під загрозу зараження туберкульозом інших осіб, з метою запобігання поширенню туберкульозу за рішенням суду вони можуть бути примусово госпіталізовані до протитуберкульозних закладів, що мають відповідні відділення (палати) для розміщення таких хворих. Заява про примусову госпіталізацію чи про продовження строку примусової госпіталізації хворого на заразну форму туберкульозу подається до суду представником

протитуберкульозного закладу, що здійснює відповідне лікування цього хворого, протягом 24 годин з моменту виявлення порушення хворим протиепідемічного режиму.

Розглядаючи проблематику примусової госпіталізації до протитуберкульозного закладу, науковці звертають увагу на те, що суди у рішеннях, а заявники в заявах чомусь не вказують як заінтересованих осіб у справі тих осіб, щодо яких подано заяви до суду про обов'язкову госпіталізацію їх до протитуберкульозного закладу. Оскільки в судовому засіданні вирішуються питання, що стосуються особисто хворих осіб і пов'язані з їх конституційним правом на охорону здоров'я, вони повинні зазначатися в заявах і рішеннях суду як заінтересовані особи. Згідно з ч. 1 ст. 285 ЦПК України справи про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу або про продовження лікування суд розглядає не пізніше трьох днів після відкриття провадження у справі. Особі має бути надано право особистої участі в судовому засіданні, за винятком випадків, коли за даними протитуберкульозного закладу така особа становить загрозу розповсюдження хвороби. Частина 2 ст. 284 ЦПК України встановлює вимогу про подання до суду заяви про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу або про продовження лікування протягом 24-х годин з часу виявлення в особи загрозливої форми туберкульозу. Наведені норми ЦПК свідчать про намір законодавця встановити правила невідкладного вирішення справ цієї категорії, але їх процесуальне закріплення не повністю узгоджується з положеннями ч. 3 ст. 122 ЦПК України, за якою суд вирішує питання про відкриття провадження у справі чи відмові у відкритті провадження у справі не пізніше десяти днів з дня надходження заяви до суду або закінчення строку, встановленого для усунення недоліків. Виходить, що суддя має право десять днів зволікати з розглядом цього питання у той час, як хвора особа продовжує бути носієм загрозливої інфекції для оточуючих. Саме тому виникає потреба встановити скорочений (не пізніше трьох днів) термін для відкриття провадження у справах про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу. Крім

того, викликає певні питання щодо змісту другого речення ч. 1 ст. 285 ЦПК України, в якому зазначено, що особі має бути надано право особистої участі в судовому засіданні, за винятком випадків, коли за даними протитуберкульозного закладу така особа становить загрозу розповсюдження хвороби. При цьому не зрозуміло, що це за виняткові випадки, коли особа становить загрозу розповсюдження хвороби, адже сам собою факт звернення до суду про госпіталізацію такої особи до протитуберкульозного закладу свідчить про підвищений рівень суспільної небезпеки її хвороби. Більше того, згідно з ч. 1 ст. 283 ЦПК України підставою для звернення до суду є хвороба особи саме на заразну форму туберкульозу, яка вже є такою, що є джерелом інфекції для осіб, які контактують із хворим. Тому у випадку вирішення питання про примусове лікування осіб, хворих на заразну форму туберкульозу, було б логічним обмежити їх права як осіб, які беруть участь у справі, передбачені ст. 27 ЦПК України, в частині особистої участі у справі. З метою охорони здоров'я інших учасників процесу справи цієї категорії потрібно розглядати без особистої участі хворих, надавши їм право мати свого представника за їх бажанням. У разі небажання особи мати представника, справа розглядається по суті без участі хворої особи. Але при цьому необхідно забезпечити їй право на оскарження рішення суду [268, с. 91].

Існує думка, згідно з якою у розгляді справи обов'язково повинен брати участь представник хворої особи (незалежно від участі в судовому засіданні самого хворого) [268, с. 596].

У ЦПК встановлені спеціальні строки розгляду заяв про примусову госпіталізацію чи про продовження строку примусової госпіталізації до протитуберкульозного закладу, а саме – суд розглядає ці справи не пізніше 24 годин після відкриття провадження у справі (ч. 1 ст. 345 ЦПК).

Встановлений законом скорочений строк для розгляду справ про надання фтизіатричної допомоги у примусовому порядку пояснюється необхідністю якнайшвидшого забезпечення ізоляції хворого на відкриту форму туберкульозу від контактів з іншими людьми з метою запобігання поширення туберкульозу.

У зв'язку з цим суддя і присяжні мають вжити усіх заходів для розгляду справи про надання фтизіатричної допомоги не пізніше 24 годин з моменту відкриття провадження у справі. Однак, на залучення присяжних до судового розгляду витрачається значна кількість часу, що, в свою чергу, унеможлиблює розгляд справ у 24-годинний термін. Розглянемо порядок дій судді, пов'язаних із залученням присяжних, під час розгляду справ про надання фтизіатричної допомоги у примусовому порядку. Згідно з ч. 1 ст. 187 ЦПК за відсутності підстав для залишення позовної заяви без руху, повернення позовної заяви чи відмови у відкритті провадження суд відкриває провадження у справі протягом п'яти днів з дня надходження позовної заяви. А відповідно до ч.3 ст.67 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» письмове запрошення для участі у здійсненні правосуддя суд надсилає присяжному не пізніше ніж за сім днів до початку судового засідання. Водночас, після відкриття провадження у справі, згідно з вказівкою процесуального закону, у суду є не більше 24 годин на розгляд поданої до суду заяви. Дотримання цього строку судового розгляду ускладняється необхідністю надіслання письмового виклику присяжним і забезпечення їх участі у судовому засіданні. Встановлений законодавцем строк розгляду цивільних справ про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу обмежений, а відсутність дієвих механізмів вручення судової повістки особам, які беруть у ній участь, часто ускладнює завдання суду щодо своєчасного її розгляду. У зв'язку із цим, суддям при підготовці справи до розгляду слід діяти досить оперативно, своєчасно визначаючи заінтересованих осіб та забезпечуючи належне повідомлення їх про дату, час та місце судового засідання [242]. У зв'язку з цим виникає питання щодо можливості повідомлення присяжних про участь у розгляді цих справ окремого провадження у порядку, встановленому ч. 9 ст. 128 ЦПК, а саме телефонограмою, телеграмою, засобами факсимільного зв'язку, електронною поштою або повідомленням через інші засоби зв'язку (зокрема мобільного), які забезпечують фіксацію повідомлення або виклику. Такий спосіб запрошення присяжних до участі у розгляді судової справи дозволить зменшити часові

витрати на залучення присяжних до судового розгляду порівняно з надісланням письмового виклику, однак створить додаткове навантаження на апарат суд.

У ст. 344 ЦПК встановлено, що у заяві про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу або про продовження строку примусової госпіталізації мають бути зазначені встановлені законом підстави для такої госпіталізації. До заяви додається мотивований висновок лікаря про необхідність примусової госпіталізації до протитуберкульозного закладу або про продовження строку примусової госпіталізації, в якому зазначається строк, протягом якого буде проведено лікування [269].

Підстави для примусової госпіталізації до протитуберкульозного закладу або продовження такої госпіталізації встановлені ст. 11 Закону України «Про протидію захворюванню на туберкульоз», а саме такою підставою є порушення хворим на заразні форми туберкульозу, у тому числі під час амбулаторного чи стаціонарного лікування, протиепідемічного режиму [163].

Аналіз судової практики розгляду заяв про надання особі фтизіатричної допомоги у примусовому порядку дозволяє дійти висновків, що основним доказом у цих справах є висновки відповідних медичних закладів про необхідність примусової госпіталізації хворого або продовження такої госпіталізації. Також суд бере до уваги пояснення заявника і представників відповідних протитуберкульозних закладів, водночас вирішальне значення для підтвердження наданих у заяві вимог мають саме медичні висновки щодо стану здоров'я особи.

Враховуючи вищезазначене виникає питання щодо доцільності залучення присяжних до розгляду справ про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу виходячи з наступного. По-перше, строк судового розгляду заяв про надання особі фтизіатричної допомоги у примусовому порядку становить не більше 24 годин після відкриття провадження у справі. Дотримання цього строку неможливе у зв'язку з необхідністю залучення присяжних до участі у судовому засіданні шляхом надіслання останнім письмового запрошення не пізніше ніж за сім днів до

початку судового засідання. Безумовно, залучення присяжних не є єдиною причиною порушення строків судового розгляду, однак залишається одним з вагомих факторів порушення встановлених у законі строків і створює додаткове навантаження на суддів. По-друге, аналіз судової практики розгляду заяв про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу або про продовження строку примусової госпіталізації свідчить про те, що рішення суду ґрунтується, в основному, на мотивованому висновку лікаря. Оскільки ці справи стосуються обмеження прав і свобод особи, яка хворіє на соціально небезпечне захворювання, судові рішення має ґрунтуватися, в першу чергу, на оцінці медичних характеристик захворювання та висновків лікарів протитуберкульозних закладів щодо необхідності примусової госпіталізації або продовження такої госпіталізації. Предметом доказування у даній категорії справ є встановлення наявності медичного і юридичного критеріїв. Наявність медичного критерію підтверджується медичними довідками, зазначеними вище. Юридичним критерієм є наявність хоча б однієї з підстав застосування до особи фтизіатричної допомоги у примусовому порядку. Отже, на суд покладається обов'язок оцінки наданих у справі медичних відомостей щодо захворюваності особи на соціально небезпечну хворобу та встановлення достатності цих відомостей для застосування обмежень, встановлених у Главі 11 ЦПК та ст. 11 Закону України «Про протидію захворюваності на туберкульоз». Враховуючи те, що ця категорія справ окремого провадження стосується обмеження прав та свобод громадян, що хворіють на небезпечну для соціуму форму туберкульозу та ухиляються від лікування, то рішення суду має ґрунтуватися на оцінці усіх обставин справи, у тому числі на отриманих від лікарів медичних висновків. Аналіз наукових праць, що присвячені дослідженню порядку судового розгляду справ про надання медичної допомоги у примусовому порядку, свідчить про спрощеність процедури розгляду даних справ, а також деяку суперечливість положень законодавства, що регулює порядок розгляду та вирішення даних справ [141, с. 777].

Вважаємо, що удосконалення процедури судового розгляду справ має відбуватися шляхом вирішення вищезазначених проблем як у практичній діяльності, так і шляхом підготовки та внесення відповідних законодавчих змін. Однією з таких проблем є систематичне затягування судового процесу у зв'язку з неявкою присяжних, а також суперечливих характер правових норм, що унеможлиблює розгляд справ про надання особі психіатричної і фтизіатричної допомоги у встановлені законом строки. Один з способів усунення цієї проблеми є застосування до присяжних заходів примусу за систематичну неявку у судове засідання без поважних причин (Розділ 2).

Ще один з інструментів, який дозволить розгляд справ про надання психіатричної і фтизіатричної допомоги у примусовому порядку у скорочені строки – це запрошення присяжних до участі у судовому засіданні шляхом надіслання SMS-повідомлень. В цьому випадку, виклик присяжних не потребуватиме значних часових витрат і інформування присяжних відбуватиметься швидше.

Враховуючи державні ініціативи впровадження підсистеми «Електронний суд» надіслання SMS-запрошень присяжним відповідає сучасним тенденціям та є одним із засобів оптимізації роботи судових органів.

Відповідно до ч.3 ст. 128 ЦПК судові виклики здійснюються судовими повістками про виклик. Згідно з ч. 5 цієї статті судова повістка про виклик повинна бути вручена з таким розрахунком, щоб особи, які викликаються, мали достатньо часу для явки в суд і підготовки до участі в судовому розгляді справи, але не пізніше ніж за п'ять днів до судового засідання. У ч. 13 ст. 128 ЦПК зазначено, що за наявності відповідної письмової заяви учасника справи, який не має офіційної електронної адреси, та технічної можливості, повідомлення про призначення справи до розгляду та про дату, час і місце проведення судового засідання чи проведення відповідної процесуальної дії може здійснюватися судом з використанням засобів мобільного зв'язку, що забезпечують фіксацію повідомлення або виклику, шляхом надсилання такому учаснику справи текстових повідомлень із зазначенням веб-адреси відповідної

ухвали в Єдиному державному реєстрі судових рішень, в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів) [269].

У зв'язку з цим, пропонуємо замість письмових запрошень надсилати присяжним SMS-запрошення відповідно затвердженого Наказу ДСА України від 01.06.2013 №73 «Порядок надсилання учасникам судового процесу (кримінального провадження) текстів судових повісток у вигляді SMS-повідомлень. В свою чергу особа, яка виявила бажання бути присяжним, разом із письмовою заявою про залучення її до участі у здійсненні правосуддя в якості присяжного має подати заяву на отримання запрошення в електронному вигляді за допомогою SMS-повідомлень.

Такі заходи дозволять скоротити строки необхідні для виклику присяжних у судові засідання, що є важливим під час розгляду справ про надання особі психіатричної і фтизіатричної допомоги у примусовому порядку, оскільки дозволить розглядати такі соціально значущі справи у максимально короткі строки, чим буде забезпечуватися безпека суспільства.

Удосконалення законодавства щодо судового розгляду цих справ окремого провадження забезпечить здійснення судових процедур із урахуванням необхідності й достатності заходів лікування з мінімальними соціальними обмеженнями, а також з дотриманням встановлених у законі строків.

3.3. Участь присяжних у розгляді справ про зміну сімейно-правового статусу дитини

В попередніх розділах дослідження, нами сформульовано висновок, що суд присяжних – це форма здійснення правосуддя, за якої діють, у межах покладених на них повноважень, професійний склад суду і колегія представників суспільства – присяжних засідателів.

Нагадаємо, що в більшості сучасних держав світу громадяни, які не є професійними суддями, в тій чи іншій мірі безпосередньо беруть участь у здійсненні правосуддя. Зазвичай, ці громадяни не мають спеціальної юридичної освіти, не є штатними працівниками органів правосуддя, за виконання своїх обов'язків, як правило, не отримують заробітної плати. Як слушно зазначає В. М. Руденко, беручи участь в судових слуханнях, громадяни представляють так званий «народний елемент» в суді, що надає системі правосуддя демократизму, а рішенням, що приймаються більшу легітимність [193, с. 3].

Для українського суспільства проблема захисту прав дітей, які залишилися без батьківського піклування, на сьогодні, як і раніше, залишається актуальною. Соціальне сирітство – одне із найбільш гострих та проблемних питань сучасності, вирішити яке можливо лише шляхом активного застосування різних форм влаштування дітей, що залишилися без піклування батьків: усиновлення, прийомна сім'я, патронат, дитячий будинок сімейного типу. Без сумніву можна стверджувати, що усиновлення є одним із найдавніших правових інститутів, і його правове регулювання здійснюється у всіх сучасних правових системах. Не можна не погодитись із Н. П. Косенко, яка вказує, що єдиною та найкращою формою влаштування долі дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, було й залишається усиновлення, у результаті якого дитина вибуває із системи державної опіки та піклування, позбавляючись статусу дитини-сироти чи такої, що залишилась без батьківського піклування [78, с. 34]. Подібну точку зору на значення усиновлення висловлено і А. В. Нікітенко, який зазначає, що інститут усиновлення найкраще наповнює права дитини і найбільш повно відповідає її потребам, гуманний за своїм призначенням, оскільки забезпечує можливість дитини жити і виховуватись в сім'ї, в повній мірі замінюючи втрачену [123, с. 319]. Не викликає сумнівів, що діти є найбільш соціально вразливою верствою населення, а діти, позбавлені батьківського піклування, потребують особливого захисту з боку держави та створення дієвих механізмів забезпечення реалізації такими дітьми їх прав. У цьому контексті інститут усиновлення є

пріоритетною формою влаштування таких дітей, оскільки головна ідея цього інституту полягає у турботі про дітей, які позбулися батьків або з інших причин позбавлені батьківського піклування, яке є характерним для сім'ї [109, с. 70].

Саме тому, в сучасному суспільстві підвищується значимість правового регулювання відносин, пов'язаних із усиновленням дітей, що залишилися без батьківського піклування, та із застосуванням цивільних процесуальних норм при встановленні усиновлення судом.

Як бачимо, розгляд справ про усиновлення має свою специфіку, оскільки безпосередньо пов'язаний з вирішенням долі дітей.

Слід зазначити, що на міжнародному рівні розробляються і приймаються різноманітні договори, нормативно-правові акти, покликані захищати права дитини та сприяти їх належній реалізації. Україна є учасницею більшості таких договорів. Однак безспірним залишається той факт, що дитина є найбільш вразливою стороною в будь-яких конфліктних сімейних правовідносинах, і саме на її долю випадає найбільше страждань та втрат [149].

Низкою міжнародних документів, ратифікованих Україною, закріплено права дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Так, ст. 20 Конвенції ООН про права дитини встановлено, що дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення має право на особливий захист і допомогу [74]. У Європейській Конвенції про усиновлення дітей закріплені загальні принципи усиновлення, умови усиновлення, наслідки усиновлення, скасування усиновлення або визнання його недійсним [47].

Чимало уваги приділено і врегулюванню питань, що виникають у зв'язку з міжнародним усиновленням. З метою забезпечення здійснення міждержавного усиновлення у найвищих інтересах дитини Україною ратифіковані Конвенція про захист дітей, Співробітництво з питань міжнародного усиновлення, Декларація про соціальні та правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо у разі передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному і міжнародному рівнях, а також

Україною підписані низка двосторонніх міжнародних договорів з питань, усиновлення, опіки і піклування.

Відповідно до ст. 52 Конституції України утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. У рамках національного законодавства усиновлення дітей регулюється Сімейним кодексом України, Цивільним кодексом України, Цивільним процесуальним кодексом України, Законом України «Про охорону дитинства», іншими підзаконними нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства закордонних справ України, Міністерства молоді та спорту та іншими.

Згідно з ст. 207 СК України усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду. Усиновлення громадянином України дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України, здійснюється в консульській установі або дипломатичному представництві України (ст. 282 СК). Порядок розгляду справ про усиновлення регулюється Главою 5 ЦПК України, а також статтями 207-242 СК України.

Відповідно до ч. 4 ст. 293 ЦПК України розгляд справ про усиновлення провадиться судом у складі одного судді і двох присяжних [269].

Ми приєднуємося до висновку науковців, які наголошують, що судовий розгляд, максимально забезпечує здійснення процедури усиновлення з дотриманням передбаченого законом порядку шляхом встановлення обставин, з якими закон пов'язує настання відповідних правових наслідків, і тому є гарантією ухвалення законного й обґрунтованого рішення та ефективного захисту прав та інтересів дитини та інших заінтересованих у розгляді справи осіб [73, с. 135]. Також нам імпонує позиція Я. С. Тубольцевої, яка відзначає, що на сучасному етапі розвитку суспільства такий розгляд є історично виправданим, оскільки не можна не погодитись, що сам інститут усиновлення є

досить пластичним, тобто змінювався під впливом певних подій та життєвих реалій в державі [241, с. 141].

ЦПК України (ст. 312) врегульовано порядок проведення підготовки справ до судового розгляду, а саме: вирішення питання щодо участі у справі як заінтересованих осіб відповідного органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади (у випадках, коли заявниками є іноземні громадяни). Орган опіки та піклування на цій стадії судового розгляду повинен подати до суду висновок про доцільність усиновлення, а також додати до цього висновку документи, визначені у ч. 3 ст. 312.

У зв'язку з тим, що процесуальний порядок проведення підготовчого засідання законодавцем не деталізований, на практиці доводі часто виникають деякі спірні моменти. По-перше, законодавцем чітко не встановлено, який саме орган опіки та піклування бере участь у справі. Це призводить до того, що висновок надається одним органом опіки та піклування, а у судовому засіданні присутні представники іншого органу опіки та піклування. По-друге, виявлено, що в окремих справах про усиновлення попереднє судове засідання проводиться без участі заявника або органу опіки та піклування. Тому виникає питання щодо обов'язкової участі зазначених осіб у попередньому судовому засіданні та можливість його проведення без них [133, с. 125]. По-третє, виникає питання щодо участі присяжних у підготовчому засіданні.

Процесуальним законодавством це питання прямо не врегульоване. Однак проведений аналіз судових ухвал, прийнятих за результатами підготовчого засідання, ухвал про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду дозволи сформулювати висновок, що присяжні, у більшості випадків, беруть участь у підготовчому судовому засіданні.

В юридичній літературі підготовче провадження тлумачиться як стадія цивільного процесу, в якій формуються та закладаються основи правильного та швидкого вирішення справи, а її недооцінка, помилки і прорахунки з самого початку дають невірний напрямок усьому судовому розгляду, тягнуть

порушення строків розгляду справи і, нерідко, є причинами скасування судових рішень [101, с. 146]. На думку Ю. Ю. Цал-Цалко, підготовче провадження є самостійною стадією цивільного процесу, яка складається із сукупності процесуальних дій суду та учасників судового процесу, які вчиняються після відкриття провадження з метою з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду або направлених на забезпечення правильного, своєчасного та безперешкодного розгляду справи по суті [265, с. 74]. Не можна не погодитись і із М. Тахторовим, який зазначає, що у загальному вигляді стадія підготовки досудового розгляду ставить за мету врегулювання юридичного конфлікту на досудовій стадії процесу, а у разі неможливості такого врегулювання – забезпечення належних умов для провадження у першій інстанції [233, с. 209].

Отже, сутність сучасного підготовчого провадження може бути визначена через його функціональну спрямованість, якою є вирішення судом в умовах обмеженості інформації, принципів питань, пов'язаних із підготовкою до судового провадження у суді першої інстанції.

Відповідно до ст. 189 ЦПК завданнями підготовчого провадження є: остаточне визначення предмета спору та характеру спірних правовідносин, позовних вимог та складу учасників судового процесу; з'ясування заперечень проти позовних вимог; визначення обставин справи, які підлягають встановленню, та зібрання відповідних доказів; вирішення відводів; визначення порядку розгляду справи; вчинення інших дій з метою забезпечення правильного, своєчасного і безперешкодного розгляду справи по суті [269].

На етапі підготовчого судового засідання у справах про усиновлення судді, зазвичай, зазначають про відкриття провадження по вищезазначеній цивільній справі, встановлюють учасників справи і призначають дату і час розгляду справи по суті. Також, існують непоодинокі випадки, коли заявник і заінтересовані особи не з'являються у підготовче засідання, про що заздалегідь інформують суд шляхом надіслання відповідної заяви і надання згоди про розгляд справи без їх участі.

Враховуючи вищезазначене, вважаємо, що участь присяжних у підготовчому засіданні у справах про усиновлення дитини не вбачається необхідною. Крім того, на нашу думку, одноособова участь судді у підготовчому засіданні прямо впливає із норми ч. 1 ст. 312 ЦПК, де законодавцем використовується термін «суддя», а не «суд». У зв'язку з цим, видається правильною практика тих районних судів, які здійснюють підготовче судове засідання без участі присяжних.

Згідно з ст. 313 ЦПК України суд розглядає справу про усиновлення дитини за обов'язковою участю заявника, органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади, а також дитини, якщо вона за віком і станом здоров'я усвідомлює факт усиновлення, з викликом заінтересованих та інших осіб, яких суд визнає за потрібне допитати.

Окремо слід звернути увагу на положення ст. 218 СК України, де встановлено, що для усиновлення дитина потрібна її згода, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити. Таким чином, під час розгляду справ про усиновлення суди мають вжити заходів для заслуховування думки дитини під час розгляду справ щодо її усиновлення. Враховуючи той факт, що законодавець не визначив чіткий вік, починаючи з якого думка дитини має враховуватися, то встановлення можливості висловлення дитиною власної думки щодо усиновлення відбувається індивідуально у кожній судовій справі [207].

В Узагальненнях Верховного суду України «Практика розгляду судами справ, пов'язаних із позбавленням батьківських прав, усиновленням, установленням опіки та піклування над дітьми» зазначається, що суди не завжди дотримуються вимог закону щодо з'ясування та врахування думки дитини [149].

На нашу думку, колегіальність розгляду справ про усиновлення є тим інструментом контролю дотримання вимог закону, у тому числі щодо з'ясування думки дитини і надання нею згоди на усиновлення у разі досягнення нею відповідного віку і рівня розвитку.

Аналіз судових рішень свідчить, що думка дитини щодо усиновлення, у більшості випадків, висловлюється усно безпосередньо у судовому засіданні, Наприклад, у рішенні Нововодолазького районного суду Харківської області щодо усиновлення містяться пояснення дитини, а саме: *«малолітня особа в ході розгляду справи пояснила суду, що вона не заперечує проти її усиновлення ОСОБА_5, який являється чоловіком її матері. Також пояснила, що у них склалися дуже добрі відносини із заявником, який відноситься до неї як до доньки, між ними панує взаєморозуміння та повага один до одного. Заявник постійно приймає участь у її вихованні, піклується про стан її здоров'я та матеріально забезпечує. Вона називає його батьком. Проти зміни її прізвище та по батькові не заперечує»*. На момент розгляду судової справи вік дитини, щодо якої розглядалась справа про усиновлення, становив 13 років [187].

Під час розгляду справи про усиновлення Орджонікідзевський районний суд міста Маріуполя Донецької області заслухав у судовому засіданні думку малолітньої дитини щодо усиновлення. У судовому рішенні по цій справі вказано: *«малолітній ОСОБА_5, якому вже виповнилося 10 років, у судовому засіданні зазначив, що він хотів би, щоб заявник його усиновив, оскільки він піклується про нього та дуже добре до нього ставиться, вони разом проводять багато часу. Крім того, зазначив, що саме заявника він вважає та називає татом. Проти зміни прізвища та по-батькові не заперечував»* [188].

Розглядаючи справу щодо міжнародного усиновлення Вінницький міський суд Вінницької області взяв до уваги думку 9-річної дівчини щодо такого усиновлення. У судовому рішенні зазначено: *«в судовому засіданні ОСОБА_8 виявила бажання бути всиновленою ОСОБА_3 і ОСОБА_4 та швидше поїхати до Канади, не заперечувала проти зміни імені. Дівчинка вказала, що буде спілкуватися з братами через інтернет. Коли їй повідомили про можливе очікування усиновлення (строк оскарження рішення) дівчинка стала нервувати, розплакалась»*. Крім того, у даному випадку до суду була надана письмова згода дитини на усиновлення [183].

З нашої точки зору, усиновлення дитини без заслуховування її думки і надання її згоди на таке усиновлення є грубим порушенням права дитина на вільне висловлювання власних поглядів і думок з усіх питань, що її стосуються. Тому завданням суду є забезпечення законного усиновлення дитини із дотриманням усіх процесуальних вимог закону. Враховуючи проведений аналіз судових рішень можна дійти висновку, що судді і присяжні, у більшості випадків, беруть до уваги думку дитини щодо її усиновлення (за умови, що вік дитини і стан її здоров'я дозволяє їй усвідомлювати наслідки усиновлення).

Крім забезпечення обов'язкової участі заявника, органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади, а також забезпечення права дитини на висловлення думки щодо усиновлення і надання згоди на усиновлення, суд, у складі одного судді і двох присяжних, має дослідити усі інші відомості у справі.

Враховуючи те, що справи про усиновлення стосуються соціальної сфери життя людей, за результатами розгляду яких вирішується майбутня доля дітей, роль присяжних під час участі у розгляді цих категорій справ має значення з огляду на наступне. Присяжні, як представники громадськості, діють у найвищих інтересах дитини, звертаючи увагу на думку самої дитини, особистісні характеристики усиновлювачів, мету усиновлення та інші відомості, що можуть свідчити про те, що усиновлення буде сприяти забезпеченню стабільних та гармонійних умов життя дитини. Присяжні, разом із суддями, з'ясовують наявність правових підстав для усиновлення, а також відповідність такого усиновлення інтересам дитини.

Під час вирішення питання щодо усиновлення дитини присяжні можуть спиратися на власний життєвий досвід, сімейні цінності, внутрішнє переконання. Враховуючи той факт, що для присяжних участь у судових засіданнях є не повсякденною роботою, а виконанням громадянського обов'язку, на нашу думку, вони більш уважні до доводів сторін і матеріалів справи.

Це також підтверджується наявністю рішень, винесених присяжними всупереч думки професійного судді. Такий прояв самостійності присяжних свідчить про те, що досліджуючи матеріали справи про усиновлення у присяжних формується власне внутрішнє ставлення щодо доцільності (недоцільності) усиновлення. Існують випадки викладення суддями окремої думки у зв'язку з їх незгодою із прийнятим присяжними рішенням.

Наприклад, суддею Іванічівського районного суду Волинської області також було викладено окрему думку у справі про усиновлення дитини і повнолітньої особи, у якій вказується, що: *«в судовому засіданні було встановлено, що ОСОБА_6 хоч і зростав без участі біологічного батька (шлюб між ОСОБА_7 та ОСОБА_5 було розірвано у 2005 році), однак перебував під піклуванням матері. З 2009 року, після одруження заявника та ОСОБА_5, вони проживали однією сім'єю, а ОСОБА_6 перебував під їхнім піклуванням та зростав у повноцінній сім'ї з матір'ю та вітчимом. Таким чином, вважаю, що відсутні виняткові випадки для усиновлення повнолітнього ОСОБА_6 ОСОБА_4, а тому у задоволенні позову у цій частині необхідно було відмовити»* [129].

У даному випадку професійний суддя не погоджувався із думкою присяжних і вважав, що у задоволенні заяви про усиновлення необхідно було відмовити. Не зважаючи на це, внаслідок колегіального розгляду і на підставі голосів двох присяжних було винесене рішення про задоволення заяви про усиновлення [211, с. 315].

Ще одним прикладом із судової практики, коли суддя не погоджувався із думкою присяжних, є викладена окрема думка судді Київського районного суду міста Полтави у справі про усиновлення дитини. У викладеній окремій думці суддею зазначається, що він не погоджується із думкою присяжних та вважає, що дане рішення прийнято із порушенням вимог ст. 212 Сімейного кодексу України, а саме вказується, що : *«Служба у справах дітей виконавчого комітету Київської районної в м. Полтаві ради відмовила ОСОБА_3 у видачі висновку про доцільність усиновлення у зв'язку з тим що він був засуджений.*

Отже, оскільки ОСОБА_3 був засуджений за злочин у сфері обігу наркотичних засобів, тому з цих підстав не може бути усиновлювачем, так як сам факт засудження особи вже позбавляє його права бути усиновлювачем незважаючи на те, що судимість погашена. В зв'язку з цим, вважаю, що ОСОБА_3 не може бути усиновлювачем малолітнього ОСОБА_4» [130].

Слід зауважити, що деякі окремі думки суддів у справах про усиновлення є недоступними для ознайомлення, оскільки розглядалися у закритому судовому засіданні для забезпечення таємниці усиновлення у випадках, встановлених СКУ (ч. 3 ст. 313 ЦПК).

Наведений вище приклад із судової практики, на нашу думку, свідчить про те, що присяжні звертають більше уваги на особистісно-моральні якості усиновлювача, залишаючи поза увагою вимоги, що висувуються законодавцем до особи-усиновлювача. З огляду на те, що присяжні не мають відповідних знань у сфері права, суддям слід пояснювати присяжним зміст правових норм, що застосовуються під час розгляду конкретної судової справи з метою недопущення прийняття судових рішень із порушенням норм матеріального і процесуального права.

Це також важливо з огляду на правові наслідки, які настають в результаті задоволення заяв про усиновлення. Правовими наслідками усиновлення є: по-перше, припинення особистих і майнових прав і обов'язків між батьками і особою, яка усиновлена, а також між нею та іншими родичами за походженням (за певними винятками); по-друге, виникають взаємні особисті майнові і немайнові права і обов'язки між особою, яка усиновлена, та усиновлювачем і його родичами за походженням; по-третє, усиновлювачі набувають правового статусу батьків (матері, батька), а усиновлений – правового статусу дитини (дочки, сина) [205, с. 177].

Отже, внаслідок усиновлення змінюється сімейно-правовий статус дитини і між нею та усиновлювачами виникають правовідносини дитини і батьків, тому розгляд цих справ має відбуватися із суворим дотриманням вимог закону і у найвищих інтересах дитини.

В цьому контексті присяжні мають виконувати функцію громадського контролю за забезпеченням дотримання усіх законних прав та інтересів дитини. Існує думка, що участь присяжних у розгляді справ про усиновлення є декларативною і такою, що стає причиною затягування судового розгляду. Однак, не погоджуючись з даною позицією, зауважимо наступне. По-перше, справи про усиновлення стосуються інституту сім'ї, а усиновлення як форма влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, є відомою кожному пересічному громадянину. Це дозволяє присяжним розуміти суть і правові наслідки судового розгляду, використовувати власний життєвий досвід, сімейні цінності та життєві орієнтири для оцінки усіх обставин справи з урахуванням інтересів дитини.

По-друге, залучення присяжних, дійсно, може потребувати додаткового часу для підготовки до судового засідання, а також, може призвести до затягування судового розгляду у зв'язку з їх неявкою. Водночас, такі часові затрати допустимі для забезпечення прийняття справедливого і законного рішення, яке буде сприяти подальшому повноцінному розвитку дитини в сім'ї.

У Верховній Раді України був ініційований проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення розгляду судових справ, пов'язаних із захистом прав дітей», наслідком прийняття якого є скасування участі присяжних у справах про усиновлення. Ці зміни, на думку авторів законопроекту, призведуть до більш швидкого розгляду справ про усиновлення та вирішення подальшої долі дітей, позбавлених батьківського піклування. Наразі законопроект повернений до комітетів ВРУ на доопрацювання, а у Висновку науково-експертного управління Апарату ВРУ зазначається, що участь присяжних у справах про усиновлення доцільно зберегти, оскільки при розгляді цієї категорії справ вона дозволяє більш повно забезпечити дотримання законних прав та інтересів дитини [21].

На нашу думку, участь присяжних у справах про усиновлення створює додаткові гарантії дотримання прав дитини, врахування її думки щодо

усиновлення, а також більш ретельного дослідження усіх інших обставин справи.

По-третє, судова практика свідчить, що присяжні, починаючи з 2016 року, беруть активну участь у здійсненні правосуддя, стають більш самостійними та незалежними від професійних суддів. Це підтверджується викладенням суддям окремих думок у зв'язку з незгодою із рішенням, прийнятим присяжними. Безумовно, таких випадків небагато, однак до 2016 року у Єдиному державному реєстрі судових рішень не було жодної окремої думки судді або присяжного. Досвід прийняття присяжними рішень всупереч думки професійного судді свідчить про те, що роль присяжних під час судового розгляду змінюється з декларативної на значущу.

Відносини усиновлення, як і більшість правовідносин у сімейному праві, носять безстроковий характер. Такий стан речей обумовлюється насамперед тим, що усиновлення породжує виникнення таких відносин, як і при кровному зв'язку батьків та дітей, тобто батьківське правовідношення (і в біологічному, і в правовому значенні) існує до тих пір, поки є живими і батьки, і діти (за винятком позбавлення батьків батьківських прав). Так, як усиновлення прирівнюється до батьківського правовідношення, то закономірно, що і воно не може бути обмежено будь-якими часовими межами (строками) [239, с. 9].

Проте в силу різних, доволі складних причин як суб'єктивного, так і об'єктивного порядку, іноді збереження усиновлення є недоцільним. Відомо, що головною метою усиновлення - є забезпечення дитини належним сімейним, батьківським вихованням. Однак, якщо така мета виявилась недосяжною, то навряд чи збереження відносин усиновлення, слід вважати доцільним з точки зору дотримання прав та інтересів усиновленої дитини. З огляду на це, також вважаємо, що необхідно погодитись з думкою тих науковців, які вказують, що усиновлення, як і будь-який інший юридичний акт, який не досяг обумовленої законом мети, може бути визнаний недійсним або скасованим [206, с. 201]. Сімейне право вирішує питання щодо припинення відносин усиновлення таким чином, щоб, з одного боку, забезпечити сталість цих відносин, а з іншого – все

ж допустити припинення зв'язку між усиновлювачем та усиновленим, коли це життєво необхідно.

За раніше чинним законодавством, усиновлення могло скасовуватись у ряді випадків і в адміністративному порядку – органами опіки та піклування. Про визнання усиновлення недійсним, в законі, взагалі не згадувалось. Це не могло належним чином сприяти зміцненню відносин, що виникали із факту усиновлення, а головне – не створювало необхідних гарантій захисту прав та інтересів усиновлених дітей. Тому, нині чинним сімейним законодавством, закріплено положення, відповідно до якого визнання усиновлення недійсним та скасування усиновлення може провадитись тільки у судовому порядку, що в першу чергу необхідно розцінювати як правову гарантію охорони прав усиновлених дітей [58, с. 243].

Існує дві форми припинення усиновлення. Це - визнання усиновлення недійсним (ст.236 СКУ) і скасування усиновлення (ст.238 СКУ). Загальним для них є те, що і перше, і друге тягне за собою припинення правовідносин усиновлення. Спільним є і порядок припинення – судовий. Що стосується підстав для визнання усиновлення недійсним чи для його скасування, а також правових наслідків того і іншого, то вони різні [197, с. 229].

Під визнанням усиновлення недійсним, закон розуміє позбавлення юридичної сили акту усиновлення з моменту його здійснення внаслідок того, що він суперечить принципам вимогам чинного законодавства про усиновлення [107, с. 185].

Статтею 236 СКУ визначено підстави, за наявності яких, усиновлення може бути визнано недійсним за рішенням суду. Такими підставами є: усиновлення було проведено без згоди дитини та батьків, якщо така згода була необхідна; усиновлювач не бажав настання прав та обов'язків, які виникають у результаті усиновлення (фіктивне усиновлення); усиновлення було проведене на підставі підроблених документів; усиновлення було проведене без згоди осіб, зазначених у ст. 220-222 СКУ; якщо на момент усиновлення один із

подружжя не мав наміру продовжувати шлюбні відносини (у справах про усиновлення одним із подружжя дитини другого з подружжя) [207].

Варто вказати, що перелік підстав визнання усиновлення недійсним є вичерпним та в залежності від характеру порушень щодо здійснення усиновлення підстави поділяються на такі, при наявності яких: а) усиновлення визнається недійсним; б) усиновлення може бути визнане недійсним (суд може визнати усиновлення недійсним, але не зобов'язаний). У першій групі предметом доказування у суді виступатиме тільки встановлення фактів - підстав для визнання усиновлення недійсним. А у другій - предметом доказування у суді буде не тільки їх встановлення, але й визначення наскільки вони впливають на відносини з усиновлення, встановлення відповідності інтересам дитини здійсненого усиновлення [118].

До першої групи відносять визнання усиновлення недійсним через його проведення без згоди дитини та батьків, а також фіктивне усиновлення, а усі інші підстави, встановлені у ст. 236 СКУ, відносяться до другої групи.

У відповідності до вимог чинного сімейного законодавства, однією з умов усиновлення, є необхідність отримання згоди визначених осіб на здійснення усиновлення. М. В. Антокольська підкреслювала, що згода на усиновлення – це одне із найважливіших немайнових прав батьків, недотримання яких призводить до їх суттєвого порушення, оскільки наслідком усиновлення дитини стає припинення правового зв'язку між нею і її батьками [6, с. 318]. Саме тому, закон, серед осіб, чия згода необхідна для усиновлення дитини, в першу чергу, називає її батьків (ст. 217 СК України).

Допускаючи усиновлення дітей за наявності батьків, закон детально регламентує умови такого усиновлення. Н.М. Єршова свого часу вказувала, що батьки можуть надати згоду на усиновлення дитини певній особі (особам) або, надавши згоду на усиновлення залишити вибір усиновлювачів компетентним органам [45, с. 64]. Законом також встановлено, що згода батьків повинна бути безумовною, виражена в письмовій формі і засвідчена нотаріально. В той же

час, мати, батько дитини мають право відкликати свою згоду на усиновлення до набрання чинності рішенням суду про усиновлення (ч. 2 ст. 217 СК України).

В деяких випадках, умова щодо отримання згоди на усиновлення, може бути не дотримана. Так, в силу ст. 219 СК України усиновлення провадиться без згоди батьків дитини, якщо вони невідомі; визнані безвісно відсутніми, недієздатними; позбавлені батьківських прав щодо дитини, яка усиновлюється; протягом двох місяців після народження дитини не забрали її на виховання до себе в сім'ю та запис про них у Книзі реєстрації народжень вчинено відповідно до ст.135 СК України. Ч. 2 ст. 219 СК України встановлено, що усиновлення дитини може бути проведено без згоди повнолітніх батьків, якщо судом буде встановлено, що вони, не проживаючи з дитиною понад шість місяців без поважних причин, не проявляють щодо неї батьківської турботи та піклування, не виховують та не утримують її. Слід наголосити, що для розгляду справи про суті, з причин здійснення усиновлення без згоди батьків, суду необхідно надати відповідні документи, які б підтверджували факт того, що батьки невідомі, недієздатні, позбавлені батьківських прав і т.п.

Серед інших підстав визнання усиновлення недійсним називається фіктивне усиновлення. Фіктивність усиновлення означає, що усиновлювач не бажав настання правових наслідків, що виникають внаслідок усиновлення. За судовою практикою, що склалася, усиновлення вважається фіктивним, якщо мотивація усиновлювачів спрямована на отримання будь-якої матеріальної вигоди (отримання житлової площі усиновленої дитини, його грошових коштів тощо). На думку Л. О. Кузьмичової, фіктивність усиновлення припускає відсутність наміру встановити відповідні усиновленню відносини в момент усиновлення [92, с. 48].

В. П. Маслов та О. А. Пушкін стверджували, що фіктивне усиновлення – це усиновлення, яке формально і відповідає всім вимогам закону, проте здійснене лише для виду, без мети встановлення передбачених законом правовідносин. Як правило, фіктивне усиновлення використовується для незаконного набуття усиновлювачем певних прав. Разом з тим, продовжують

автори, слід брати до уваги те, що для визнання усиновлення недійсним за цією підставою важливо, щоб фіктивність усиновлення мала місце і на час розгляду справи у суді. Якщо на час розгляду справи у суді, усиновлення із фіктивного перетвориться у реальне, і це підтверджується безспірними, вагомими доказами, то немає підстав визнавати усиновлення недійсним [107, с. 202].

Встановлення фіктивності будь-яких сімейних правовідносин належить до найбільш складних процедур, і за своєю сутністю, і за необхідною доказовою базою. При цьому, фіктивність усиновлення здатне нанести усиновленій дитині значної шкоди (фізичної, моральної, психічної). Поняття «фіктивність усиновлення» як таке, не закріплене у сімейному законодавстві що, не сприяє вирішенню практичної сторони питання. Тому, слід погодитись із пропозицією Н. П. Косенко щодо закріплення у ч. 2 ст. 236 СК поняття «фіктивне усиновлення». На її думку, фіктивне усиновлення – це усиновлення, яке відповідає умовам, визначеним сімейним законодавством, проте здійснене без наміру виникнення прав та обов'язків, що складають зміст батьківського правовідношення, і мотивація усиновлювачів спрямована на незаконне набуття певних майнових прав, отримання будь-якої матеріальної вигоди [79, с. 116].

У ст. 237 СК України визначені правові наслідки визнання усиновлення недійсним, а саме: припинення прав та обов'язків, які виникли раніше і встановлені законом для усиновлювача, його родичів та усиновленої дитини; відновлення прав та обов'язків між дитиною, її батьками та іншими родичами за походженням; відновлення прізвища, ім'я та по батькові дитини, які вона мала до усиновлення. Також суд може постановити рішення про стягнення аліментів на дитину з особи, яка була її усиновлювачем, на строк не більш як два роки, якщо дитина не має батьків або батьки не мають змоги її утримувати, за умови, що усиновлювач може надавати матеріальну допомогу (ч. 6 ст. 237 СКУ).

Слід зауважити, що за бажанням дитини вона має право надалі іменуватися прізвищем, ім'ям та по батькові, які вона одержала у зв'язку з усиновленням (ч. 5 ст. 237 СКУ).

У ст. 237 СК України законодавцем також врегульовано питання визначення подальшого місця проживання дитини, усиновлення якої було визнано недійсним. Так, у разі визнання усиновлення недійсним щодо дитини, яка досягла чотирнадцяти років, місце її подальшого проживання визначається за її згодою. У разі якщо передання дитини батькам або іншим родичам неможливе, вона передається на опікування органу опіки та піклування (ч. 4 ст. 237).

Усиновлення, визнане недійсним, анулюється з моменту його здійснення. Отже, невиконання норм діючого законодавства України щодо усиновлення, зокрема і іноземного, може мати наслідком припинення усиновлення, а саме – визнання такого усиновлення недійсним [51, с. 58].

Під скасуванням усиновлення, слід розуміти припинення відносин, що виникли із факту усиновлення на майбутній час, оскільки цього безпосередньо або в загальному підсумку, вимагають інтереси усиновленої дитини [107, с. 185].

Згідно з ст. 238 СКУ усиновлення може бути скасоване за рішенням суду, якщо: воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання; дитина страждає недоумством, на психічну чи іншу тяжку невиліковну хворобу, про що усиновлювач не знав і не міг знати на час усиновлення; між усиновлювачем і дитиною склалися, незалежно від волі усиновлювача, стосунки, які роблять неможливими їхнє спільне проживання і виконання усиновлювачем своїх батьківських обов'язків [207].

Скасування усиновлення носить умовний характер, тобто є можливим не тільки за умови встановлення наявності підстав, передбачених ст. 238 СКУ, а й також доведення існування причинно-наслідкових зв'язків між фактом існування цих підстав та негативними наслідками для дитини чи, у встановлених законом випадках, для усиновлювачів.

Однією з підстав скасування усиновлення, в силу п.2 ст.238 СКУ України, є та обставина, що дитина страждає недоумством, на психічну чи іншу тяжку

невеликовну хворобу. Така норма може бути застосованою лише тоді, коли усиновлювач не знав і не міг знати про хворобу дитини на час усиновлення.

На практиці трапляються випадки, коли виховання в сім'ї усиновлювачів неможливо внаслідок виявлення у дитини симптомів, що свідчать про її душевну хворобу. Кожен раз, при передачі дитини в сім'ю усиновлювачів, цьому процесу передують ретельне обстеження стану фізичного, психічного та душевного здоров'я дитини, яке здійснюється відповідними фахівцями різних медичних установ. Однак, на жаль, це не виключає ймовірності виявлення, через роки, особливо в період статевого дозрівання підлітка, яскраво виражених аномалій розвитку, що виключає можливість його виховання в сім'ї. Виникає ситуація, коли при всій своїй добросовісності, усиновлювач, по незалежним від нього причинам, не в змозі виконувати свої обов'язки. В подібних випадках, інститут усиновлення, дійсно перестає відповідати своєму призначенню.

На думку О.М. Нечаєвої для того, щоб вирішити спір про скасування усиновлення через душевне захворювання, недоумство дитини, необхідно визначити тяжкість такого захворювання, встановити чи дозволяє воно виховувати дитину в сімейній обстановці, для чого потрібна судово-медична експертиза. Якщо, за висновком експерта, стан дитини такий, що вона повинна постійно перебувати в спеціальному медичному закладі, є всі підстави для скасування усиновлення, оскільки воно не здатне виконувати свою місію [121, с. 37].

На відміну від визнання усиновлення недійсним, скасування усиновлення відбувається з дня набрання чинності рішенням суду. Скасування усиновлення відрізняється від визнання усиновлення недійсним також за правовими наслідками. Відповідно до ст. 239 СКУ правовими наслідками скасування усиновлення є: припинення на майбутнє прав та обов'язків, що виникли у зв'язку з усиновленням між дитиною та усиновлювачем і його родичами; відновлення прав та обов'язків між дитиною та її батьками, іншими родичами за походженням; передання дитини за бажанням батьків або інших родичів їм, а якщо це неможливо, - вона передається на опікування органів опіки та

підкування; якщо дитина не передається батькам, за нею зберігається право проживання у житловому приміщенні, в якому вона проживала після усиновлення; збереження права дитини на прізвище, ім'я, по батькові, які вона одержала у зв'язку із усиновленням.

Також, згідно з ч. 6 цієї статті у разі скасування усиновлення у зв'язку з тим, що воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання, якщо дитина не передається батькам, суд може постановити рішення про стягнення аліментів на дитину з особи, яка була її усиновлювачем, за умови, що останній може надавати матеріальну допомогу [207].

Ч. 2 ст. 238 СК України встановлено, що скасування усиновлення не допускається після досягнення дитиною повноліття. Однак, цією ж нормою закону передбачено, що усиновлення може бути скасоване після досягнення дитиною повноліття, якщо протиправна поведінка усиновленого, усиновлювача загрожує життю, здоров'ю усиновлювача, усиновленого або інших членів сім'ї. Усиновлення може бути скасовано судом за взаємною згодою усиновлювача і усиновленого або на вимогу одного з них, якщо сімейні відносини між ними не склалися. Без такої згоди всіх заінтересованих осіб скасування усиновлення після повного виконання обов'язків усиновлювачем було б несправедливим [207].

Як бачимо, відмінність між припиненням усиновлення шляхом його скасування і припинення усиновлення шляхом визнання його недійсним полягає, по-перше, у підставах, по-друге, у правових наслідках, по-третє, у моменті припинення усиновлення [10, с. 292].

Частиною 1 ст. 238 СК України передбачено, що усиновлення може бути скасоване за рішенням суду. Водночас аналіз ст. 240 СК України, якою визначено право конкретних осіб на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення, дає змогу дійти висновку, що розгляд цієї категорії справ відбувається в позовному провадженні. Жодних інших норм, які б містили спеціальні процесуальні правила розгляду справ про скасування усиновлення, не містить ні СК України, ні ЦПК України. Це, своєю чергою, дає

можливість стверджувати про застосування судами при розгляді таких справ загальних процесуальних правил здійснення судочинства, передбачених розділом III ЦПК України. Зважаючи на детальну регламентацію судового розгляду справ про усиновлення, відсутність спеціальних процесуальних норм щодо розгляду справ про скасування усиновлення дивує. Адже скасування усиновлення не менш значимий юридичний факт, який припиняє відносини усиновлення, що негативно може вплинути як на усиновлену дитину, так і на усиновлювачів. Підсудність, склад осіб, які братимуть участь у справі, особливості вимог, що пред'являються в суді (предмет і підстави позову), особливості доказування у справі, особливості руху справи (підготовка справи до розгляду, можливість заочного розгляду справи, проблеми виконання рішення суду) - питання, які становлять практичний інтерес як для суддів, так і для осіб, які беруть участь у розгляді справи про скасування усиновлення. У цьому контексті варто зауважити, що ст. 293 Цивільного процесуального кодексу Молдови, ст. 275 Цивільного процесуального кодексу РФ містять норми, якими закріплено правило розгляду справ про скасування усиновлення в порядку позовного провадження. Заради справедливості варто констатувати, що іноземний законодавець не вдається в детальну регламентацію процедури розгляду справи про скасування усиновлення, але, принаймні, процесуальний закон передбачає можливість розгляду такої справи в позовному провадженні [98, с. 237].

У ЦПК детально регламентована процедура судового розгляду справ про усиновлення, однак питання щодо порядку розгляду справ про скасування усиновлення чи визнання його недійсним залишилися поза увагою. У СКУ містяться декілька процесуальних норм щодо судового розгляду цих категорій справ, однак ряд питань залишаються поза увагою законодавця. Наприклад, підсудність, склад осіб, які братимуть участь у справі, особливості вимог, що пред'являються в суді (предмет і підстави позову), особливості доказування у справі, особливості руху справи (підготовка справи до розгляду, можливість заочного розгляду справи, проблеми виконання рішення суду) - питання, які

становлять практичний інтерес як для суддів, так і для осіб, які беруть участь у розгляді справи про скасування усиновлення [98, с. 240].

Згідно зі ст. 240 СКУ право на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення чи визнання його недійсним мають батьки, усиновлювач, опікун, піклувальник, орган опіки та піклування, прокурор, а також усиновлена дитина, яка досягла чотирнадцяти років. Водночас, законодавцем не зазначається перелік органів, участь яких є обов'язковою під час розгляду справ про скасування усиновлення або визнання усиновлення недійсними [207].

Відповідно до ст. 118 ЦПК України, позов про скасування усиновлення пред'являється шляхом подання позовної заяви до суду першої інстанції. Термін позовної давності про скасування усиновлення законом не встановлений. У цьому випадку спрацьовує загальне правило, закріплене ч. 1 ст. 20 СК України, згідно з яким, до вимог, що впливають із сімейних відносин, позовна давність не застосовується. Така позиція законодавця пов'язана з тим, що, по-перше, сімейні відносини переважно становлять особисті немайнові відносини подружжя, батьків та дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Згідно зі ст. 269 ЦК України, позовна давність не поширюється на вимоги, що впливають із порушення особистих немайнових прав [267].

До форми та змісту позовної заяви про скасування усиновлення пред'являються загальні вимоги, закріплені в ст. 119 ЦПК України. Так, позивач подає до суду позовну заяву в письмовій формі. Водночас зміст позовної заяви повинен містити такі дані: найменування суду, до якого подається заява; ім'я позивача і відповідача, а також ім'я представника позивача, якщо позовна заява подається представником, їх місце проживання (перебування), поштовий індекс, номер засобів зв'язку, якщо такі відомі; зміст позовних вимог; виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги. Позовна заява про скасування усиновлення повинна базуватися на конкретних обставинах. Такими обставинами є підстави для скасування усиновлення, які

закріплені в ст. 238 СК України; зазначення доказів, що стверджують позов; перелік документів, що додаються до заяви.

До позовної заяви додаються письмові докази, які підтверджують наявність підстав для скасування усиновлення. Наприклад, у разі скасування усиновлення з підстав, закріплених п. 2 ч. 1 ст. 238 СК України, - довідку медичного закладу про наявність у дитини невиліковної хвороби. Позовна заява про скасування усиновлення подається до суду в оригіналі та з її копіями та копіями всіх документів, що додаються до неї, відповідно до кількості відповідачів і третіх осіб (ст. 120 ЦПК України). Розгляд справ про скасування усиновлення відбувається за загальними правилами розгляду справ у судовому засіданні, встановленими главою 4 ЦПК України. Основним питанням при розгляді позову про скасування усиновлення є з'ясування всіх обставин, які дають змогу зрозуміти, що є кращим в інтересах усиновленого, доля якого вирішується судом, яке рішення дасть можливість забезпечити ці інтереси. Ось чому потрібно знати про ставлення до скасування усиновлення дитини, яка має право на те, щоби бути вислуханою з питань, що стосуються її особисто. І тут мається на увазі не її правову обізнаність про те, що відбувається, а власне ставлення до факту припинення відносин із усиновлювачем як батьком (матір'ю).

Аналіз судових рішень у справах про скасування усиновлення та визнання його недійсним свідчить про неодноразове неправильне застосування суддями норм матеріального права, а недостатність спеціальних процесуальних норм створює додаткові труднощі у процесі судового розгляду цих категорій справ.

Так, Апеляційним судом Луганської області було скасовано рішення про скасування усиновлення судом першої інстанції з огляду на наступне. В рішенні апеляційного суду зазначається, що відмовляючи у задоволенні позову, суд першої інстанції виходив з того, що факти, викладені позивачкою в позовній заяві в обґрунтування своїх позовних вимог є достовірними, підтверджені нею в судовому засіданні, підтверджені письмовими доказами та

сумніву у суду не викликають. Однак колегія суддів судової палати з цивільних справ Апеляційного суду Луганської області з вищевказаними висновками не погодилася з огляду на відсутність у мотивувальній частині рішення суду першої інстанції доказів існування обставин, на які посилалася позивачка. У рішенні зазначено: *«обставини того, що між усиновлювачем і дитиною склалися, незалежно від волі усиновлювача, стосунки, які роблять неможливими їхнє спільне проживання і виконання усиновлювачем своїх батьківських обов'язків, позивачкою не доведені, висновки суду про необхідність скасування усиновлення обставинам справи не відповідають. Через недоведеність обставин, що мають значення для справи, які суд вважав встановленими, невідповідність висновків суду обставинам справи, рішення Сєвєродонецького міського суду підлягає скасуванню з постановленням нового рішення про відмову ОСОБА_3 у задоволенні заявлених вимог»* [186].

Під час розгляду апеляційної скарги на рішення суду першої інстанції про скасування усиновлення апеляційним судом Волинської області було зазначено, що суд першої інстанції прийняв рішення про задоволення позову про скасування усиновлення з порушенням норм матеріального і процесуального права. У рішенні апеляційного суду зазначається, що судом не було враховано усіх обставин справ та не застосовано норм матеріального права, які підлягають застосуванню у спірних правовідносинах [178].

Апеляційним судом Дніпропетровської області під час розгляду апеляційної скарги, поданої органом опіку та піклування на рішення суду про скасування усиновлення, також зазначається про порушення судом першої інстанції норм процесуального права. У рішенні апеляційної інстанції зазначено: *«суд першої інстанції безпідставно, при вирішенні спору за позовом ОСОБА_3 та ОСОБА_2 про скасування усиновлення, перейшов з п. 3 ст. 238 СК України на п. 1 вказаної статті, чим вийшов за межі заявлених позовних вимог, що свідчить про порушення судом вимог ст. 11 ЦПК України, а тому в частині задоволення позовних вимог ОСОБА_3 та ОСОБА_2 про скасування*

усиновлення неповнолітніх дітей підлягає скасуванню з ухваленням нового рішення, про відмову позивачам у задоволенні позовних вимог»[179].

Апеляційний суд Львівської області за результатами розгляду апеляційної скарги про скасування усиновлення вказав на порушення судом першої інстанції норм матеріального права, а саме не дотримання суддею вимог закону щодо обов'язкової участі органу опіки та піклування під час розгляду справ щодо скасування усиновлення (ч. 4 ст. 19 СКУ). Наслідком цього порушення норм матеріального права є скасування рішення суду першої інстанції з ухваленням нового рішення про відмову у задоволенні позовних вимог [185].

Крім того, суди першої інстанції, під час розгляду прав про скасування усиновлення, неповно з'ясовують фактичні обставини справи, що стали підставою для задоволення позову і не наводять мотивів прийнятого рішення, ухвалюють рішення без врахування обставин справи і наявних у справі доказів [182], неправильно застосовують норми матеріального права [180], під час судового засідання не з'ясовують думку дитини щодо наслідків скасування усиновлення, приймають рішення із порушенням норм процесуального права [181].

Вище зазначені приклади із судової практики свідчать про те, що під час розгляду справ про скасування усиновлення та визнання його недійсним судді не в повній мірі з'ясовують фактичні обставини та наявні у справі докази, порушують норми матеріального і процесуального права, що, в свою чергу, призводить до прийняття необґрунтованих та незаконних судових рішень.

Враховуючи це, вважаємо, що участь присяжних у справах про скасування усиновлення і визнання його недійсним, на нашу думку, була б додатковим інструментом контролю за дотриманням судами усіх вимог закону і забезпечення дотримання прав та інтересів дитини, сприяла більш повному і об'єктивному дослідженню усіх істотних обставин справи.

Враховуючи те, що розгляд справ про скасування усиновлення і визнання його недійсним відбувається у межах позовного провадження, то залучення присяжних до розгляду цих категорій справ потребує внесення низки

додаткових законодавчих змін, оскільки наразі присяжні залучаються тільки до розгляду деяких справ окремого провадження.

У цьому контексті цікавою є думка М. В. Логвінової відносно того, що у цивільному процесуальному законодавстві наразі недостатньо спеціальних процесуальних норм, якими регулюється порядок розгляду в судах справ про скасування усиновлення. Норми СК України, яким притаманний процесуальний характер, частково заповнюють цю прогалину. Безумовно, з правової точки зору таку ситуацію не можна вважати правильною, а тому, необхідні дієві заходи, спрямовані на вирішення цієї проблеми. У цьому контексті, на думку автора, розділ III чинного ЦПК України доцільно доповнити новою главою - «Провадження у сімейних справах» [98, с. 237].

Наразі розгляд справ про усиновлення відбувається у рамках окремого провадження, а справи про скасування усиновлення і визнання його недійсним – у рамках позовного провадження. У зв'язку з цим об'єднання нормативно-правових норм, що регламентуються процедуру судового розгляду цих справ, в єдину главу не вбачається можливим. Однак, слід погодитися з наявністю прогалин у законодавстві щодо врегулювання порядку судового розгляду справ про скасування усиновлення і визнання його недійсним, а наявність декількох процесуальних норм у СКУ не вирішує цієї проблеми. Ці недоліки процесуального законодавства, а також неправильне застосування судами норм матеріального права, призводять до порушень судами норм матеріального і процесуального права.

Вважаємо, що справи про усиновлення, скасування усиновлення та визнання його недійсним мають розглядатися виходячи з найвищих інтересів дитини та з метою забезпечення її гармонійного розвитку у сім'ї.

У зв'язку з цим участь присяжних у справах про усиновлення сприяє більш чіткому дотриманню суддями встановлених законом вимог щодо з'ясування думки дитини, забезпечення присутності органів, участь яких у даній категорії справ є обов'язковою відповідно до закону, аналізу усіх

наявних матеріалів справи з метою прийняття рішення у найвищих інтересах дитини.

Враховуючи те, що справи про скасування усиновлення і визнання його недійсним, так само як і справи про усиновлення, безпосередньо стосуються прав та інтересів дитини, вирішують подальшу долю дитини і за результатами такого розгляду може змінюватися її сімейно-правовий статус, вважаємо за доцільне залучати присяжних до розгляду цих справ.

У зв'язку з цим, пропонуємо доповнити Сімейний Кодекс України ст. 240-1 наступного змісту: «Справи про скасування усиновлення і визнання його недійсним розглядаються у порядку позовного провадження. Розгляд справ про скасування усиновлення і визнання його недійсним провадиться судом у складі одного судді і двох присяжних».

Такі законодавчі зміни дозволять встановити, що розгляд справ про скасування усиновлення і визнання його недійсним здійснюється у порядку позовного провадження за правилами, встановленими СКУ і ЦПК.

Колегіальний розгляд цих категорій сімейних справ, в свою чергу, сприятиме зменшенню кількості випадків неправильного застосування норм матеріального та порушення процесуального права суддями. Присяжні, також, сприятимуть більш повному та всебічному дослідженню усіх обставин судової справи та прийняттю законного та обґрунтованого рішення суду.

Висновки до розділу 3

Аналіз теоретичних досліджень, законодавства і судової практики за темою досліджуваного розділу надає нам можливість дійти наступних висновків:

1. Аналіз законодавства щодо порядку розгляду справ щодо окремих видів цивільної дієздатності особи свідчить про те, що перелік підстав для обмеження цивільної дієздатності фізичної особи не є вичерпним, а тому у рамках судового розгляду заявник може доводити існування інших

психологічних залежностей, що ставлять особу чи його сім'ю у скрутне матеріальне становище. У зв'язку з цим, під час судового розгляду цієї категорії справ окремого провадження необхідно враховувати як медичний, так і юридичний критерії з метою прийняття справедливого та неупередженого судового рішення.

2. Аналіз судової практики у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання її недієздатною, поновлення цивільної дієздатності свідчить про те, що основним методом доказування виступають такі письмові відомості як висновки судово-психіатричної експертизи, історії хвороби, матеріали правоохоронних органів тощо.

3. Встановлено, що під час розгляду справ про визнання особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою на суд покладається обов'язок із встановлення осіб, які можуть дати свідчення про фізичну особу, надіслання запитів до відповідних організацій за останнім місцем проживання і за останнім місцем роботи про наявність відомостей щодо фізичної особи, а також обов'язок вжити заходів для охорони майна фізичної особи. Усі ці дії здійснюються суддею одноособово на стадії підготовки справи до судового розгляду. Присяжні, які обов'язково мають бути залучені до розгляду цих справ окремого провадження, повинні залучатися тільки до розгляду справи по суті.

4. Досліджуючи особливості процесуального розгляду справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку слід зауважити на встановлених у законі спеціальних строках судового розгляду цих справ, дотримання яких є обов'язковим для суду. Згідно з ч.1 ст. 341 ЦПК заява про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку розглядається судом у такі строки з дня її надходження до суду: про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги - протягом 24 годин; про психіатричний огляд - протягом трьох днів; про надання амбулаторної психіатричної допомоги, її продовження та продовження госпіталізації - протягом десяти днів. Не викликає сумнівів, що залучення присяжних до судового розгляду, усунення наслідків їх систематичної неявки та заміна присяжних у випадку необхідності

створює суттєві перешкоди у дотримання встановлених в законі процесуальних строків. Не зважаючи на це, залучення присяжних до розгляду цих категорій справ залишається обґрунтованим, оскільки сприяє більш неупередженому та справедливому судовому розгляду. З метою дотримання процесуальних строків запропоновано надсилати запрошення присяжним шляхом SMS-повідомлень відповідного змісту.

5. Внаслідок проведеного аналізу правових норм, якими врегульований процесуальний порядок розгляду справ про усиновлення та практики розгляду цих судових справ виявлені питання, що підлягають подальшому уточненню та врегулюванню на законодавчому рівні. По-перше, необхідно деталізувати який саме орган опіки та піклування має брати участь у розгляді справ про усиновлення. По-друге, відкритим залишається питання щодо участі заявника або органу опіки та піклування під час підготовчого судового засідання у справах про усиновлення. По-третє, законодавцем прямо не встановлений обов'язок присяжних бути присутніми на підготовчих судових засіданнях, однак за результатами проведеного аналізу ухвал про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду можна дійти висновку, що присяжні, у більшості випадків, беруть участь у підготовчому судовому засіданні.

8. На підставі проведеного аналізу судових рішень у справах про усиновлення сформульовано припущення, що присяжні, оскільки виконання обов'язків у суді не є їх повсякденною працею, під час розгляду цих справ, є більш уважними до доводів сторін та матеріалів справи, використовують власний життєвий досвід та діють у найвищих інтересах дитини. Активність та незалежність присяжних під час розгляду справ про усиновлення підтверджується також наявністю рішень, винесених присяжними всупереч думки професійного судді. Такий прояв самостійності присяжних свідчить про те, що досліджуючи матеріали справи про усиновлення у присяжних формується власне внутрішнє ставлення щодо доцільності (недоцільності)

усиновлення. Існують випадки викладення суддями окремої думки у зв'язку з їх незгодою із прийнятим присяжними рішенням.

9. Враховуючи соціальну значущість справ про скасування усиновлення та визнання його недійсним, а також значну кількість порушень норм матеріального та процесуального прав, що допускаються суддями під час розгляду цих справ, вважаємо за доцільне залучити присяжних до розгляду справ про скасування усиновлення та визнання його недійсним.

ВИСНОВКИ

За результатами здійсненого дисертаційного дослідження, на підставі аналізу чинного національного і міжнародного законодавства, позицій українських та іноземних вчених, статистичних даних, узагальненню судової практики сформульовано висновки та пропозиції щодо удосконалення порядку розгляду цивільних справ за участю присяжних в Україні.

Найвагомішими результатами дисертаційного дослідження є такі положення:

1. На підставі аналізу історико-правової генези розвитку та становлення інституту суду присяжних на теренах сучасної України встановлено, що народний (непрофесійний) елемент у правосудді хронологічно виник раніше, ніж професійний: вирішення правових спорів більше належало до сфери суспільного інтересу, аніж до державного.

2. Встановлено, що на теренах сучасної України інститут присяжних був вперше впроваджений за часів Російської імперії у зв'язку із проведенням судової реформи у 1864 році, однак присяжним були підсудні виключно кримінальні справи. Генеза суду присяжних на різних етапах української історії свідчить про те, що цей правовий інститут у різні етапи свого становлення набував нового змісту, його компетенція розширювалася або зменшувалася, змінювався порядок обрання присяжних, прийняття ними судових рішень, змінювався обсяг їх прав та обов'язків. З прийняттям Конституції України у 1996 році інститут народного представництва в суді відродився і кожен громадян України отримав конституційне право брати участь у розгляді справ через присяжних і народних засідателів.

3. Запропонована наступна авторська періодизація етапів розвитку інституту присяжних у цивільному процесі за часів незалежності України: 1) формальне відновлення інституту народних засідателів (1996-2004); 2) впровадження інституту народних засідателів у цивільне судочинство України

(2004-2017); 3) період ліквідації інституту народних засідателів та впровадження суду присяжних (2017 – сьогодні).

4. У роботі використані такі методи наукового пізнання: історичний, порівняльно-правовий, метод індукції і дедукції, логічний, формально-юридичний, діалектичний методи. Використання цих методів під час дисертаційного дослідження дало змогу визначити: понятійний апарат, основний зміст інституту присяжних у цивільному процесі, їх правовий статус, процесуальні особливості розгляду цивільних справ за участю присяжних.

5. Запропоновано визначити кандидата у присяжні як особу, яка відповідно до процедури, встановленої законом, включена до списку присяжних та відповідає вимогам, що висуваються до особи присяжного законом, однак ще не реалізувала своє право на участь у здійсненні правосуддя шляхом безпосереднього розгляду цивільної справи. Моментом набуття особою правового статусу присяжного запропоновано вважати момент складення нею присяги у залі судового засідання.

6. При дослідженні вимог закону щодо цензу осілості присяжних виокремлені територіальний і часовий аспекти. Враховуючи скасування цензу осілості для суддів, а також відсутність чіткого законодавчого визначення поняття «постійне проживання на території, на яку розповсюджується юрисдикція відповідного окружного суду», запропоновано скасування цензу осілості для присяжних.

7. З метою спрощення роботи з формування та складання списків присяжних розроблені пропозиції щодо створення Типових вимог до списку присяжних і відомостей, які мають в них міститися, а також уніфікованих бланків документів, необхідних для подання кандидатами у присяжні. Крім того, з метою систематизації відомостей щодо кандидатів у присяжні, сформульовано наукове судження щодо необхідності формування територіальними органами ДСА і місцевими радами банку даних про кандидатів у присяжні та заведення кадровою службою апарату суду особової справи присяжного.

8. Підстави увільнення присяжних від виконання обов'язків у суді під час розгляду справ окремого провадження поділено на групи: такі, що унеможливають участь особи в якості присяжного (наприклад: досягнення громадянином 65-річного віку); такі, що мають тимчасовий характер і не позбавляють особу можливості бути присяжним після їх усунення (наприклад: перебування у відпустці по догляду за дитиною).

9. При дослідженні обов'язків присяжних було встановлено, що поширення вимог закону «Про запобігання корупції» на присяжних покладає на них надмірне додаткове навантаження пов'язане з щорічним поданням декларацій і необхідністю оформлення цифрового електронного підпису, що для пересічних громадян є одним з тих факторів, які впливають на небажання бути присяжними. Враховуючи ці обставини, а також специфіку справ окремого провадження та низький рівень навантаження присяжних протягом року, вважаємо за доцільне скасувати обов'язкове подання декларацій присяжними.

10. Проведення підготовчих дій судом передбачається у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи і визнання її недієздатною, а також у справах про визнання фізичної особи безвісно відсутньої чи оголошення її померлою. Встановлено, що судова практика щодо необхідності залучення присяжних до участі у підготовчому судовому засіданні розділилась через відсутність чіткої позиції законодавця з цього питання. Враховуючи мету та завдання підготовчих дій у цих справах окремого провадження запропоновано проводити такі підготовчі судові засідання суддями одноособово.

11. Аналіз судової практики засвідчує такі правові позиції:

- під час розгляду заяв про відвід присяжних на останніх поширюються положення ст. 36 ЦПК щодо підстав відводу (самовідводу) судді. З урахуванням того, що для деяких справ окремого провадження встановлені спеціальні строки їх розгляду, будь-яке затягування судового процесу є

недопустимим, тому потребує подальшого дослідження питання залучення запасних присяжних до розгляду цивільної справи;

- основною причиною істотного затягування розгляду справ окремого провадження за участю присяжних є систематична неявка присяжних у судові засідання без поважних причин;

- присяжні під час розгляду справ окремого провадження і у випадку незгоди із прийнятим судовим рішенням викладають окрему думку на підставі ст. 35 ЦПК.

12. Аналіз судової практики свідчить про часті випадки відкладення судового розгляду через систематичну неявку присяжних у судові засідання. Обґрунтовано, що поряд із наданими законом правами і гарантіями має бути встановлена і відповідальність присяжних як дієвий механізм забезпечення відповідального ставлення громадян до виконання обов'язків присяжного. Доведена необхідність встановлення на законодавчому рівні адміністративної відповідальності присяжних за злісне ухилення присяжного від явки до суду, а також застосування у встановлених випадках таких видів відповідальності як виключення присяжного зі складу колегії та його усунення від розгляду справи.

13. Обґрунтована необхідність законодавчого закріплення права учасників справи окремого провадження клопотати перед судом про проведення перевірки відомостей про кандидата у присяжні шляхом направлення судом відповідних запитів підприємствам, установам, організаціям, посадовим особам за умови, що отримання таких відомостей має значення для встановлення обставин, що можуть перешкоджати участі присяжного у розгляді цивільної справи.

14. З метою удосконалення процедури формування колегії суду сформовані положення спрямовані на упорядкування дій головуючого по наданню учасникам можливості опитувати кандидатів у присяжні.

15. Акцентовано, що розгляд справ про надання фізичній особі психіатричної та фтизіатричної допомоги у примусовому порядку має відбуватися у скорочені строки, що встановлені законодавством. З метою

забезпечення явки присяжних у скорочені строки запропоновано надіслання запрошень присяжним у вигляді SMS-повідомлень з відповідним змістом.

16. За результатами аналізу судової практики встановлено, що активність та незалежність присяжних під час розгляду справ про усиновлення підтверджується випадками винесення ними рішень всупереч думки професійного судді. Такий прояв самостійності присяжних засвідчує, що за результатами розгляду справи про усиновлення у присяжних формується власне внутрішнє ставлення щодо рішення, яке слід прийняти, у кожному конкретному випадку.

17. Розгляд справ про скасування усиновлення і визнання його недійсним відбувається в порядку позовного провадження. Нарівні з розглядом справ про усиновлення, справи про скасування усиновлення і визнання його недійсним вирішують подальшу долю дитини та можуть змінювати її сімейно-правовий статус, а тому судові рішення у цих справах має прийматися у найвищих інтересах дитини.

18. Аналіз судової практики розгляду цих справ засвідчує систематичне порушення суддями норм матеріального та процесуального права, а саме: не дотримання суддею вимог закону щодо обов'язкової участі органу опіки та піклування, неповне з'ясування фактичних обставин справи, що стали підставою для задоволення позову, відсутність вказівки на мотиви прийнятого судового рішення, не врахування усіх обставин справи тощо.

19. На підставі аналізу чинного законодавства, теоретичних досліджень та судової практики запропоновано залучати присяжних до розгляду справ про скасування усиновлення та визнання його недійсним за умови дотримання ними таємниці усиновлення, лікарської таємниці, таємниці особистого та сімейного життя осіб, які беруть участь у справі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративно-правові аспекти затвердження списку присяжних / [сост. Б. В. Улюшев, С. В. Петков]. Київ, 2013. 243 с.
2. Аймедов К. В., Фучеджі В. Д. Психологічні аспекти обмеження дієздатності фізичної особи. *Чоловіче здоров'я, гендерна та психосоматична медицина*. 2016. № 1. С. 88–92.
3. Алексикова О. Е., Родина Н. Н. Соотношение медицинского и юридического критериев дееспособности граждан. *Вестник государственного и муниципального управления*. 2017. № 2 (25). С. 115–119.
4. Аналіз судової практики розгляду справ про визнання фізичної особи недієздатною : моніторинговий звіт. *Правозахисна організація «Права людини»*: [сайт]. URL: <http://prava-lyudyny.org/monitoryngovyj-zvit-analizsudovoyipraktyky-rozglyadu-sprav-pro-vyznannya-fizychnoyi-osoby-nediyezdatnoyu/>
5. Аннерс Э. История европейского права / [пер. со швед.] ; отв. ред. В. Н. Шенаев. М. : Наука, 1994. 397 с.
6. Антокольская М. В. Семейное право : учебник. М. : Юристъ, 1996. 366 с.
7. Ануфрієва О. В. Інститут відводу судді у процесуальному праві України (порівняльний аспект). *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 4 (8). С. 35–42.
8. Бабенко С. В. Правовой статус личности в правовом государстве: вопросы теории : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Краснодар, 2008. 31 с.
9. Белкин А. Р. Суд присяжных: сомнительные плюсы и несомненные минусы. *Стратегии уголовного судопроизводства* : материалы Междунар. науч. конф., посвященной 160-летней годовщине со дня рождения проф. И. Я. Фойницкого (Санкт-Петербург, 11–12 окт. 2007 г.). СПб., 2007. URL: http://www.iuaj.net/1_oldmasp/modules.php?name=Pages&go=page&pid=326
10. Березовська К. І. Скасування усиновлення та визнання усиновлення недійсним. *Наука і правоохорона*. 2016. № 1. С. 290–295.

11. Бисага Ю. М., Гуті К. І. Форми участі народу у процесі здійснення правосуддя в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2014. Вип. 26. С. 56–59.
12. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : монографія. Київ : Атіка, 2011. 420 с.
13. Бобко В. Г., Жолондієвський Л. О. Особливості судового розгляду цивільних справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою. *Право і суспільство*. 2018. № 1, ч. 2. С. 49–54.
14. Бойченко Г. М., Шум С. С. Правові та процесуальні аспекти визнання особи недієздатною. *Форум права* : електрон. наук. фахове вид. 2011. № 1. С. 94–99.
15. Бондаренко-Зелінська Н. Л. До питання про методологію науки цивільного процесуального права. URL: http://old.univer.km.ua/doc/tezi/t_Bondarenko_Zelinska.pdf
16. Борисенко А. Присяжная правда: суд присяжных. *Юридическая практика*. 2021. № 50 (781). С. 9–14.
17. Борисов В. В. Значение градаций дееспособности для характеристики статуса субъекта гражданского права. *Общество и право*. 2009. № 1 (23). С. 108–113.
18. Васильєв С. В. Загальноправові та спеціальні методи дослідження джерел цивільного процесуального права. *Університетські наукові записки*. 2013. № 3. С. 123-128.
19. Вербицька П. В. Понятійний апарат громадянського виховання особистості. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Серія : Педагогічні науки. 2009. Вип. 43. С. 39–44.
20. Виноградова Л. Є. Юридична відповідальність суддів загальних судів України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Одеса, 2004. 16 с.
21. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення процедури розгляду судових справ, пов'язаних

- із захистом прав дітей». *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=68361
22. Владимирова Л. Е. Суд присяжных. Условия действия института присяжных и метод разработки доказательств. Харьков : Университетская типография, 1873. 264 с.
23. Волкова Н. В. Процесуальні особливості розгляду справ щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною (окремі аспекти). *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 56. С. 124–132.
24. Волошко І. Р. Суд присяжних в Україні: особливості формування та діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2017. 244 с.
25. Воскобитова Л. А. Судебная власть: возникновение, развитие, типология : монография. М. : НОРМА, 2017. 128 с.
26. Гарієвська М. Б. Окремі аспекти відводу судді у цивільному процесі. *Приватне право і підприємництво*. 2017. Вип. 17. С. 56–60.
27. Гошовський В. С. Проблеми відводу (самовідводу) судді в адміністративному судочинстві України: перспективи розвитку. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 3. С. 149–152.
28. Грабовська О. О. Особливості формування предмета доказування на різних стадіях (етапах) цивільного судочинства. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 145–151.
29. Гражданский процессуальный кодекс Украины : науч.-практ. комментарий / [Ю. С. Червоний, Г. С. Волосатый, В. О. Ермолаева и др.]. Харків : Одиссей, 2007. 791 с.
30. Гражданское, торговое и семейное право капиталистических стран: сборник нормативных актов: гражданские и торговые кодексы : учеб. пособ. / под ред. В. К. Пучинского, М. И. Кулагина. М. : УДН, 1986. 336 с.
31. Гречишкина Н. А. Дела, связанные с применением Закона «О психиатрической помощи граждан и гарантиях прав граждан при ее оказании»

в практике Конституционного Суда РФ. *Российский психиатрический журнал*. 2009. № 2. С. 4–7.

32. Гринишина А., Кислиця О. Які гарантії надаються присяжним та чому їх важко знайти? *Закон і Бізнес*. 2018. № 1–2. 09–19 січня. URL: https://zib.com.ua/ua/131482yaki_garantii_nadayutsya_prisyazhnim_ta_chomu_ih_v_ahko_znay.html

33. Грицаєнко Р. Правовий статус присяжних в умовах вдосконалення інституту суду присяжних в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 270–273.

34. Грубінко А. В., Ярчук Н. М. Проблеми і перспективи запровадження суду присяжних у системі судочинства України: зарубіжний досвід та вітчизняна практика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 1. С. 11–15.

35. Гудима Д. А. Практика Європейського суду з прав людини щодо госпіталізації психічно хворих: уроки для України. *Право України*. 2015. №10. С. 87–96.

36. Гулик А. Г. Методологічні засади дослідження проблем оптимізації цивільного судочинства. *Судова апеляція*. 2018. № 4. С. 80–89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Suap_2018_4_10 с.

37. Гуценко К. Ф., Головкин, Л. В. Филимонов, Б. А. Уголовный процесс западных государств : учебник. [2-е изд., доп. и испр.] М. : Зерцало-М, 2002. 528 с.

38. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. М. : Междунар. отношения. 1996. 400 с.

39. Демичев А. А. История суда присяжных в дореволюционной России (1864–1917 гг.) : монография. М. : Юрлитинформ, 2007. 320 с.

40. Долгорученко К. Історико-правовий підхід у методології дослідження діяльності спецвідділу «Вінета» Міністерства освіти і пропаганди Райху на окупованих українських територіях. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 161–167.

41. Доманська М. І. Щодо доцільності реалізації принципу колегіального розгляду судом справ про заміну правового статусу фізичної особи. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 129–132.
42. Дроздович Н. Л. Внутрішнє переконання судді як елемент принципу вільної оцінки доказів. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 1. С. 250–258.
43. Дубчак Л. Право на відвід судді: окремі позиції Європейського суду з прав людини. *ЛІГА. Блоги* : [сайт]. URL: <https://blog.liga.net/user/ldubchak/article/31284>
44. Електронне декларування присяжних у 2020 році: рекомендації та роз'яснення. *Судова влада* : [сайт]. URL: <https://court.gov.ua/press/news/855701/>
45. Ершова Н. М. Правовые вопросы воспитания детей в семье. М. : Наука, 1971. 104 с.
46. Ефремова Н. Н. Министерство юстиции Российской Империи. 1802–1917. М. : Наука, 1983. 149 с.
47. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) : підписана 27 листоп. 2008 р. ; ратифікована Законом України від 15 лют. 2011 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#Text
48. Єгорова В. С. Конституційно-правовий статус суддів судів загальної юрисдикції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2008. 20 с.
49. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) : монографія. Харків : Право, 2005. 272 с.
50. Єрмолаєв В. Суд присяжних в Україні: історико-правовий аспекти (до 150-річчя судової реформи 1984 року). *Вісник Національної академії правових наук*. 2014. № 2 (77). С. 27–41.
51. Журило С. С. Визнання усиновлення дітей-громадян України іноземними громадянами недійсним: підстави та правові наслідки. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 22. С. 56–59.
52. Завидов Б. Д. Особенности рассмотрения в суде уголовных дел с участием присяжных заседателей. – Москва : Дашков и К, 2004. 148 с.

53. Задоя І. І., Вимоги до осіб, які мають намір брати участь у здійсненні правосуддя в якості народних засідателів. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. праць. 2014. Вип. 52. С. 353–362.
54. Заходи процесуального примусу / [І. О. Безлюдько, С. С. Бичкова, В. І. Бобрик та ін.] ; за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2006. 384 с.
55. Зацерковний В. І., Тішаєв І. В., Демидов В. К. *Методологія наукових досліджень* : навч. посіб. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.
56. Заяць Н. В. Особливості прояву позитивної конституційно-правової відповідальності в діяльності інститутів народного представництва. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія : Юридична. 2010. № 2. С. 79–88.
57. Звіт за результатами дослідження «Ставлення громадян України до судової системи»/Разумков центр . Київ, 2020. 47 с. URL: <https://rm.coe.int/zvitsud2020/1680a0c2d7>
58. Зілковська Л. М. Підстави припинення усиновлення за новим Сімейним кодексом України. *Держава і право*. Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць. 2002. Вип. 15. С. 241–245.
59. Зуев Ю. Г. Уголовное судопроизводство с участием присяжных заседателей : курс лекцій. М. : Проспект, 2018. 168 с.
60. Ильухов А. А. Суд присяжных в России: исторические, уголовно-процессуальные и уголовно-правовые аспекты. М. : Экономика, 2009. 364 с.
61. Іваницький С. О. Формування складу народних засідателів у судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2006. 244 с.
62. Інститут присяжних: міжнародний досвід. Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит народного депутата України / підгот. аналітик ЄІДЦ О. Савчук ; USAID ; Фонд Східна Європа ; ІнфоЦентр. 11 с. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29341.pdf>
63. Карнозова, Л. М. Уголовная юстиция и гражданское общество. Опыт парадигмального анализа. М. : Р. Валент, 2010. 480 с.

64. Карпов Н., Щерба В. Деякі аспекти забезпечення участі народу у здійсненні правосуддя. *Закон и жизнь*. 2011. № 4. С. 16–26.
65. Качалова О.В., Асеева Е.А. Формы участия граждан в осуществлении правосудия по уголовным делам. *Российское правосудие*. 2015. № 6. С. 33–40.
66. Качалова О.В., М.В. Беляев. Вердикт присяжных заседателей и социальные запросы общества. *Вестник Томского государственного университета*. 2017. № 416. С. 176–180.
67. Кашперська Т. Ц. Докази і доказування у справах окремого провадження про встановлення юридичних фактів, що мають значення для охорони сімейних прав та інтересів. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 2 (24). С. 56–61.
68. Кашперська Т. Ц. Особи, які беруть участь у справах окремого провадження про встановлення фактів, що мають значення для охорони сімейних прав та інтересів. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 3. С. 166–172.
69. Кожушко С. І., Буяло К. М. Особливості визначення правового статусу посадових осіб державної санітарно-епідеміологічної служби України. *Форум права* : електрон. наук. фахове вид. 2011. № 4. С. 386–392. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_4_63
70. Козинець О. Г., Скрипка О. А. Суд присяжних в Російській імперії в контексті європейського досвіду. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Юридичні науки. 2016. Вип. 1, т. 1. С. 9–14.
71. Колісник О. В. Інститут відводу суду як гарантія відправлення незалежного судочинства. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 95. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/download/plaw_downloads/Archive/Pr_zak95.pdf
72. Колісник О. В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2008. 224 с.
73. Комаров В. В. Окреме провадження : монографія / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 312 с.
74. Конвенція ООН про права дитини : підписана 20 листоп. 1989 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

75. Кондрат'єва Л. А. Правовий статус народного засідателя в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія : Правознавство*. 2014. № 728. С. 79–83.
76. Кони А. Ф. О суде присяжных и о суде с сословными представителями. *Кони А. Ф. Собрание сочинений* : в 8 т. М., 1967. Т. 4. С. 262–292.
77. Конституція України : прийнята 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
78. Косенко Н. П. Поняття та значення усиновлення в національному законодавстві України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 33–40.
79. Косенко Н. П. Усиновлення як інститут сімейного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 228 с.
80. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2013_1_3.
81. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.
82. Котюк В. О. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Вентурі, 1996. 208 с.
83. В. М. Конституційна правосуб'єктність суддів як основа їх конституційно-правового статусу: теоретико-правовий аналіз. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. 2013. Вип. 3, т. 1. С. 61–65.
84. Кравчук В. М. Теоретичні основи конституційно-правового статусу суддів в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2020. 35 с.
85. Кривчик Г. Г. Основні загальнонаукові методи дослідження в історичних науках. *Грані*. 2017. Т. 20, № 12. С. 55–61.

86. Крикунов О.В., Денісова Л.Г. Формування законного суду присяжних в кримінальному процесі України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 3. С. 167-170.
87. Кримінальний кодекс України : прийнятий від 05 квіт. 2001 р.; в редакції від 08.08.2021 р. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
88. Кримінальний процесуальний кодекс України: прийнятий від 13 квіт. 2012 р. ; в редакції від 14 трав. 2021 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
89. Кройтор В. А., Погребняк О. С. Судовий захист законних інтересів фізичних осіб при примусовому наданні медичної допомоги : монографія. Харків : Ніка Нова, 2012. 278 с.
90. Кругликов А. П. Суд присяжних: тенденция его действия в современной России. *Вестник Волгоградского государственного университета*. Серия 5. Юриспруденция. 2013. № 3. С. 91–97.
91. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. Київ : Кондор, 2006. 206 с.
92. Кузьмичева Л. О. Застосування в судовій практиці норм про припинення усиновлення. *Радянське право*. 1974. № 7. С. 46–48.
93. Курак А. И. О понятии и конституционных принципах правового статуса личности в Республике Беларусь. *Вестник Академии МВД Республики Беларусь*. 2015. № 2 (30). С. 157–161.
94. Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права : учебник. М. : Статут, 2010. 768 с.
95. Лисакова Т. В. Правове положення народних засідателів народних судів УРСР в 50-х роках ХХ ст. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. 2011. Вип. 42. С. 332–337.
96. Лисюк Ю. В. Суд присяжних в Україні: шлях до відродження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 200–204.

97. Лічман Л. Г. Підстави обмеження дієздатності фізичної особи як дзеркало цивілізаційних змін. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 18 груд. 2015 р.) / [уклад. : І. В. Андронов, М. В. Волкова, Р. Ф. Гонгало] ; МОН України ; НУ ОЮА. Одеса, 2015. С. 15–18.
98. Логвінова М. В. Деякі питання регулювання порядку скасування усиновлення. *Цивілістична процесуальна думка* : зб. наук. статей / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ, 2012. С. 235–245.
99. Лощина Е. И., Сенякин И. Н. Госпитализация гражданина в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь, в недобровольном порядке: сравнительный анализ норм Кодекса административного судопроизводства РФ и ранее действующих норм Гражданского процессуального кодекса РФ. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2016. № 5 (112). С. 105–110.
100. Лукіна І. М. Дискусійні питання про цивільну і процесуальну відповідальність. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2012. Вип. 3. С. 216–225.
101. Луспенік Д. Д. Розгляд цивільних справ судом першої інстанції. Харків : Харків юридичний, 2006. 480 с.
102. Луць Л. А. Загальна теорія держави і права : навч.-метод. посіб. Київ : Атіка, 2007. 412 с.
103. Мазурик В. Забезпечення права на належну медичну допомогу. *Право та нагляд*. 2006. № 9. С. 42–47.
104. Малигіна В. Д., Холодова О. Ю., Акімова Л. М. Методологія наукових досліджень : монографія. Рівне : НУВГП, 2016. 247 с.
105. Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах. М. : Юристъ, 1996. 472 с.
106. Марзак Ю. Л. Недееспособность и ее критерии в гражданском процессе. *Международный журнал гуманитарных и естественных наук*. 2016. № 1, ч. 6. С. 11–13.

107. Маслов В. Ф., Подопригора З. А., Пушкин А. А. Действующее законодательство о браке и семье. Харьков : Харк. ун-т, 1972. 212 с.
108. Мельник Я. Я. Сутність суб'єктивних обов'язків народних засідателів при відправленні правосуддя: постановка проблеми. *Форум права: електрон. наук. Фахове вид.* 2010. № 1. С. 250-257.
109. Микитин В. І. Інститут усиновлення як пріоритетна форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Актуальні проблеми правознавства.* 2017. Вип. 2. С. 69–73.
110. Миргород-Карпова В. В. Загальні засади організації та діяльності суддів в Україні. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка.* 2021. Вип. 1 (93). С. 61–69.
111. Миттермайер К. Европейский и американские суды присяжных, их деятельность, достоинства, недостатки и средства к устранению этих недостатков. Москва : Типография А.И. Мамонтова и К. Большая Димитровка, 1869. 602 с.
112. Міжнародний досвід діяльності інститутів мирового судді, суду присяжних, народних засідателів та пропозиції щодо можливостей його застосування в Україні : посібник / А. Бурій, Р. Тарантула, Р. Тополевський, Л. Тополевська. Львів : Регіональний громадський фонд «Право і демократія», 2009. 131 с.
113. Москвич Л. М. Організаційно-правові проблеми статусу суддів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2003. 22 с.
114. Москвич Л. О., Іваницький С. О., Русанова І. О. Правовий статус носіїв судової влади в Україні (професійні судді, народні засідателі, суд присяжних) : монографія. Харків : Фінн, 2009. 488 с.
115. Надмидов А. А. Проблемы расточительства как основания ограничения дееспособности граждан и пути их решения. *Инновационная наука.* 2018. № 5. С. 115–117.
116. Наровська К. Б. До питання про уніфікацію законодавства України, що регулює застосування примусового лікування. *Вісник Академії адвокатури України.* 2012. № 2 (24). С. 46–54.

117. Насонов С. А. Дискуссия о шеффенском суде в русской юридической литературе конца XIX – начала XX века. *КиберЛенинка* : [сайт]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/diskussiya-o-sheffenskom-sude-v-russkoy-yuridicheskoy-literature-kontsa-xix-nachala-xx-veka/viewer>
118. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України. *Мего-Інфо-Юридичний портал № 1* : [сайт]. URL: <http://mego.info/матеріал/науково-практичний-коментар-сімейного-кодексу-україни-багач-ем-2011р>
119. Немеш П. Ф. Процесуально-правовий статус суду як передумова права на відвід у цивільному процесі. *Форум права* : електрон. наук. фахове вид. 2012. № 2. С. 486–490.
120. Немытина М. В. Российский суд присяжных : учебно-методическое пособие. Москва : БЕК, 1995. 218 с.
121. Нечаева А. М. Отмена усыновления. *Социалистическая законность*. 1974. № 6. С. 36–38.
122. Нешик Т. С. Періоди становлення суду присяжних в Україні наприкінці XIX-на початку XX століття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2014. Вип. 26. С. 249–253.
123. Никитенко А. В. Правовое значение процессуальных особенностей процедуры отмены усыновления. *Актуальные проблемы процессуального и правового положения субъектов гражданского, арбитражного и административного судопроизводства* : сб. статей V Междунар. науч.-практ. конф. / под общ. ред. Л. В. Войтовича. СПб., 2018. С. 319–324.
124. Новицкий И. Б. Римское право : учебник. М. : КНОРУС, 2011. 304 с.
125. Новоселова В. В. Правова культура присяжних засідателів в Україні: поняття і зміст. *Вісник Запорізького національного університету*. Серія : Юридичні науки. 2013. № 3. С. 42-48.
126. О судеустройстве РСФСР : Закон РСФСР от 08 июля 1981 г. *Электронный фонд правовых и нормативно-технических документов* [сайт]. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901874555>

127. Обрусна С. Ю. Механізм запровадження суду присяжних в Україні: історичний досвід та сучасні перспективи. *Форум права: електрон. наук. Фахове вид.* 2012. № 2. С. 496-502.
128. Окрема думка судді Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 24 трав. 2018 р. у справі № 576/1109/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/74262286>
129. Окрема думка судді Іванічівського районного суду Волинської області у справі № 156/338/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/74900765>
130. Окрема думка судді Київського районного суду міста Полтави від 29 листоп. 2017 р. у справі № 552/5189/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/70599656>
131. Окрема думка судді Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 27 верес. 2017 р. у справі № 607/11999/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <http://www.reustr.court.gov.ua/Review/69184415>
132. Олійник А. Докази та предмет доказування у справах про надання фізичним особам психіатричної допомоги в примусовому порядку. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 4. С. 58–63.
133. Олійник А. С. Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми (Продовження). *Судова апеляція.* 2009. № 2 (15). С. 122–144.
134. Олійник А. Ю., Гусарев С. Д., Слюсаренко О. Л. Теорія держави і права : навч. посіб. / Нац. акад. внутр. справ України. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 270 с.
135. Офіційний веб-сайт Державна міграційна служба України. URL: <https://dmsu.gov.ua/vazhливо/reestracziya-misczya-prozhivannya.html>

136. Офіційний портал Київської міської ради. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/ogoloshuyetsya_prodozhennya_poshuku_kandidativ_u_prisyazhni_podilskogo_rayonnogo_sudu_mista_kiyeva/
137. Офіційний сайт Луцької міської ради. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/publications/oholoshuietsia-nabir-kandydativ-v-prysiazhni>
138. Офіційний сайт Судової влади України. URL: <https://court.gov.ua/press/news/813898/>
139. Офіційні статистичні дані Державної судової адміністрації України. *Державна судова адміністрація України* : [сайт]. URL: <https://dsa.court.gov.ua/dsa/pres-centr/general/892697/>
140. Петрик В. В. Принципи інституту відводу в цивільному процесі. *Адвокат*. 2011. № 10. С. 22–26.
141. Погребняк О. С. Деякі особливості судового розгляду та судового рішення у справах про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку. *Форум права* : електрон. наук. фахове вид. 2012. № 1. С. 776–781.
142. Погребняк О. С. Правове регулювання обов'язкової госпіталізації до протитуберкульозного диспансеру в Україні. *Лікарська справа*. 2017. № 1–2. С. 163–168.
143. Положення про судоустрій УСРР : постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 23 верес. 1925 р. *ЛІГА:ЗАКОН* : [сайт]. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP250018.html
144. Пономарев, А. Б., Пикулева Э. А. Методология научных исследований: учеб. пособ. Пермь : Перм. нац. исслед. политехн. ун-т, 2014. 186 с.
145. Попова А. Д. Современный присяжный: кто он? *Социологические исследования*. 2004. № 12. С. 112–115.
146. Постанова Верховного суду України від 18 груд. 2019 р. у справі № 552/5273/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86505151>

147. Пояснювальна записка до проекту Закону України "Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо удосконалення перегляду судових рішень в апеляційному та касаційному порядку" від 25 жовт. 2019 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67187
148. Права человека : учебник для вузов / [Т. А. Васильева, В. А. Карташкин, Н. С. Колесова и др.] ; отв. ред. Е. А. Лукашева ; Ин-т государства и права РАН. М. : Норма : ИНФРА-М, 2015. 511 с.
149. Практика розгляду судами справ, пов'язаних із позбавленням батьківських прав, поновленням батьківських прав, усиновленням, установленням опіки та піклування над дітьми : узагальнення Верховного суду України від 11 груд. 2008 р. *Верховна Рада України* [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0020700-08#Text>
150. Про вибори районних (міських) народних судів Української РСР : Закон Української РСР від 12 берез. 1987 р. *ЛИГА:ЗАКОН* : [сайт]. URL:: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T812023.html
151. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення розгляду судових справ, пов'язаних із захистом прав дітей : проект Закону України реєстр. № 3206 від 12 берез. 2020 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=68361
152. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02 черв. 2016 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>
153. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, Закону України "Про судоустрій і статус суддів" щодо удосконалення функціонування суду присяжних в Україні : проект Закону України реєстр. №

- 2062 від 04 верес. 2019 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=66684
154. Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України (щодо розгляду справ за участю присяжних) : проект Закону України від 13 жовт. 2016 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=60271
155. Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо розгляду справ за участю присяжних : Закон України від 09 лют. 2017 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1847-19#Text>
156. Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення : постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 11 від 17 жовт. 2014 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14#Text>
157. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. ; в редакції від 02 черв. 2021 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1443-20>
158. Про затвердження Положення про автоматизовану систему документообігу суду : рішення Ради суддів України від 26 листоп. 2010 р. № 30; в редакції від 17 лип. 2020 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr030414-10#Text>
159. Про затвердження Положення про автоматизовану систему документообігу суду : Рішення Ради суддів України від 02 квітня 2015 року № 25. URL: <http://rsu.court.gov.ua/rsu/rishennya/rishennyaupdate>
160. Про затвердження Порядку виплати винагороди та відшкодування витрат, виплати добових присяжному за час виконання ним обов'язків у суді : наказ Державної судової адміністрації від 05 жовт. 2016 р. ; в редакції від 22 лют. 2017 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0198750-16#Text>

161. Про затвердження Правил реєстрації місця проживання та Порядку передачі органами реєстрації інформації до Єдиного державного демографічного реєстру : постанова Кабінету Міністрів України від 02 берез. 2016 р. № 207 ; в редакції від 01 квіт. 2021 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/207-2016-п#Text>
162. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні : постанова Верховної Ради України від 28 квіт. 1992 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12#Text>
163. Про протидію захворюваності на туберкульоз : Закон України від 05 лип. 2001 р. ; в редакції від 28 груд. 2015 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2586-14#Text>
164. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні : Закон України від 11 груд. 2003 р. ; в редакції від 25 груд. 2019 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15#Text>
165. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : указ Президента України від 26 трав. 2015 р. № 276/2015. *Верховна Рада України* [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015#Text>
166. Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним : постанова Пленуму Верховного суду України № 3 від 28 берез. 1972 р. ; в редакція від 25 трав. 1998 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-72#Text>
167. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07 лип. 2010 р. : в редакції від 15 квіт. 2020 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17#Text>
168. Про судоустрій України : Закон Української РСР від 05 черв. 1981 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2022-10#Text>
169. Про схвалення державної стратегії розвитку системи протитуберкульозної медичної допомоги населенню : розпорядження Кабінету

- Міністрів України від 27 листоп. 2019 р. № 1414-р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-2019-p#Text>
170. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : указ Президента України від 30 верес. 2019 р. № 722/2019. *Верховна Рада України* [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>
171. Прокуратов А. А. Определение правового статуса человека и гражданина РФ: конституционно-правовые аспекты. *Пробелы в российском законодательстве*. 2010. № 2. С. 16–18.
172. Рабінович М. П. Основи загальної теорії права і держави : навч. посіб. [9-е вид.]. Київ ; Львів : Край, 2007. 188 с.
173. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави : навч. посіб. [5-е вид.]. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
174. Радзівілл А. Суд присяжних – лакмусовий папірець зміни правової свідомості суспільства чи крок назад. *Юридичний журнал*. 2011. № 3. С. 70–72.
175. Радутная Н. В. Избранное. М. : РАП, 2010. 349 с.
176. Рахметуллина О.Р. Суд присяжных как форма народного участия в отправлении правосудия. Автореф. дис. канд. юрид. наук. 12.00.09. Челябинск, 2013. 24 с.
177. Ревенок О. А., Олійник О. П., Радзевілова О. В. Судово-психіатрична експертиза станів залежності від алкоголю у цивільному процесі (законодавчі, методологічні, клінічні та організаційні аспекти). *Архів психіатрії*. 2013. Т. 19, № 1 (72). С. 107–110.
178. Рішення Апеляційного суду Волинської області від 01 лют. 2016 р. у справі № 161/13411/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/55481713>
179. Рішення Апеляційного суду Дніпропетровської області від 16 лют. 2016 р. у справі 185/8376/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>

180. Рішення Апеляційного суду Одеської області від 06 квіт. 2011 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/15671996>
181. Рішення Апеляційного суду Одеської області від 01 верес. 2016 р. у справі 22-ц/785/4495/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/61146382>
182. Рішення Апеляційного суду Харківської області від 08 груд. 2015 р. у справі № 2-615/1338/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/54145940>
183. Рішення Вінницького міського суду Вінницької області від 08 листоп. 2018 р. у справі № 127/26818/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/77776235>
184. Рішення Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 24 трав. 2018 р. у справі № 576/1109/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <http://www.reustr.court.gov.ua/Review/74208938>
185. Рішення колегії суддів Судової палати у цивільних справах Апеляційного суду Львівської області від 30 серп. 2016 р. у справі № 465/6356/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/34588317>
186. Рішення Колегії суддів судової палати з цивільних справ апеляційного суду Луганської області від 12 черв. 2014 р. у справі 428/1806/14-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/39364844>
187. Рішення Нововодолазького районного суду Харківської області від 13 трав. 2019 р. у справі № 631/1349/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/81683416>
188. Рішення Орджонікідзевського районного суду міста Маріуполя Донецької області від 09 квіт. 2019 р. у справі № 265/10135/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/81240131>

189. Рішення Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 27 верес. 2017 р. у справі № 607/11999/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69183885>
190. Романюк Я. М., Майстренко Л. О. Процесуальний аспект захисту права недієздатної особи на поновлення цивільної дієздатності. *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 5. С. 41–48.
191. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред.. О. И. Чистякова. М. : Юрид. лит., 1991. Т. 8. Судебная реформа / под. ред. Б. В. Виленского. 495 с.
192. Руденко В. Н. Институт жребия в формировании состава шеффенских судов в Германии. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук*. 2010. Вып. 10. С. 417–426. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/institut-zhrebiya-v-formirovanii-sostava-sheffenskih-sudov-v-germanii/viewer>
<https://cyberleninka.ru/article/n/institut-zhrebiya-v-formirovanii-sostava-sheffenskih-sudov-v-germanii/viewer>
193. Руденко В. Н. Участие граждан в отправлении правосудия в современном мире. Екатеринбург : УрО РАН, 2011. 644 с.
194. Русанова І. О. Проблеми організації суду присяжних в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2003. 195 с.
195. Русанова І. О. Суд присяжних в Україні : проблеми становлення та розвитку : монографія. Харків : ІНЖЕК, 2005. 184 с.
196. Русанова І. О. Суд присяжних як форма захисту громадян. *Університетські наукові записки*. 2007. № 4. С. 425–431.
197. Рясенцев В. А., Белякова А. М., Яковлев В.Ф. Советское семейное право : учебник / под ред. В. А. Рясенцева. М. : Юрид. лит., 1982. 256 с.
198. Саградян М. Цивільна дієздатність фізичної особи в Україні та в зарубіжних країнах. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 69–73.
199. Саликов А. Э. Методы анализа и синтеза в профессиональном развитии специалиста. *Современные тенденции в дополнительном образовании взрослых*:

- матеріали III Міжнарод. науч.-метод. конф. (Мінськ, 21 окт. 2016 г.): в 2 ч. Мінськ, 2016. Ч. 1. С. 179–182. URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/165124/1/Саликов_ОВ16_Ч1-179-182.pdf
200. Сапейко Л. В. Проблематика участі в цивільному судочинстві народних засідателів. *Форум права* : електрон. наук. фахове вид. 2015. № 1. С. 295–300.
201. Саханенко С. Є. Проблеми організаційного забезпечення суду присяжних як елемент судового управління. *Теорія та практика державного управління*. 2018. Вип. 2 (61). URL: http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2018-2/doc/4/4_2.pdf
202. Сергун А. К. Процессуальная правоспособность и правосубъектность (в литературе и в ГПК). *Вопросы науки советского процессуального гражданского права* : Труды ВЮЗИ. Т. 38. М., 1975. С. 72–103.
203. Сердюк В. О. Проблеми реалізації судово-правової реформи в Україні (1991–2004 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2007. 18 с.
204. Сидорчук О. О. Функціонування суду присяжних у Правобережній Україні за Судовими статутами 1864 р. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 105–108
205. Сімейне право : підручник / [Л. М. Баранова та ін.] ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Жилінкової. [4-те вид., перероб. і допов.]. Харків : Право, 2012. 322 с.
206. Сімейне право України : підручник / за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. [3-тє вид., переробл. і допов.]. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 264 с.
207. Сімейний кодекс України : прийнятий 10 січ. 2002 р. ; в редакції від 01 січ. 2021 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
208. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
209. Смірнова В. В. Затягування розгляду справ окремого провадження у зв'язку з неявкою присяжних і їх заміною. *Сучасний вимір держави і права* : міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15–16 трав. 2020 р.). Львів, 2020. С. 40–44.

210. Смірнова В. В. Інститут присяжних в цивільному судочинстві України. *Інтеграція юридичної науки і практики, як основа сталого розвитку правової системи* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (30 листоп. 2018 р.). Київ, 2018. С. 169–171.
211. Смірнова В. В. Окрема думка присяжних під час розгляду справ окремого провадження. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 314–319.
212. Смірнова В.В. Порівняльний аналіз суду присяжних у цивільному процесі України, Європи і США. *Науковий журнал KELN (Knowledge, Education, Law, Management) 2020. № 3(31), vol. 2. P. 170-174.*
213. Смірнова В. В. Правовий статус присяжних у цивільному судочинстві України. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеського юридична академія»*. 2020. № 2. С. 17–21.
214. Смірнова В. В. Правові підстави участі присяжних у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 66–72.
215. Смірнова В. В. Принцип безпосередності під час розгляду справ окремого провадження за участю присяжних. *Актуальні питання розвитку правової держави в умовах сучасного становлення громадянського суспільства в Україні* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (24 січ. 2020 р.) / відп. ред. С. В. Губарев, О. О. Лов'як. Київ, 2020. С. 62–65.
216. Смірнова В. В. Процес становлення та розвитку інституту присяжних на території України після судової реформи 1864 року. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 3, т. 1. С. 62–67.
217. Смірнова В. В. Судова реформа як необхідна умова покращення позиції України у міжнародних рейтингах. *Національні правові системи в умовах глобалізації (пам'яті професора О. Г. Мурашина)* : матеріали круглого столу (21 берез. 2019 р.). Київ, 2019. С. 139–141.
218. Смірнова В. В. Щодо моменту набуття особою правового статусу присяжного. *Сучасне правотворення: питання теорії та практики* : міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 5–6 черв. 2020 р.). Дніпро, 2020. С. 113-116.

219. Соболев О. В. Про доцільність запровадження «статусної покупки» як підстави обмеження цивільної дієздатності фізичної особи. *Право.ua*. 2019. № 2. С. 177–182.
220. Советское семейное право : учебник / под общ. ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. Київ : Вища школа, 1981. 224 с.
221. Сокалюк А. М. Представництво та захист інтересів громадян у справах про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 52. С. 378–384.
222. Солодков А. А. Правовий статус присяжних за законодавством України. *Вісник Академії митної служби України*. Серія : Право. 2013. № 2. С. 19–28.
223. Соломчак Х. Б. Позитивна правова відповідальність людини: філософсько-правовий вимір. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія : Юридична. 2013. Вип. 3. С. 469–479.
224. Спирина И. Д., Шорников А. В. Проблемы безопасности пациентов при оказании психиатрической помощи. *Безпека пацієнтів в Україні: стан і шляхи її покращення* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 6–7 черв. 2017 р.). Київ, 2017. С. 29–31.
225. Справа «Бочан проти України» (Заява № 7577/02) : рішення Європейського суду з прав людини від 3 трав. 2007 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_209#Text
226. Справа «Кіпріану проти Кіпру» (Kyprianou v. Cyprus) [ВП] (Заява № 73797/01, п. 119 ECHR 2005-XIII) : рішення Європейського суду з прав людини від 15 груд. 2005 р. *Гарант.ру* : [сайт]. URL: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/5748117/>
227. Статистичний аналіз щодо розгляду кримінальних та цивільних справ за участі присяжних, 2017–2018 / Український кризовий медіа-центр. *Український центр суспільних даних* : [сайт]. URL: <https://socialdata.org.ua/jurors-court-stats>
228. Стефанюк Ю. В. Правовий статус особи: поняття і класифікація. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 4. С. 42–45.

229. Суб'єкти приватноправових відносин: монографія / [А. М. Новицький, Н. Б. Новицька, І. В. Чеховська та ін.] ; за заг. ред. А. М. Новицького. Ірпінь : Університет ДФС України, 2019. 360 с.
230. Суд присяжных заседателей в Российской Федерации : учеб.-метод. комплекс для студентов, обуч. по спец. 030501 «Юриспруденция». Горно-Алтайск : РИО ГАГУ, 2008. URL: <http://e-lib.gasu.ru/eposobia/UF/tuhtenev.pdf>
231. Сухонос В. В. Теорія держави і права : навч. посіб. Суми : Університетська книга, 2005. 536 с.
232. Тарасова Е. Н. Актуальные вопросы применения критериев недееспособности и ограниченной дееспособности в гражданском процесс. *Ленинградский юридический журнал*. 2015. № 2 (40). С. 102–111.
233. Тахтаров М. Юридична сутність підготовчого провадження у кримінальному процесі України. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2016, июнь. С. 207–210.
234. Теліпко В. Е. Закон України «Про судоустрій і статус суддів». Науково практичний коментар / за ред. В. В. Молдована. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 528 с.
235. Теремецький В. І. Особливості суду присяжних за новим Кримінально-процесуальним кодексом України. *Форум права : електрон. наук. фахове вид.* 2012. № 3. С. 728–735.
236. Терещук М. М. Юридична відповідальність: теоретико-правовий аналіз. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 2. С. 18–21.
237. Тertiшніков В. І. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. Харків : Вапнярчук Н. М., 2007. 576 с.
238. Тихомирова Ю. В. Производство по делам о принудительной госпитализации гражданина в психиатрический стационар в принудительном психиатрическом освидетельствовании : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.15. М., 2004. 20 с.

239. Тімуш І. С., Косенко Н. П. Визнання усиновлення недійсним та скасування усиновлення: легальні та доктринальні засади. *Нотаріат для вас*. 2014. № 1. С. 7–16.
240. Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Право, 2016. 600 с.
241. Тубольцева Я. С. Виключні особливості розвитку інституту усиновлення у вітчизняному цивільному процесуальному праві. *Інформатика і право*. 2019. № 1 (30). С. 135–143.
242. Узагальнення практики розгляду судами справ про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу : лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01 січ. 2017 р. *ЛІГА:ЗАКОН* : [сайт]. URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/VRR00213.html
243. Ухвала Богунського районного суду м. Житомира від 04 січ. 2019 р. у справі №295/17778/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/79046426>
244. Ухвала Великоновосілківського районного суду Донецької області від 18 трав. 2018 р. у справі № 220/790/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/74067887>
245. Ухвала Деснянського районного суду м. Києва від 18 трав. 2018 р. у справі № 754/4298/18. . *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <http://reestr.court.gov.ua/Review/74114925>
246. Ухвала Деснянського районного суду м. Чернігова від 09 груд. 2019 р. у справі № 750/13413/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/86197410>
247. Ухвала Карлівського районного суду Полтавської області від 04 берез. 2019 р. у справі № 531/2109/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/80261401>

248. Ухвала Київського районний суд м. Одеси 03 жовтня 2016 р. у справі № 520/4594/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62145025>
249. Ухвала Кіровського районного суду м. Дніпропетровська від 15 січ. 2019 р. у справі № 203/4218/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86626237>
250. Ухвала Маловисківського районного суду Кіровоградської області у справі 396/899/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/47397439>
251. Ухвала Міловського районного суду Луганської області від 19 трав. 2011 р. у справі № 2-о-7/11/1217. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review>
252. Ухвала Московського районного суду м. Харкова від 10 листоп. 2017 р. у справі 643/10613/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/70158496>
253. Ухвала Московського районного суду м. Харкова від 25.10.2018 р. у справі № 643/7376/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77387048>
254. Ухвала Роменського міськрайонного суду від 08 лют. 2019 р. у справі № 585/529/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review>
255. Ухвала Сихівського районного суду від м. Львова у справі № 441/245/14-к URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54320705>.
256. Ухвала Херсонського міського суду Херсонської області від 16 черв. 2017 р. у справі № 766/9267/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/67169525>
257. Ухвала Хортицького районного суду м. Запоріжжя від 02 лип. 2019 р. у справі № 337/1094/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82746762>
258. Федоренко В. Л. Конституційно-правовий статус суддів судів загальної юрисдикції. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 3. С. 63–69.

259. Филиппов М. А. Судебная реформа в России : в 2 т. СПб. : Типография В. Тушнова, 1871. Т. 1. 631 с.
260. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. [4-е изд.]. СПб. : Рассвет, 1982. Т. 1. 579 с.
261. Фомичева Н. В. Ограничение гражданина в дееспособности: сравнительно-правовой анализ. *Вестник Саратовской юридической академии*. 2014. № 5 (100). С. 57–63.
262. Фурса С. Я., Щербак С. В., Євтушенко О. І. Цивільний процес України : проблеми і перспективи : наук.-практ. посіб. Київ : Видавець Фурса С. Я. ; КНТ, 2006. 448 с.
263. Ханова З. Р., Омарова С. И. Проблемы дееспособности в гражданском праве. *Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Серия : Общественные науки*. 2011. № 2. С. 91–96.
264. Хатуаева В. В., Авдеев М. А. Суд присяжных : учеб. пособ. для бакалавриата, специалитета и магистратуры. М. : Юрайт, 2019. 181 с.
265. Цал-Цалко Ю. Ю. Сутність підготовчого провадження. *Часопис цивілістики*. 2020. Вип. 34. С. 74–80.
266. Цивільне процесуальне право України : навч. посіб. для підготовки до іспитів / [упоряд. І. В. Татарчук, Т. Є. Дяків]. Київ : ЦУЛ, 2017. 206с.
267. Цивільний кодекс України : прийнятий від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv/page>
268. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар / за ред. С. С. Бичкової. Київ : 2008. 840 с.
269. Цивільний процесуальний кодекс України : прийнятий від 18 берез. 2004 р. ; редакція від 26 трав. 2021 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>
270. Шейко В. М., Кушніренко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник. [2-ге вид., перероб. і допов.]. Київ : Знання-Прес, 2002. 295 с.

271. Шигаль Д. А. Основні елементи теорії історико-правового порівняльного методу. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. монографії "Правова доктрина України", (Харків, 20–21 листоп. 2013 р.) / Нац. акад. прав. наук України. Харків, 2013. С. 179–183.
272. Шиманович О. М. Процесуальні особливості розгляду судом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньої та оголошення її померлою. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. Серия : Юридические науки. 2010. Т. 23 (62), № 1. С. 85–93.
273. Шиховцова А. О. Некоторые проблемы реализации права граждан на участие в отправлении уголовного правосудия в Российской Федерации на современном этапе. *Юридические исследования*. 2021. № 4. С. 1 - 8.
274. Шишка Р. Б. Методологія досліджень за спеціальністю 12.00.03. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 150–152. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2016_4_36.
275. Шишкіна Є. К., Носирєв О. О. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. Харків : Діса плюс, 2014. 200 с.
276. Шкребець Д. В. Суд присяжних у цивільному процесі. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 220–224.
277. Шмелев А. Н. Суд присяжных как гарантия прав и свобод человека и гражданина в России. *Мировой судья*. 2012. № 5. С. 2–6.
278. Шпенюв Д. Ю. Суб'єктивні права та юридичні обов'язки суддів як носіїв судової влади в Україні. *Наше право*. 2014. № 10. С. 43–48.
279. Шукюров А. Т. Политические причины упразднения института присяжных заседателей большевиками. *КиберЛенинка* : [сайт]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskie-prichiny-uprazhneniya-institutaprisyazhnyh-zasedateley-bolshevikami/viewer>
280. Шульга А. М. Правовий статус особистості, його види. *Право і безпека*. 2012. № 2 (44). С. 19–22.

281. Шульгач Н. М. Поняття та сутність принципу незалежності суддів. *Наукові записки Львівського університету бізнесу і права*. 2011. Вип. 6. С. 227–230.
282. Щерба В. М. До питання відповідальності присяжного. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2014. Вип. 24, т. 4. С. 138–141.
283. Эргенов А. Э. Туберкулез: ситуация, проблемы и перспективы. *Вестник Российской академии медицинских наук*. 2018. Т. 3, № 5. С. 330–337.
284. Ярмолова Е. Н., Соколова Т. Г. Изменение правового положения лиц, страдающих психическими расстройствами, в гражданском законодательстве. *Концепт* : науч.-метод. электрон. журн. 2016. Т. 41. С. 236–242.
285. Ясинок М. М. Окреме провадження і народні засідателі: історико-правовий огляд. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2. С. 160–163.
286. Ясинок М. М. Окремі питання правового регулювання розгляду судом справ про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3–4. С. 182–186.
287. Ясинок М. М. Особливості окремого провадження у цивільному процесуальному праві України (теоретико-правовий аспект) : монографія. Київ : Алерта, 2014. 352 с.
288. Civil Juries and Complex Cases – Lets not Rush to Judgement. Richard O. Lempert. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/270045661.pdf>
289. Criminal proceedings and defense rights in Lithuania. 2014. URL: <https://www.fairtrials.org/wp-content/uploads/Criminal-Proceedings-and-Defence-Rights-in-Lithuania1.pdf>
290. Jeremy McBride Ensuring that operation of jury trials in Georgia are fully in accordance wit European standarts. 2017. 64 p.
291. Jury trial in USA. Legal Information Institute. URL: <https://www.law.cornell.edu/constitution-conan/amendment-6/jury-trial>

292. Kazakhstan: Why the Institute of Trial Jury cannot function in full power? 2016. 10 p.
293. Lay Participation, and Judicial Culture in the Czech Republic: A Study in a Central European (Non) Transformation Michal Bobek. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/researchpaper_3_2014_bobek.pdf
294. Norman C. Simon. Civil Jury Trials In Federal Court. 2019. URL: <https://www.mondaq.com/unitedstates/trials-appeals-compensation/815474/civil-jury-trials-in-federal-court>
295. Seymour Wishman. Anatomy of a Jury: The Inside Story of How Twelve Ordinary People Decide the Fate of an Accused Murderer. URL: <https://www.kobo.com/us/en/ebook/anatomy-of-a-jury>
296. Stephans J. E. R. The Growth of Trial by Jury in England. URL: <https://www.jstor.org/stable/pdf/1321755.pdf>
297. Whetney R. Harris. Jury Trial in Civil Cases – A Problem in Constitutional Interpretation. 1953. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/147636948.pdf>

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Смірнова В.В. Правові підстави участі присяжних у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право* №5. 2019. Вип № 5. С. 66-72.
2. Смірнова В.В. Процес становлення та розвитку інституту присяжних на території України після судової реформи 1864 року. *Науковий вісник публічного та приватного права*, Вип.3, Том 1, 2019. С.62-67
3. Смірнова В.В. Окрема думка присяжних під час розгляду справ окремого провадження. *Підприємництво, господарство і право* № 10. 2020. Вип № 10. С. 314-319.
4. Смірнова В.В. Правовий статус присяжних у цивільному судочинстві України. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеського юридична академія»*. 2020. №2. С. 17-21.
5. Смірнова В.В. Порівняльний аналіз суду присяжних у цивільному процесі України, Європи і США. *Науковий журнал KELN (Knowledge, Education, Law, Management) 2020 № 3(31), vol. 2. P. 170-175.*

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Смірнова В.В. «Інститут присяжних в цивільному судочинстві України». Інтеграція юридичної науки і практики, як основа сталого розвитку правової системи: матеріали міжнародної наук.-практ. конференції (30 листопада 2018), с. 169-171.
7. Смірнова В.В. «Судова реформа як необхідна умова покращення позиції України у міжнародних рейтингах». Круглий стіл «Національні правові системи в умовах глобалізації (пам'яті професора О.Г. Мурашина)»: матеріали круглого столу (21 березня 2019 року), с. 139-141.

8. Смірнова В.В. «Принцип безпосередності під час розгляду справ окремого провадження за участю присяжних». Актуальні питання розвитку правової держави в умовах сучасного становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (24 січня 2020 р.) / відп. ред. С.В. Губарєв, О.О. Лов'як – К., 2020. С. 62-65.
9. Смірнова В.В. Затягування розгляду справ окремого провадження у зв'язку з неявкою присяжних і їх заміною. Сучасний вимір держави і права : міжнародна науково-практична конференція, м. Львів, 15–16 травня 2020 р. Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2020. С. 40-44.
10. Смірнова В.В. Щодо моменту набуття особою правового статусу присяжного. *Сучасне правотворення: питання теорії та практики* : міжнародна науково-практична конференція, м. Дніпро, 5–6 червня 2020 р. Дніпро : Громадська організація «Правовий світ», 2020. С. 113-116.

АКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор

Національної академії внутрішніх справ

доктор юридичних наук, професор

Станіслав ГУСАРСВ

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження Смірної Віки Вячеславівни «Розгляд цивільних справ за участю присяжних в Україні» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право в навчально-методичну роботу Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: завідувача кафедри цивільно-правових дисциплін Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента Мироненко В.П.; начальника навчально-методичного відділу Національної академії внутрішніх справ Колодейчак С. І.; заступника директора навчально-наукового інституту заочного та дистанційного навчання Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента Пилипенко С. А. - склали цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження аспіранта кафедри цивільно-правових дисциплін Національної академії внутрішніх справ Смірної Віки Вячеславівни на тему «Розгляд цивільних справ за участю присяжних в Україні» впроваджені в навчально-методичну роботу Національної академії внутрішніх справ. А саме:

1. Матеріали дисертаційного дослідження Смірної В.В. застосовуються в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ шляхом їх використання: 1) в навчальних і робочих програмах навчальних дисциплін «Цивільне право та процес», «Сімейне право», «Сучасні аспекти цивільного права та процесу», «Особливості розгляду окремих категорій цивільних спорів»; 2) при підготовці навчально-методичних матеріалів для проведення лекційних, семінарських і практичних занять з навчальних дисциплін «Цивільне право та процес», «Сімейне право», «Особливості розгляду окремих категорій цивільних спорів»; 3) при підготовці навчально-методичних матеріалів для організації самостійної та дистанційної роботи здобувачів вищої освіти з навчальних дисциплін «Цивільне право та процес», «Сімейне право».

2. Результати дисертаційного дослідження Смірної В.В. відображені у навчально-методичних матеріалах для здобувачів вищої освіти, де, як джерела для опрацювання, рекомендовані такі публікації:

1. Смірнова В.В. Правові підстави участі присяжних у цивільному судочинстві України. Підприємництво, господарство і право №5. 2019. Вип № 5. С. 66-72.
2. Смірнова В.В. Процес становлення та розвитку інституту присяжних на території України після судової реформи 1864 року. Науковий вісник публічного та приватного права, Вип.3, Том 1, 2019. С.62-67.
3. Смірнова В.В. Окрема думка присяжних під час розгляду справ окремого провадження. Підприємництво, господарство і право № 10. 2020. Вип № 10. С. 314-319.
4. Смірнова В.В. Правовий статус присяжних у цивільному судочинстві України. Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеського юридична академія». 2020. №2. С. 17-21.
5. Смірнова В.В. Порівняльний аналіз суду присяжних у цивільному процесі України, Європи і США. Науковий журнал KELN (Knowledge, Education, Law, Management) 2020 № 3(31), vol. 2. Р. 170-175.
6. Смірнова В.В. «Інститут присяжних в цивільному судочинстві Україні». Інтеграція юридичної науки і практики, як основа сталого розвитку правової системи: матеріали міжнародної наук.-практ. конференції (30 листопада 2018). С. 169-171.
7. Смірнова В.В. «Судова реформа як необхідна умова покращення позиції України у міжнародних рейтингах». Круглий стіл «Національні правові системи в умовах глобалізації (пам'яті професора О.Г. Мурашина)»: матеріали круглого столу (21 березня 2019 року). С. 139-141.
8. Смірнова В.В. «Принцип безпосередності під час розгляду справ окремого провадження за участю присяжних». Актуальні питання розвитку правової держави в умовах сучасного становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (24 січня 2020 р.) / відп. ред. С.В. Губарев, О.О. Лов'як – К., 2020. С. 62-65.
9. Смірнова В.В. Затягування розгляду справ окремого провадження у зв'язку з неявкою присяжних і їх заміною. Сучасний вимір держави і права : міжнародна науково-практична конференція, м. Львів, 15–16 травня 2020 р. Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2020. С. 40-44.
10. Смірнова В. В. Щодо моменту набуття особою правового статусу присяжного. Сучасне правотворення: питання теорії та практики : міжнародна науково-практична конференція, м. Дніпро, 5–6 червня 2020 р. Дніпро : Громадська організація «Правовий світ», 2020. С. 113-116.

Зазначені праці підтвердили високий теоретичний і навчально-практичний рівень, практичну доступність і доцільність за результатами використання під час підготовки до усіх видів занять.

Комісія:

Завідувач кафедри
цивільно-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ
кандидат юридичних наук,
доцент

Валентина МИРОНЕНКО

Начальник навчально-методичного відділу
Національної академії
внутрішніх справ

Станіслава КОЛОДЕЙЧАК

Заступник директора
Навчально-наукового інституту
заочного та дистанційного навчання
Національної академії внутрішніх справ
кандидат юридичних наук, професор

Світлана ПИЛИПЕНКО

АКТ
впровадження у практичну діяльність
матеріалів дисертаційного дослідження здобувачки наукового ступеня
доктора філософії Національної академії внутрішніх справ
Смірної Віки В'ячеславівни на тему:
«Розгляд цивільних справ за участю присяжних в Україні»

У Міністерстві юстиції України опрацьовано та впроваджено в практичну діяльність результати дисертаційного дослідження здобувачки наукового ступеня доктора філософії Національної академії внутрішніх справ Смірної Віки В'ячеславівни «Розгляд цивільних справ за участю присяжних в Україні».

У дисертаційному дослідженні сформульовані та представлені пропозиції, отримані на основі комплексного наукового дослідження, мають необхідний теоретичний і методологічний рівень, є актуальними, науково обґрунтованими та можуть бути використані для покращення правозастосування норм цивільного законодавства.

Пропозиції зазначені у дисертаційному дослідженні використані у науково-аналітичних розробках.

Заступник Міністра
юстиції України

Віталій ВАСИЛИК

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
 Голова Київського районного суду м. Одеси
 С. А. Чванкін
 2021 року

АКТ

**впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
 Смірної Віки В'ячеславівни на тему «Розгляд цивільних справ
 за участю присяжних в Україні» на здобуття наукового ступеня
 доктора філософії за спеціальністю 081 «Право»
 в практичну діяльність Київського районного суду м. Одеси**

Комісія у складі: заступника голови Київського районного суду м. Одеси М.М. Тонконоженко, судді Київського районного суду м. Одеси В.С. Петренко, судді Київського районного суду м. Одеси Л.В. Калініченко - склали цей акт з приводу того, що результати дисертаційного дослідження Смірної Віки В'ячеславівни на тему «Розгляд цивільних справ за участю присяжних в Україні» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» використовуються в практичній діяльності Київського районного суду м. Одеси.

Комісією розглянуто результати наукових розробок в межах виконання дослідження, що присвячені дослідженню стану наукової розробки проблематики розгляду цивільних справ за участю присяжних, еволюції правового регулювання розгляду цивільних справ за участю присяжних в Україні та деяких зарубіжних країнах, поняття та елементів цивільного процесуального статусу присяжного у цивільному судочинстві, цивільної процесуальної правосуб'єктності як передумови набуття правового статусу присяжного, підстав увільнення від виконання обов'язків присяжного, процесуальних особливостей розгляду цивільних справ за участю присяжних.

Рекомендовано до використання наступні публікації:

1. Смірнова В.В. Правові підстави участі присяжних у цивільному судочинстві України. Підприємництво, господарство і право №5. 2019. Вип № 5. С. 66-72.
2. Смірнова В.В. Процес становлення та розвитку інституту присяжних на території України після судової реформи 1864 року. Науковий вісник публічного та приватного права, Вип.3, Том 1, 2019. С.62-67.
3. Смірнова В.В. Окрема думка присяжних під час розгляду справ окремого провадження. Підприємництво, господарство і право № 10. 2020. Вип № 10. С. 314-319.
4. Смірнова В.В. Правовий статус присяжних у цивільному судочинстві України. Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеського юридична академія». 2020. №2. С. 17-21.
5. Смірнова В.В. Порівняльний аналіз суду присяжних у цивільному процесі України, Європи і США. Науковий журнал KELN (Knowledge, Education, Law, Management) 2020 № 3(31), vol. 2. P. 170-175.
6. Смірнова В.В. «Інститут присяжних в цивільному судочинстві України». Інтеграція юридичної науки і практики, як основа сталого розвитку правової системи: матеріали міжнародної наук.-практ. конференції (30 листопада 2018).С. 169-171.
7. Смірнова В.В. «Судова реформа як необхідна умова покращення позиції України у міжнародних рейтингах». Круглий стіл «Національні правові системи в умовах глобалізації (пам'яті професора О.Г. Мурашина)»: матеріали круглого столу (21 березня 2019 року).С. 139-141.
8. Смірнова В.В. «Принцип безпосередності під час розгляду справ окремого провадження за участю присяжних». Актуальні питання розвитку правової держави в умовах сучасного становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (24 січня 2020 р.) / відп. ред. С.В. Губарев, О.О. Лов'як – К., 2020. С. 62-65.
9. Смірнова В.В. Затягування розгляду справ окремого провадження у зв'язку

з неявкою присяжних і їх заміною. Сучасний вимір держави і права: міжнародна науково-практична конференція, м. Львів, 15–16 травня 2020 р. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2020. С. 40-44.

10. Смірнова В. В. Щодо моменту набуття особою правового статусу присяжного. Сучасне правотворення: питання теорії та практики: міжнародна науково-практична конференція, м. Дніпро, 5–6 червня 2020 р. Дніпро: Громадська організація «Правовий світ», 2020. С. 113-116.

Комісія вважає, що викладені у зазначених публікаціях пропозиції та висновки заслуговують практичного використання у діяльності Київського районного суду м. Одеси.

Комісія:

Заступник голови

Київського районного суду м. Одеси

М. М. Тонконоженко

Суддя

Київського районного суду м. Одеси

В. С. Петренко

Суддя

Київського районного суду м. Одеси

Л. В. Калініченко